

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KAPİTALİST GERÇEKÇİLİK BAĞLAMINDA "7/24" ZAMAN TASARIMI VE
ZAMANIN DENEYİMLENMESİ: MODERN ÇAĞDA KAYGININ ÜRETİMİ VE
UYKU BOZUKLUĞU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve Gizem UĞUR

SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
GENEL SOSYOLOJİ VE METODOLOJİ PROGRAMI

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Begüm Özden FIRAT

TEMMUZ 2020

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KAPİTALİST GERÇEKÇİLİK BAĞLAMINDA "7/24" ZAMAN TASARIMI VE
ZAMANIN DENEYİMLENMESİ: MODERN ÇAĞDA KAYGININ ÜRETİMİ VE
UYKU BOZUKLUĞU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve Gizem UĞUR

SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
GENEL SOSYOLOJİ VE METODOLOJİ PROGRAMI

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Begüm Özden FIRAT

TEMMUZ 2020

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

1. tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 2. görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 3. başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
 4. atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
 5. kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 6. ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
 7. ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı
- beyan ederim.

Merve Gizem UĞUR

KAPİTALİST GERÇEKÇİLİK BAĞLAMINDA "7/24" ZAMAN TASARIMI VE ZAMANIN DENEYİMLENMESİ: MODERN ÇAĞDA KAYGININ ÜRETİMİ VE UYKU BOZUKLUĞU

ÖZET

Bu tez çalışmasının amacı, ezeli-ebedi, doğal şeyler olarak kabul ettiğimiz, insan varoluşunun en önemli kategorileri olan, mekân – zaman kategorilerinin oluşumunu sağlayan tarihsel, politik ve duygusal kırılmalarını soruşturmadır. Kapitalizmin özellikle Sanayi Devrimi'nden beri bireyde yarattığı tahribat sosyoloji, psikoloji vb. alanların ele aldığı güncel tartışma konularındandır. Kapitalist modernite ve kapitalist gerçekçilik salt mekânsal değil, zamansal ve duygusal değişimlerde yaratmıştır. Bu zamansal değişimlerin en başında John Crary'nin belirsiz ve akışkan bir zamansallık olarak nitelediği "7/24 zaman" tasarımı gelmektedir.

Tezde kapitalist birikim süreçlerinin mekân üretimine dayandığı kadar aynı zamanda zaman ve duyguların üretimine de dayandığı iddiasından yola çıkılarak kapitalizmin zamanı ve duyguları örgütlenme süreçleri incelendi. Kapitalizmin, kapitalist gerçekçiliğin zamanı boş zaman, çalışma zamanı ve 7/24 gibi ayrımlara dayanarak nasıl dönüştürdüğüne; bu dönüşümün insanların duygularında nasıl karşılık bulduğuna bakılmıştır. Kapitalist gerçekçilik ve insan yaşamı arasındaki uyumsuzluk, "uyku bozukluğu" ve daha pek çok psikolojik bozuklara, duygulanımsal değişimlere odaklanılarak tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Zaman, Mekân, 7/24, "Zaman-Mekân Sıkışması", "Kapitalist Gerçekçilik", Duygusal Bükülme, Uyku Bozukluğu, Eşzamanlılık, Kaygı

**"24/7" TIME DESIGN AND TIME EXPERIENCE IN THE CONTEXT OF
CAPITALIST REALISM: ANXIETY PRODUCTION IN THE MODERN
AGE AND SLEEP DISORDER**

ABSTRACT

The purpose of this study of thesis is investigate to the historical, political and emotional breakdowns that provide, we consider to be eternal-infinite, natural things, the most important categories of human existence, the formation of space-time categories. Especially since the Industrial Revolution, the destruction that capitalism has created in the individual; in disciplenes like sociology and psychology etc. Is one of the current discussion topics. Capitalist modernity and capitalist realism created not only spatial, but also temporal and emotional changes. The "24/7 time" design, which John Crary describes as an ambiguous and fluid temporality, is at first of these temporal changes.

Based on the claim that capitalist accumulation processes are based not only on the production of space, but also on the production of time and emotions, we examined the processes of capitalism organizing time and emotions. How capitalism, capitalist realism transforms based on distinctions such as leisure time, working time, and 24/7; how this transformation responded to people's emotions was examined. The inconsistency between capitalist realism and human life has been discussed with a focus on "sleep disorder" and many other psychological disorders, affective changes.

Keywords: Capitalism, Time, Space, 24/7, "Time Space Compression", "Capitalist Realism", Sleep Disorder, Emotional Twist, Simultaneity, Anxiety

ÖNSÖZ

Bu tezi özellikle beni sevgileriyle saran aileme ithaf ediyorum. Tez yazım sürecinde daima yanımda olan, teze ve aynı zamanda yaşama dair her düşüncemi sabırla dinleyen tez danışmanım Begüm Özden FIRAT'a teze yaptığı katkılardan dolayı çok teşekkür ederim. Son olarak tez yazım sürecinde benden desteklerini eksik etmeyen tüm dostlarıma teşekkürlerimi iletiyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
1. GİRİŞ.....	1
2. MODERN ÇAĞDA MEKÂNIN VE ZAMANIN ÜRETİMİ.....	6
2.1 Modernite ve Kapitalizm	8
2.1.1 Modernite ve Mekân – Zaman	9
2.1.2 Modernite ve Hız	10
2.2 Mekânın Üretimi	12
2.2.1 Toplumsal Mekân.....	13
2.2.2 Toplumsal Mekândan Soyut Mekâna Geçiş	16
2.2.3 Soyut Mekân	17
2.2.4 Mekânın Üretiminden Zamanın Üretimine Geçiş.....	21
2.3 Zamanın Üretimi	24
2.3.1 Büyük Meydan Saatlerinden, Mekanik Saat Zamanına Değişen Zaman Algımız.....	28
2.3.2. 18. Yüzyılda Zaman ve Çalışma Zamanının Ortaya Çıkışı	30
2.3.3 Çalışmanın Dönüşümü ve İşgünü	32
2.4. Tarihsel Bir Yenilik Olarak Eşzamanlılık: Mekânın ve Zamanın Eşzamanlı Üretimi.....	37
2.5. Duygusal Bükülme.....	40
3. ÇALIŞMA ZAMANI, BOŞ ZAMAN VE İNSAN YAŞAMININ YENİ YÖNETİM MODELİ: 7/24 ZAMANSALLIK	44
3.1. Boş Zaman.....	44
3.2. Üretimin Parçalanması Bağlamında Boş Zaman ve Çalışma Zamanı	47
3.2.1. Paul Lafargue ve Tembellik Hakkı Bağlamında Boş Zaman ve Çalışma Zamanı.....	47
3.2.2. Zaman – Mekân Sıkışması.....	48
3.2.3. Andre Gorz ve Jeremy Rifkin’de Boş Zaman ve Çalışma Zamanı.....	53

3.3. 7/24 Zamansallık	57
3.4. Modern Çağda Çalışma, Boş zaman ve 7/24 İlişkisi	59
3.4.1. Tekrar	68
3.4.2. İnsan Hayatının Ritmi	70
3.5. Hız ve 7/24.....	73
3.6. İçselleştirilmiş Kapitalizm.....	74
3.7. İçselleştirilmiş Kapitalizm ve 7/24 Zamansallık.....	77
3.8. İnsan Yaşamının Yeni Yönetimsel Modeli: 7/24 ve Hazır Olma	80
4. KAPİTALİST GERÇEKÇİLİK: KAYGININ ÜRETİMİ ve UYKU BOZUKLUĞU	84
4.1. Kapitalist Gerçekçilik: Boyun Eğmeden Aktif Katılıma Geçiş	88
4.2. Kapitalizm ve Gerçek	90
4.3. 7/24 ve Kapitalist Gerçekçilik	94
4.4. Kapitalist Gerçekçilik ve Uyku Bozukluğu	99
4.5. Hiçbir Şeye Bağlanma	112
5. SONUÇ	117
KAYNAKÇA.....	122
ÖZGEÇMİŞ	125

1. GİRİŞ

Çalışanların pasif konumdan aktif, tarihin dönüştürücü konumuna geçişinde önemli olan; emek gücünün toplumsal anlamının ve çalışanların hayatlarını devam ettirdikleri gündelik yaşamın maddi ve soyut koşullarının anlaşılmasıdır. Bu maddi ve soyut koşullar tarihsel izlenice içinde üretim şeklinin geçirdiği değişimlerle birlikte değişmektedirler. Kapitalist üretim biçiminin nasıl dünya ölçeğinde geçerli bir gerçeklik haline geldiğini anlamak için, bir gerçeklik halinin oluşturulması için bunu mümkün kılan şeylere baktım. Kapitalist gerçekçiliğin insanda gerçeklik hissini oluşturması; gündelik yaşamın yeni insan yaşamının ve dünyanın tek gerçekliği olarak var olması, ortak bir mekânsallığın ve zamansallığın varlığıyla mümkün olmuştur. Farklı coğrafyalarda yaşayıp aynı ya da benzer çalışma koşullarına sahip olmak, benzer tabii olma koşullarını paylaşmak kapitalist gerçekçiliğin dünyanın ve insan yaşamının hâkim gerçekliği olması bir noktaya kadar açıklayıcı olabilir.

Kapitalist üretim biçiminin hâkim üretim biçimi olduğu coğrafyalarda paylaşılan asıl şey bununla sınırlı değildir; ortak bir gerçeklik hissini var olmasını mümkün kılan gündelik yaşamın içine yerleşmek tam olarak mekânı ve zamanı aşan ortak bir mekânsallığı ve zamansallığı inşa etmekle ilişkilidir.

Özellikle modern çağın erken dönemlerinde 16. yüzyılda burjuvazi, mekânın, zamanın ve tarihin üretimini ve siyasal iktidarı himayesi altına alabilmek için dünya ölçeğinde eşi benzeri görülmemiş ticari ve ekonomik bir güç biriktirdi. Özellikle evrensellik, eşzamanlılık ve özel mülkiyetin biricikliği üzerine temellendirdiği ortak bir mekân-zaman ve tarih anlatısı oluşturdu. Dünya ölçeğinde gerçekleştirilen ticari amaçlı deniz aşırı seyahatlerle yeni keşfedilen yerlerle yerleşilmesi vb. ile burjuvazi ilk zamanlarda sınıfsal olarak belirli bir çıkarı gözetmese dahi bu ve benzeri ticari ve ekonomik hareketlerle varlığını Avrupa coğrafyası dışında tüm dünyada kabul ettirmiş ve mekânın, zamanın ve tarihin bilinçli üretici fail olarak tarih sahnesine çıkabilmiştir. Burjuvazi kendi iktisadi eylemini ve varlığını meşrulaştırmak için mekânı, zamanı ve tarihi yeniden üretmiştir. Burjuva ya da işçi sınıfı modern çağın başlangıcından bu yana, bu çağın farklı anlarından devrimci hareketler, imkanlar yaratmayı ve toplumsal

sınıf olarak varlıklarını kabul ettirmeyi bir şekilde başarmış iki sınıftır. Fakat burjuvanın kendine has gücü elinde tuttuğu sermaye ile mekân-zaman deneyimlerimizi yeniden üretmiştir. Küreselleşmiş dünyada çalışmanın ve emeğin küreselleşmesi mekânı sanal bir boyuta taşımıştır. İnternetin birleştirici gücü mekânsal ve zamansal ortak ve somut paylaşımın şekillerini geçersiz kılmaktadır.

Sosyal psikologlar son zamanlarda yapılan araştırmaları referans göstererek küresel kapitalizmin hâkim olduğu modern yaşam koşullarında iki duygunun yoğunlaştığını belirtmişlerdir. Bu duygular: Kaygı ve strestir. Kaygı, korku ya da diğer duygular gibi net biçimde açıklanamayan bir duygudur; korku ya da diğer duygular gibi doğuştan gelmez, yaşam sürecinde ortaya çıkar. Kaygı psikologların köken olarak açıklayamadıkları bir duygudur. Çünkü ortaya çıkış sebebi farklı olabilir. Spesifik olarak kaygının ortaya çıkışı Michel Foucault tarafından 15. yüzyıla modern çağın erken dönemlerine tarihlendirilmiştir. Bunu tez içinde “duygusal bükülme” başlığı altında daha ayrıntılı tartıştım. Fakat bundan önce kaygıyla ilgili şunu söyleyebilirim; kaygı, korku ya da diğer duygular gibi biyolojik ve içsel nedenlerle açıklanabilecek bir duygu değildir. Kaygı dışsal dünya karşısındaki konumlanışlarımızla bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Kaygı en temelde depresyon, anksiyete ve uyku bozukluğu gibi duygu-durum bozukluklarının temel sebebidir. Bu duygunun sebep olduğu duygu-durum bozukluklarına dair kendi gözlemlerimi paylaşmam gerekirse, kaygının bize dışsal olan dünya karşısında kendimizi baskılanmış, yetersiz hissettiğimiz zamanlarda toplumsal dünyanın uyarıcılarının farkına vardığımız zamanlarda ortaya çıkan bir duygu olduğunu söyleyebilirim.

Temelde kaygının 16. yüzyıldan bu yana olan tarihini incelediğimiz de kapitalizmle olan bağlantısını görebiliriz. Bu inceleme kaygının modern çağdaki hakimiyetini ve yoğunlaşmasını da açıklar niteliktedir. Bu inceleme duygu ile duygunun kendisini gösterdiği ve yoğunlaştığı bağlam arasında yani kapitalizm ve kaygı arasında ilişki kurmamızı da sağlamaktadır. Kapitalist gerçekçiliğin hâkim olduğu kapitalist toplumlar tüm duyguların birbiri üzerinde egemen olmak için harekete geçirildiği toplumlardır. Böyle toplumlarda duygular da üretim sürecine dahil edilirler. Yaşamı idame ettirmek 21. yüzyılda, modern çağın erken dönemlerindeki gibi salt beceriye-yeteneğe sahip olmakla ilgili değildir. Kapitalizmin hâkim olduğu bugünün modern dünyası sizden becerinin yanı sıra duygularınıza da hâkim olmanız beklemektedir. Duygularınızı bastırmanızı ve sessizleştirmeniz beklenir. Bu da kapitalizmin

içselleştirilmesi ile ilgili bir durumdur. Modern yaşamda bu bastırmayı ve sessizleştirmeyi yapmak mecburiyetindeyiz. Eğer mevcut küresel çalışma düzenine uymaz, çalışmaz, kazanmaz ve tüketmez isek kısa sürede modern yaşamdan eleniriz.

7/24 zamansallığın kademeli olarak genişlemesi bireylerin zihinlerinin ve bedenlerinin kısıtlı işleme kapasitesine karşı zamanın ve mekânın genişlemesine, üretimin ve tüketimin küresel ölçekte yoğunlaşmasına en temelde de duygu-durum bozukluklarının oluşmasına neden olan kaygının yoğunlaşmasına neden olur. Zamanın 7/24 zamansallık olarak genişletilmesinin sonuçları insan yaşamının tümünün hızlanması ve sonunda da bir noktada çökmesi ya da burada bahsettiğimiz şekliyle zihinsel ve ruhsal alanın bozulmasıdır.

Duygu-durum bozukluklarının oluşumundaki temel mesele salt kişisel süreçlerle ilgili değildir. Bahsi geçen mesele kaygı gibi küresel ölçekte yaygınlaşan ve yoğunlaşan bir duygunun kişiselleştirilerek asıl nedeni olan kapitalizmden uzaklaştırılmasıdır.

Bu tezde yapmaya çalıştığım şey kapitalizme dair büyük analizler ya da eleştiriler yapmak değildir. Amacım, kapitalizmin mekânı, zamanı ve bu kategorilerle eşzamanlı olarak duyguları nasıl yeniden ürettiğini açıklamaktır. Bu bağlamda modern dünyanın yaygın hastalıklardan olan duygu-durum bozukluklarını özellikle de uyku bozukluğunu kapitalizmin mekân, zaman üretimiyle birlikte okumaya çalıştım.

Tezin ilk bölümü olan “Modern Çağda Mekânın ve Zamanın Üretimi” nde genel olarak; “mekânın ve zamanın tarihin bir noktasında belirli insan gruplarınca, daha açık bir ifade ile burjuvazi tarafından birbirine paralel ve eşzamanlı üretildiği” tezimi doğrulamaya yönelik bir okuma yapmaya çalıştım. Mekânın üretimi konusunu tartışırken ve mekân-zaman arasındaki ilişkiselliğe dair okuma yaptığım yerlerde çoğunlukla Henri Lefebvre'nin *Mekânın Üretimi* kitabındaki mekân analizlerinden yola çıkan tartışmalar kurmaya çalıştım. Mekân biliminin ve Lefebvre'nin genel mekân-zaman ilişkisi görüşünün aksine, bu bölümde mekânın ve zamanın art zamanlı değil, eşzamanlı üretildiklerini gösterdim. Bunu yaparken tarihsel bir okuma yaparak bu tezimi doğruladım. Mekânın üretimi tartışmaları ile zamanın üretimine dair de okumalar yaptım. Özellikle mekanik saatin ve büyük meydan saatlerinin kullanımı üzerinden ilerleyen tarihsel bir süreci izleyen bir tartışma kurdum. Son olarak da Benedict Anderson'ın *Hayali Cemaatler* kitabındaki yeni mekân-eski mekân tartışmaları ve Michel Foucault'un *Deliliğin Tarihi* isimli kitabındaki kaygı bükülmesi

olaylarının eşzamanlılığını göstererek mekân-zaman ve akıl hastalıklarına ve birçok duygu-durum bozukluğuna neden olan kaygının üretimi arasındaki eşzamanlılığı gösterdim.

Tezin ikinci bölümü olan “Çalışma Zamanı, Boş Zaman ve İnsan Yaşamının Yeni Yönetim Modeli: 7/24 Zamansallık” isimli bölümünde ise boş zaman, çalışma zamanı ve 7/24 zamansallık ve bu üç kavramın birbiriyle ilişkisi üzerinden ilerleyen çalışma ve çalışma zamanının dönüşümünü merkeze alan bir tartışma yaptım. Özellikle Fordizm’den, Post-fordizme geçiş ve bu dönemselleştirme içindeki geçişle birlikte değişen çalışma ve çalışma zamanının değişimini inceledim. Zamanın 7/24 zamansallık biçiminde hızlanması ve gelişen iletişim ve ulaşım teknolojileriyle birlikte bu gelişmelerin tümünün mekân ve zaman üzerinde nasıl etkiler yarattığını tartıştım. 7/24 zamansallığın gündelik yaşam, zaman algılarımız ve deneyimlerimiz üzerindeki etkisini Jeremy Rifkin, Andre Gorz, David Harvey gibi isimlerin çalışmalarını da inceleyerek analiz etmeye çalıştım. Bunun yanı sıra yine bu bölümde “İçselleştirilmiş Kapitalizm” başlığı altında esnek çalışma, 7/24 zamansallık ve çok çalışmanın nasıl normalleştirildiğini inceledim. Bir kişinin öz değerinin yani kişisel değerinin, üretkenliğine ve finansal gelirine ya da sosyal statüsüne göre nasıl inşa ediliyor bunu anlatmaya çalıştım. Bu durumu açıklamak içinde içselleştirilmiş kapitalizm kavramı etrafında kurduğum bir tartışma inşa ettim. Bu tartışmalar üzerinden tezin üçüncü bölümüne de adını veren kapitalist gerçekçilik tartışmalarına geçiş yaptım.

Tezin “Kapitalist Gerçekçilik: Duyguların Üretimi ve Uyku Bozukluğu” isimli dördüncü bölümünde kapitalist gerçekçilik tartışmasını Mark Fisher’in analizlerini inceleyerek kurdum. Fisher’in kapitalist gerçekçilik ve stresin politikleştirilmesi fikirlerini takip ederek ve tartışarak uyku ve uyku bozukluğunun kısa bir tarihsel okumasını yaptım. Ve tezin başından itibaren izlediğim, 16. yüzyılda karşımıza çıkan mekân-zaman kırılması ve kaygı içinde gerçekleşen duygusal bükülmeye uyku bozukluğu arasındaki ilişkiyi, uyku bozukluğuna neden olan dört tarihsel olay üzerinden gösterdim. Tezin son bölümündeki temel gayem, kapitalist gerçekçiliğin yani kapitalizmin mekânı, zamanı ve kaygıyı birbirine eşzamanlı ürettiği bilgisini ve bu bilgiyle birlikte de aynı yüzyılda yoğunlaşan uyku bozukluğunun bu kırılmaların bir sonucu olduğunu göstermektir. Modern çağda kişisel bir sorun ve duygu-durum bozukluğu olarak ele alınan uyku bozukluğu ve kaygı temelli oluşan bozuklukların tümünü kaygının politikleştirilmesiyle asıl kaynağına yani kapitalist gerçekçiliğe geri

döndürebiliriz. Bu tezdeki temel amaçlarımdan biri de kaygı temelli oluşan duygudurum bozukluklarını kaygıyı politikleştirerek politikleştirmek ve kapitalizmle olan ilişkilerini gösterebilmektir.

2. MODERN ÇAĞDA MEKÂNIN VE ZAMANIN ÜRETİMİ

Zaman ve mekân insan yaşamındaki en önemli kategoriler olmalarına rağmen; mekân, toplumsal süreçlerin ve ilişkilerin açıklanmasında zamana göre daha ön plana çıkartılmıştır. Mekân bilimi, zamanı mekânın içinde, alt bir kategori olarak çözümleme eğilimindedir. Benim amacım bu bölümde mekânın üretimiyle birlikte zamanın üretimi üzerine bir okuma yapmak. Temel iddiam, mekân ve zamanın art arda değil, eşzamanlı üretildiğidir. Mekân ve zaman tarihsel süreç içinde eşzamanlı birbirine paralel şekilde, benzer dinamikler ve benzer motivasyonalar ile üretilmiştir. Ve bu iddiamı desteklemek, zamanın mekânla eşzamanlı üretildiğini göstermek için iki kategorinin üretim süreçlerine dair analizler yaptım.

“Bugün, dünyanın her köşesindeki insanlarca paylaşılan hayati bir deneyim tarzı; başka bir deyişle uzay ve zamana, ben ve ötekilere, yaşamın imkânları ve zorluklarına ilişkin bir deneyim tarzı var. Bu deneyim yığını modernlik diye adlandırmak istiyorum” (Berman, 2013, s. 27). Modernlik sosyal bilimlerin özellikle bir dönem revaçta olan tartışmalarındandı. Bugün ise bu modernlik tartışmalarının nispeten azaldığını görüyoruz. Fakat bir dönem sosyal bilimlerin alanında sıkça tartışılan bir konunun popülerliğini kaybetmiş olması, o konuyla ilgili tartışmaların etkilerinin de bittiği anlamına mı gelmektedir?

Modernlik deneyimi sosyal bilimlerin klasik dönem düşünürlerine göre dünyanın büyüsünün bozulduğu ya da “katı olan her şeyin buharlaştığı”¹ bir yaşam deneyimini

¹ Marshall Berman standart çeviriyi değiştiriyor ve şu şekilde yeniden yazıyor: “Peşlerinde kadim ve hürmete şayan bir önyargılar ve kanaatler silsilesini sürükleyen tüm durgun, donuk ilişkiler silinip süpürülüyor; yeni ortaya çıkan her şey daha kemikleşmeden miadını dolduruyor. Katı olan her şey buharlaşıp gidiyor, kutsal olan her şey dünyevileşiyor ve en sonunda insanlar hayatlarının gerçek koşullarıyla ve diğer insanlarla ilişkileriyle yüzleşmeye zorlanıyor” (Berman, 2013, s. 35).

Karl Marx’ın orijinal çevirisi ise şu şekildedir: “Tüm kalıplaşmış, donup kalmış ilişkiler, ardi sıra gelen eski ve saygıdeğer önyargılar ve düşüncelerle birlikte silinip giderken, yeni oluşunlar da kemikleşmeye fırsat bulamadan köhneleşiyor. Elle tutulur ne varsa uçup gider, kutsal olan her şey ayaklar altına alınır ve sonunda insanoğlu aklını başına toplayıp yaşamının gerçek koşulları ve kendi türüyle olan

ve dünyanın şahit olduğu en büyük dönüşümlerden birini ifade ediyor. Modernlik, dünyayı dönüştürmeyi ve değiştirmeyi hedefleyen bir bütünlük olarak özgürlük sloganı ile birleşerek bizlere dünyayı değiştirme gücü veren, diğer yandan da dünyanın büyüsunü bozan ve katı olan her şeyi buharlaştırıp yok eden bir yaşam deneyimidir. Moderniteye ait modern deneyimler, sınır tanımaz, dini, ideolojik, etnik vb. tüm hudutları aşar, bu aşma durumu tüm insanlık için ortak bir yaşam deneyimi yaratımı gibi görünebilir. Fakat bu ortak deneyim gerçekçi değildir; modern deneyim, modernliğı oluşturan en önemli özelliklerinden olan köksüzlük, tarihsel köksüzlük ve hız ilkesiyle bizleri birbirimize yaklaştırır gibi görünerek birbirimizden iyice uzaklaştırır. Modernlik, modern hayat Marx'ın söylemiyle “katı olan her şeyin buharlaştığı” bir hayattır.

Modern hayatın ve kapitalizmin gücü bilimden beslenmelerinde temellenir. Kapitalist modernite, bilimsel keşifler, iletişim ve ulaşım alanlarında yaşanan değişimler vasıtasıyla yaşamı kesintisiz bir hız deneyimi haline getirmiştir. Bu hız deneyimi özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda en sofistike biçimine erişmiştir. Bunun temelinde de gelişen iletişim ve ulaşım teknolojileri üzerindeki hakimiyeti yatmaktadır. Kapitalist modernite ve kapitalist gerçekçiliğı kuran kesintisiz hız deneyimi mekân ve zaman algılarımızı da kökten değiştirip, dönüştürmüştür. Modern yaşamda hız ve kapitalist gerçekçiliğın baskısı özellikle mekânı deneyimleyen insanlarda sınırlar üzerinde uyarıcı etkisiyle kendini gösterir. Kesintisiz hız deneyimi en temelde kesintisiz bir değişimin göstergesidir. Her tür coğrafi ve etnik hudutları, dini ve ideolojiyi kesen bir deneyim dünyası olan modern hayat zamanı ve mekânı gelip geçici, köksüz ve rastlantısal olaylar ve anlar – yerlerden oluşan bir deneyime indirger.

Her şeyin geçiciliğı, bir tarihsel süreklilik duygusunu korumayı güçleştirir. Eğer tarihin bir anlamı varsa, bu anlam tartışılan şeyin yanı sıra tartışmanın terimlerini de etkileyen bir değişim girdabının içinden keşfedilmek ve tanımlamak zorundadır. Dolayısıyla modernite yalnızca kendinden önceki tarihsel durumların her biriyle ya da hepsiyle acımasız bir kopuş gerektirmez; aynı zamanda, kendi içinde bitmek bilmeyen bir iç kopuşlar ve bölünmeler süreci yaşar. (Harvey, 2014, s. 25)

ilişkileriyle yüz yüze gelmek zorunda kalır” (Marx, 2015, s. 53). Ayrıntılı bilgi için bkz: *Komünist Manifesto* (Marx, 2015, s. 53).

Bu karmaşanın içinde zaman-mekân ve zamanın ve mekânın içinde vuku bulan bu değişim girdabında, kendimiz için tutunabilecek anlamı nasıl ve nerede bulacağız?

Modernite, ilk sofistike biçimini 18. yüzyılda sanayi üretiminin yaygınlaştığı yıllarda yaşanan toplumsal ve ekonomik değişimlerde yakalamıştır. Modern olan, yaşamın kendisi, bireylerin özgürleşmesi, refah vb. söylemlerle kurulmaktadır. Habermas'ın “modernlik projesi”² olarak isimlendirdiği şey, 18. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Bu proje aydınlanma filozoflarınca nesnel bilimi kullanarak bireylerin özgürleşmesine yönelik bir evrensel baskıya dönüşmüştür.

2.1 Modernite ve Kapitalizm

18. yüzyılda gelişen, büyüyen ve yayılan pazarlar, kapitalist üretim ile ticaret ve ticaret dolayısıyla artan etkileşimlerden farklı deneyimler ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Modern yaşamı oluşturan değişim, parçalanma, köksüzlük vb. yani modern yaşamın maddi özellikleri, kapitalist üretim biçiminde temellenmektedir. Modernite, üretim, tüketim, kentleşme, ticaret ve dolaşım, yeni iletişim ve ulaşım teknolojilerinin hem ortaya çıkışını desteklemiş hem de bunların tümü vasıtasıyla insan yaşamı üzerinde yaşamın tamamını yeniden üretecek baskıyı kurmayı başarmıştır.

İnsanlar çevrelerinde, yaşamlarını ve dünyayı saran hızı – kesintisiz hareketi içselleştirerek bir yaşam biçimi olarak kabul etmişlerdir. Hatta çoğu insan bu kesintisiz hız durumunu olağan bir şey olarak deneyimlediğinden, hızın yıpratıcı etkisinin de farkında değildir.

Kapitalist modernite maddi olarak 18. yüzyılda mekânsal ve zamansal alanlarda yaptığı köklü değişimlerle, kesintisiz işleyiş ve hız ile kurduğu ekonomik, ticari anlamlarını aşarak hız deneyimini mekânsal ve zamansal algılarımızın inşa sürecinde kullanarak mekânsal ve zamansal bir olgu haline gelmiştir. Kırlardan kentlere yapılan göç hareketleriyle sanayi kentleri olarak yükselmeye başlayan Avrupa kentleri zaman içinde kapitalizmin ihtiyaç duyduğu emek gücü, üretim ve tüketim gücünü de bünyesinde toplayarak modernitenin açık hedefleri haline gelmişlerdir.

² Terim olarak “modern” daha gerilere giden bir tarihçeye sahip olsa da, Habermas'ın (1983: 9) modernite projesi olarak andığı şey 18.yüzyılda belirecekti. Bu proje, Aydınlanma düşünürlerinin “nesnel bilimi, evrensel ahlak ile hukuku ve kendi ayakları üzerinde duran sanatı, kendi iç mantıkları temelinde geliştirme” konusunda gösterdikleri olağanüstü bir düşünsel çabadan ibarettir. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Postmodernliğin Durumu* (Harvey, 2014, s. 26)

2.1.1 Modernite ve Mekân – Zaman

Mekân ve zaman insan varoluşunun temel kategorilerindedir. Ama kategorilerin anlamı pek az tartışılır; bunları oldukları gibi kabul etme eğilimi gösteririz, içeriklerini sağduyuyla ya da aşikârmışçasına ele alırız. (Harvey, 2014, s. 227)

Mekân ve zaman kategorileri hakkında pek düşünmeyerek aslında modern dünyayı doğallaştırmış oluruz. Zamanı ve mekânı, nasıl, neye göre algıladığımız, adlandırdığımız ya da kategorize ettiğimiz ve hatta zamanın ve mekânın ne’liği üzerine yapılan tartışmalar çok fazla olmasına rağmen, bizler gündelik hayatlarımızda bu kategorileri sorgulamayız.

Modern yaşamda birbirinden farklı pek çok zamansallık vardır; tatiller, festivaller, bayramlar, uyku vakitleri, kahvaltı ve akşam yemeği vakitleri vb. insan yaşamını dolduran çevrimsel, lineer, döngüsel vb. pek çok zamansallık mevcuttur. Bu zamansallıklar bize hız ile kuşatılan modern dünyada tutunabileceğimiz aidiyetler verebilir mi? Verme olasılığı var ama bu zamansallıkların neredeyse tümü bir şekilde küresel kapitalizmin ve modernitenin hız kesmeyen çevrimlerince oluşturulmuştur ve insanın biyolojik ritmini baskılayıcı mekanik ritme uygun bir çalışma yaşamını işe koşturmaktadır. Kapitalist çalışma yaşamının talep ettiği, ihtiyaçların karşılanabilmesi için doğal ve bedensel ritimlerden feragat edilir. Zaman konusu tartışmalı bir meseledir. Zaman meselesindeki birbirinden farklı tartışmalara rağmen zamanın ölçülmesi ve hesaplanmasında kullanılan 24 saatlik bir standart zaman ölçütü mevcuttur.³

Mekân da zamana benzer şekilde, ezeli, ebedi, verili ve evrensel bir şey gibi algılanır, doğallaştırılır. Harvey’in iddiasına göre mekân bazı açılardan zamandan daha kompleks ve karışıktır.⁴ Mekân verili bir şeymiş gibi ele alındığında, bir şeymiş gibi de açıklanmaya çalışılır. Mekânı bu bağlamda haritalandırılabilir bir maddi gerçek olarak ele alırız. Fakat insanların fiziksel olarak birbirlerinden çok farklı olmaları gibi algılayışları da birbirlerinden çok farklıdır. Bu farklı algılamaların olduğu yerde tek,

³ Bu konuyu tezin ilerleyen bölümlerinde standart zamanın ortaya çıkışını tartışırken daha derinlemesine tartışarak açacağız.

⁴ Harvey, mekân ve zaman arasında kategorik bir karşılaştırma yapar: “Mekân da benzer biçimde doğal bir olgu olarak ele alınır, sağduyuya dayalı günlük anlamların atfedilmesiyle “doğallaştırılır”. Bazı açılardan daha karmaşıktır (yönü, yüzölçümü, biçimi, tekrarlanabilen bir düzeni, hacmi gibi ana özellikleri yanında bir de mesafesi vardır), ama biz mekânı şeylerin ölçülebilen ve böylece yerli yerine oturtulabilen nesnel bir özelliği olarak ele alırız” (Harvey, 2014, s. 229).

verili ve evrensel mekân-zaman algılayışlarının olması da pek tutarlı değildir. Algılayışlarımızdaki farklılıkların tamamen yok sayılmasından çok, zamanı ve mekânı tanımlarken kullanabileceğimiz maddi ve değişmez özelliklerin mevcudiyetinin; insanın yapıp-etmelerinin sonucunda bugünkü halini aldıklarını iddia ediyoruz. “Fizikçilerin bugün genel bir anlamda söylediği şudur: maddeden önce ne zaman ne de mekân, anlamı olmak bir yana, mevcut değildi; dolayısıyla, fiziksel zaman – mekânın nesnel özelliklerini, maddi süreçlerin özelliklerinden bağımsız olarak kavramak mümkün değildir” (Harvey, 2014, s. 230).

Fizikteki zaman-mekân tartışmalarına derinlemesine girmek niyetinde değiliz, bu tartışmalara dahil olmak bu tez içerisinde yürütülmek istenen tartışmalarla örtüşmeyecektir. Bizim bu noktada anlamamız gereken temel sonuç; zamanın da mekânın da fiziksel, maddi ilişki ve süreçlerden, tarihsel bağlamdan azade kendilerinden anlamlı şeyler olmadığı ve insanlıkla eş olan bu iki kategorinin anlaşılmasının onları şekillendiren fiziksel-maddi ilişkilerin ve süreçlerin anlaşılmasıyla ve çözümlenmesiyle olanaklı olacaktır. Bu tabii ki yeni bir tespit değil. Harvey bu tespiti şu şekilde yapmıştır:

Zamanın ve mekânın nesneliliği, bu durumlardan her birinde toplumsal yeniden üretimin maddi pratiğince yaratılır; bu pratik coğrafi ve tarihsel bakımdan farklılaştığı ölçüde, toplumsal zamanın ve toplumsal mekânın kuruluşunun farklılaştığını görürüz. Kısacası her özgül üretim tarzı ya da sosyal formasyon kendine özgü bir zaman ve mekân pratikleri ve kavramları bohçası içerecektir. (Harvey, 2014, s. 230)

Kapitalizm, bugüne dek kendi kendini toplumsal ilişkilere ve pratiklere göre değiştiren, adapte edebilen ve bu özelliğiyle bu ilişkileri ve pratikleri kolayca kendi çıkarlarına göre yönlendirebilen devrimci bir üretim biçimidir. Tam da bu devrimci özelliği sebebiyle mekân ve zamanın maddi özellikleri, içerikleri kapitalizmle birlikte değişmeye ve dönüşmeye devam etmektedir.

2.1.2 Modernite ve Hız

Paul Virilio, *Hız ve Politika* (1998) isimli kitabında, modern toplumu ve moderniteyi açıklamak için hız kavramından yararlanmış ve dromoloji kuramını geliştirmiştir. Kuramın merkezinde hız vardır. Hız, modern hayat içinde kentsel alana, zamana, askeri, siyasi ve toplumsal alanların tümüne hâkim olan ve bu alanları kuran bir güç

olarak analiz edilmiştir. Modernite, Virilio'nun teorisinde hız vasıtasıyla kesintisiz hareketin sağlandığı bir zaman, mekân ve toplum modelini ortaya çıkarmıştır. Dromoloji, modern çağ ile ortaya çıkmıştır. Hız ve modernite arasında organik bir ilişki vardır. Modernite ile hız, dünyanın genel yasası⁵ haline gelmiştir, modern hayatta durmak ölümle eşdeğerdir. Bu bağlamda hız, mekân-zaman, toplumsal ilişkiler, siyasi alanları ve piyasayı kuran en önemli etkenlerden biri olarak modern hayatın oluşumunda en önemli kategorilerden biridir.

Modern çağda gelişen iletişim ve ulaşım teknolojileri zamansal ve mekânsal mesafeleri coğrafi olarak ortadan kaldırırsa da zaman ve mekân içinde ilginç bir uzaklaşma etkisi de yaratmıştır. Coğrafi mesafelerin, önemini yitirmesi, mekânın aşılması, zamanın insan yaşamındaki öneminin kaybolmasına neden olmuştur. Modern çağda hızın öneminin artmasıyla mekân ve zaman kategorileri insan yaşamındaki belirleyici özelliğini kaybetmiştir. Hız ise siyasal iktidar ve kapitalist gerçekçilik tarafından zaman ve mekânın düzenlenmesi için işe koşulmuştur.

Virilio, sanayi devrimini *dromoloji devrimi*⁶ olarak okur. Hız, Sanayi Devrimi ile kontrol altına alınmıştır ve toplumsal ilişkilerin değiştirilmesinde kullanılmıştır. Virilio modern çağda modern şehirlerin ortaya çıkışını da hız ile açıklamıştır. Feodal dönemin kentleri, hudutları belli ve öznelerin, nesnelerin hareketsiz olduğu, toprak mülkiyetinin katı kuralları ile şekillendirilmiş mekânlardı. Modern şehirler ise moderniteye ait unsurların, insanların, nesnelerin ve emeğin akış ve hareket halinde, hızın hâkim olduğu mekânlardır. Virilio analizlerinde, modernite çözümlemesini özellikle savaşlar üzerinden yapar:

Hız, Batı'nın umududur; orduların moralini yüksek tutan, 'savaşa kullanım kolaylığı getiren' hızdır, taşımacılıktır. Her arazide giden zırhlı araba engelleri ortadan kaldırır. Bu arabayla birlikte artık toprak yoktur; her-arazinin-arabası yerine arazisiz araba diye adlandırılması uygun olan bu araç bayırlara tırmanır, korulukları aşar, çamura bata çıka ilerler, geçerken çalıkları, duvarları söker atar, kapılan yarar; karayolunun, demiryolunun eski çizgisel

⁵ "İşte Batı, hiç durmaksızın Plutarkhos'un bu dersini yineler, "ne olduğunu bile bilmediği ama rüyasında ezbere okuyabileceği bir yasaya itaat eder": *Durmak ölümdür* yasası bu yüzden gerçekten *Dünya'nın genel yasası* gibi görünür..." (Virilio, 1998, s. 69).

⁶ Virilio'nun dromoloji teorisi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: *Hız ve Politika* (Virilio, 1998, s. 24).

güzergâhından kurtulur, hıza ve şiddete yepyeni bir geometri armağan eder.
(Virilio, 1998, s. 59)

Virilio'nun savaş üzerinden yaptığı açıklamaları biz, modern toplumda makinaların hâkimiyetiyle birlikte okuduğumuzda; savaşı örgütleyen tekniklerin dahi hız ile organize olduğunu görürüz. Savaş tekniklerini ve ilerleyişini belirleyen hız bir forma yani savaş arabasının, tankların, savaş kamyonetlerinin, topların formuna bürünerek önüne çıkan tüm engelleri yerle bir ederek ilerlemektedir. Kapitalist modern toplum bu bağlamda her şeyin hız ile belirlendiği ve farklılıkların olmadığı, daha doğrusu farklılıklara müsaade edilmeyen bir toplum olarak okunabilir.

Virilio'nun geliştirdiği dromoloji kuramı, modernleşmiş ve küreselleşmiş dünyamızın tarihselliğini ekonomik, siyasal ve toplumsal süreçlerini anlamamıza ve açıklamamıza olanak sağlayabilir. Küreselleşme süreci mekân ve zaman ile olan ilişkilerimizi kökten dönüştürmüş olan pek çok değişimin önünü açmıştır. İletişim ve ulaşım teknolojilerinin hızlı ilerleyişi, coğrafi hudutların önemini yitirmesi, bununla birlikte coğrafyanın küreselleşmenin önünde engel teşkil etmemesi temelde küreselleşen dünyanın artık sınırlarla çizilmiş bir mekândan ibaret olmadığına bir göstergesidir. Virilio'nun baktığı yerden mekân anlamını yitirmiştir. Virilio'ya göre küreselleşme “mekânın yok edilmesidir” (1998, s. 135). “Tarih'in sonu” diye bir şey olmadığı için coğrafyanın sonuna tanıklık ediyoruz. Geçen yüzyılın taşımacılık devrimine kadar varlığını sürdüren eski mesafeler, farklı toplumların birbirlerinden uygun şekilde uzak olmalarını getiriyordu” (Virilio, 2003, s. 14). Virilio'nun coğrafyanın sonu olarak andığı şey temelde mekânın sonudur; küreselleşmeyle birlikte mekânın sonuna tanıklık ediyoruz. Virilio mekânın sonunu zamanla olan ilişkisiyle birlikte okur ve “[z]amansal mesafeler ortadan kalktıkça mekân imgesi de genişlemektedir” (2003, s. 17) der. Kısacası mekânsal ve zamansal hudutların ortadan kalkması, mekânın ve zamanın da önemini yitirmesine sebep olmuştur.

2.2 Mekânın Üretimi

Henri Lefebvre *Mekânın Üretimi* (1974) isimli kitabında mekânın toplumsal bir ürün olduğunu söyler. Bu tespit, önceki başlıklar altında tartışmaya çalıştığımız zaman ve mekânın maddi özelliklerini oluşturan maddi koşullar bağlamında önemli bir tespittir.

Mekân üretimi ve mekânın üretim süreci varsa, tarih de vardır... Üretici güçler (doğa, çalışma ve çalışmanın örgütlenmesi, teknik ve bilgiler) ve elbette üretim ilişkileri, mekân üretiminde -belirlenmesi gereken- bir role sahiptirler. Bir üretim tarzından diğerine geçişin çok büyük teorik önem taşıdığı önceden belirtilmişti; çünkü bu, mekânı altüst ederek mekâna dahil olabilen toplumsal üretim ilişkileri içindeki çelişkilerin etkisidir. Her üretim tarzı -hipotez gereği- kendine uygun mekâna sahip olduğundan, bu geçiş sırasında yeni bir mekân üretilir. (Lefebvre, 2015, s. 75)

Lefebvre, tıpkı Harvey gibi her üretim tarzının kendisine ait bir mekân ürettiği hipotezinden hareketle, bu üretime dair bazı tarihlendirmeler⁷ yapar. Bu tarihlendirme işlemi, Lefebvre'nin de ifade ettiği şekilde⁸, mevcut çalışma-iş koşullarının mekân üzerindeki etkilerini de içine alan bir tarihlendirmedir. Bu tarihlendirme ile mekân temelde birbirinden ayrı beş farklı mekân boyutundan oluşmuş şekilde analiz edilir. Bu mekânlar şu şekildedir: Toplumsal mekân, kutsal mekân, mutlak mekân, soyut mekân, çelişkili mekân ve diferansiyel mekân.

Lefebvre'nin mekân boyutları birbirlerinden bağımsız, birinin bitiminde bir diğerinin var olduğu, başladığı, bir düzende tasarlanmaz; bu mekân boyutları bazen iç içe bazen art arta bazen de aynı anda mevcut olabilir. Bu beş mekân boyutunu tek tek açmayacağız fakat özellikle tezin konusu dahilinde iki tanesi üzerinde durulacaktır: Toplumsal mekân ve soyut mekân.

2.2.1 Toplumsal Mekân

Toplumsal mekân, tarihin, mekânı parçalayan, bölen güçlerinin mekânıdır. “Kan, toprak, dil topluluklarının ürettiği dinsel ve politik mutlak mekândan, nispileşmiş, toplumsal mekân doğar. Ama mutlak mekân kaybolmaz; toplumsal mekânın tabakası ya da tortusu olarak, temsil mekânlarının dayanağı olarak (dinsel, büyüsel, politik

⁷ Mekânın tarihi ile ilgili şu pasajı size aktarıyorum, ayrıntılı bilgi için bkz: *Mekânın Üretimi* (Lefebvre, 2015, s. 142). “Mekânın tarihi, antropolojinin egemenliğinin sona erdiği zamandan, bilhassa sanayi ürünü olarak mekân üretiminin başladığı zamana götürür: Yeniden-üretilebilir olan, toplumsal ilişkilerin tekrarı ve yeniden-üretimi, yapıt üzerinde, doğanın yeniden-üretimi üzerinde, doğanın kendisi ve doğal zamanlar üzerinde hiç tereddütsüz baskın çıkar. Böyle bir mülâhaza başka hiçbirleriyle örtüşmez. Bu tarihin bir başlangıcı ve bir sonu, bir tarih-öncesi ve bir tarih-sonrası vardır” (Lefebvre, 2015, s. 142).

⁸ Lefebvre'nin bu konudaki açık görüşlerini *Mekânın Üretimi* kitabında bulabilirsiniz. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Mekânın Üretimi* (Lefebvre, 2015, s. 76).

sembolizmler) varlığını sürdürür” (Lefebvre, 2015, s. 77). Mekânı ve tarihin kendisini dönüştüren, en önemli faktörden biri özel mülkiyettir.

Lefebvre’ye göre özel mülkiyet bağlamında Avrupa’yı, özellikle Roma İmparatorluğu’nu bölen en önemli atılım, barbar kavimlerin Roma’yı bölerek, Avrupa tarihinde rastlanan ilk büyük tarım reformunu gerçekleştirmeleridir. Bu en temelde Avrupa’yı uzun çağlar etkisi altına alacak olan Feodal sistemin ve onunla bağlantılı toprak mülkiyetine dayanan feodal üretim biçiminin ve toplumsal ilişkilerinin doğuşunu müjdelemektedir.

Dolayısıyla, barbarların sahneye girişinin yararlı bir etkisi olmuştur: Barbarlar kutsal mülkiyete tecavüz ederek onu döllediler. Yine de onları kabul etmek, onlara şans sunmak, yerleşmelerini sağlamak, ‘villa’ları değerlendirmek, Galyalı-Romalı kolonları senyör olmuş köy topluluğu şeflerine tabi kılarak çalıştırmak gerekmişti. Barbarlar -deyim yerindeyse- mekânı temizlediler; en eski işaret noktalarını, tarımcı-pastoral döneminkileri, daha doğrusu tarımcı olmaktan ziyade pastoral döneminkileri yeniden ortaya çıkardılar. (Lefebvre, 2015, s. 263 – 64)

Bu şekilde özel mülkiyet meselesi insan eliyle, “...doğanın, kozmosun ya da dünyanın seyrine son vererek, yorumlamak yerine dönüştüren mütehakkim eylemlerin yolunu gösteriyordu” (Lefebvre, 2015, s. 263).

Özel mülkiyetin insan eliyle tesis edilişi, en temelde toplumsal mekân ve soyut mekânın oluşmasını sağladı. Bu tarihsellik, “...doğallığın harabeleri üzerinde (bütün zenginlik ve servetlerin: bilgiler, teknikler, para, değerli nesnelere, sanat eserleri ve semboller) birikim mefhumu inşa ederek doğallığı kesin olarak parçalar” (Lefebvre, 2015, s. 77). Avrupa kentlerinin bağımsız şehirler olarak varlıklarını ilan etmeleri, bu şehirler arasında ticaretin vb. etkinliklerin yani dolaşımın artmasıyla, bir malın sahip olduğu değişim değerinin de önem kazanmaya başlamasına neden olmuştur.

Orta çağ şehirlerinin yükselişini içerimleri ve sonuçlarıyla birlikte kabul etmek gerekir. Şehir, pazar halinde örgütlendiğinden ve zanaatkârlar tarımsal çalışmadan kaynaklı malzemeleri (yün, deri) kullandığından, şehir nüfusunu beslemek için köylerde bir artı-ürünün varlığı gerekir. Bu, kent komünü içinde cemaatçilikten esinlenen korporatif birliklerin oluşumuna yol açar. Bu lonca (korporasyon) mensupları ‘proleter’ olmasa da, bunların dernekleriyle

birlikte, toplum için, yani şehir için 'toplumsal olarak' üretebilen kolektif emekçi sahneye çıkar. (Lefebvre, 2015, s. 266)

Avrupa'da şehirlerin ticaret ve üretimde aktifleşmesi ve artan ticaret hareketleriyle birlikte değişim değerinin de önemi artmıştır. Bu artış ile bağlantılı olarak ticaretle malın değeri değişim değeriyle soyutlanmaya başlamıştır. Bu soyutlama ile insan emeğinin emek gücünün de soyutlanması gerçekleşir ve bu soyutlama sonucunda proleter olmasa da yeni bir özne ve onun karşısına da onun emek gücünü kiralayan ve o güç üzerinde hak iddia edecek olan bir başka özne burjuva tarih sahnesine çağrılmış olur. "Bu evreye egemen olan bir 'özne' vardır: Hâkim olduğu topraklarla birlikte Batı'nın toplumsal şehri. Bu dönem boyunca üretici faaliyet (emek), toplumsal hayatı sürdüren yeniden üretimle bir değildir; ondan kopar, fakat soyutlamanın eline düşer: soyut toplumsal çalışma, soyut mekân" (Lefebvre, 2015, s. 77).

Farklı mekânsalıklar arasındaki geçiş, mekânın bölünmesi ve diğer mekân boyutlarının kalıntıları üzerine kurulan toplumsal mekânın ve soyut mekânın kuruluşu pürüzsüz bir süreç olmamıştır. Bu mekânlarda kapitalizmin kesintisiz işleyişi ve modernitenin şiddetinin izlerini taşıyan kentsel ögeler mevcuttur. Kapitalist ticaret, sermayenin birikimi vb. motivasyonlarla kurulan ilk kentler, birikimin yanında tüketimi de sağlayacak şekilde tasarlandı ve 12. yüzyıldan 19. yüzyıla dek, savaşlar birikim etrafında dönüp duracaktır. Zenginlikleri bunun için harcayacaklardır; zenginliklerin büyümesine katkıda bulunacaklardır, çünkü savaş üretici güçleri her zaman güçlendirdi ve tekniği yıkım için kullanırken bir yandan da yetkinleştirdi" (Lefebvre, 2015, s. 284). Bu savaşlar, mevcut kentsel düzeni, toplumsal ilişkileri baştan sona yıkararak değiştiren zincirleme şiddet hareketlerini yaratmıştır. Daha sonra modernleşmeyle birlikte savaşlar nedeniyle yıkılan mekânlara sanayi yerleştirilmiştir.⁹ Lefebvre savaş ve modern şiddet durumlarını şu şekilde özetlemiştir:

Kapitalizmden önce şiddetin ekonomi dışı bir rolü vardır. Kapitalizmle ve dünya pazarıyla birlikte şiddet birikimde bir rol edinir. Ve böylece iktisadi

⁹ "Köylerin cemaatçi geleneklerinin silinip süpürüleceği, kentsel kurumların savaşlar tarafından yıkılacağı (yine de "kent sistemi"nin şehirleri arasındaki bağlar yok olmaz) mekâna sanayi yerleşecektir. Bu mekânda vurgun ve talanların zenginlikleri yığılır. Devletli sanayi mekânı böyledir

Özetleyelim: Kapitalizmden önce şiddetin ekonomi dışı bir rolü vardır. Kapitalizmle ve dünya pazarıyla birlikte şiddet birikimde bir rol edinir. Ve böylece iktisadi olan egemen olur. İktisadi ilişkiler güç ilişkileriyle çakıştığı için değil, ondan ayrılmadıkları için. Ve şu paradoksla karşılaşırız: Savaşların mekânı, yüzyıllar boyunca, toplumsal hiçliğe gömülmek yerine, zengin ve kalabalık mekân halini alır, kapitalizmin beşiği olur" (Lefebvre, 2015, s. 284).

olan egemen olur. İktisadi ilişkiler güç ilişkileriyle çakıştığı için değil, ondan ayrılmadıkları için. Ve şu paradoksla karşılaşırız: Savaşların mekânı, yüzyıllar boyunca, toplumsal hiçliğe gömülmek yerine, zengin ve kalabalık mekân halini alır, kapitalizmin beşiği olur. (Lefebvre, 2015, s. 284)

Modern şehirler, tüm bu bilgiler ve analizlerin ışığında toplumsal mekân içinde kurulan, tarih, mekân ve zamanı üreten, etkileyen bir özne olarak yükselmeye başlamış olur.

Lefebvre'nin de göstermeye çalıştığı gibi kapitalist dönemde yaşamlarımıza, şehirlere, kent yaşamına hâkim olan şiddetin özünde ticaretin hızı vardır. Şiddete neden olan ve tetikleyen hız aynı zamanda modern kentlerde ve yaşamlarımızda da bu şiddeti gizlemektedir "...bedenin yaşamı şiddettir; bu şiddet kâh gizlidir ya da hazırlanmaktadır, kâh zincirinden boşanmıştır, kâh kendini tuzağa düşürür, kâh dünyaya hücum eder, (Roma menşeli) kemerlerde, kapılarda, meydanlarda, zafer yollarında kendini kutlar" (2015, s. 285). Bu şiddet bizi soyut mekâna taşıyacak hattı oluşturmuştur.¹⁰

2.2.2 Toplumsal Mekândan Soyut Mekâna Geçiş

Toplumsal süreç içinde kentler değişen koşullar, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyeti ve modernitenin ve kapitalist gerçekçiliğin baskısıyla toplumsal mekândan, soyut mekâna doğru kaymaya başlamıştır. Kentler, ticaretin, dolaşımın, üretimin, tüketimin ve birçok kapitalist etkinliğin daha rahat ve kontrol edilebilir şekilde gerçekleştirilmesi için tasarlanmaya başlanmıştır. Bu amaçla şehir, planlanan, görselleştirilen bir boyuta indirgenmiş ve soyutlanmıştır. Mekânın soyutlanmasında, soyut mekânların ortaya çıkarılmasında şehir planlamacıların payı büyüktür. Soyut mekân diğer tüm mekân boyutlarını, toplumsal mekân, kutsal mekân, mutlak mekân vd. içerisinde barındırır. Soyut mekân:

Kendisi olarak yazılır; düzlemler çoğalır, bunların henüz indirgemeci bir rolü yoktur, üçüncü boyut olan tanrısalılığı ortadan kaldırmadan kent gerçekliğini görselleştirirler, çünkü bunlar tablodur, süvari görüntüleridir; şehir bir savaş alanı gibi perspektife konular ve bu çoğu zaman bir kuşatma görünümü altındadır, çünkü savaş şehirlerin etrafında döner; şehirler alınır, tecavüz

¹⁰ Tezin ilerleyen bölümlerinde şehirlerin, kentlerin, zamanı algılayışlarımız üzerindeki etkilerini daha derinlemesine tartışacağız.

edilir, yağmalanır; buralar zenginlik yerleridir, hem tehdit eden hem de tehdit altındaki ‘nesnelere’dir, keza birikimin, dolayısıyla tarihin ‘öznelere’dir. (Lefebvre, 2015, s. 286).

Şehirleri savaş alanı gibi gören bu perspektife, şehirleri kuşatan çatışmalara, çelişkilere rağmen şehirler “ışıl ışıl parlamaya”¹¹ devam ederler çünkü kapitalist üretim ve tüketim ilişkilerinin merkezi olmayı sürdürürler. Avrupa’da şehirlerin yükselişiyle bugün de hâkim üretim biçimi olan kapitalist üretim biçimi kendi insan tipi olan burjuvayı tarih sahnesinde iyice ön plana çıkartmıştır. Burjuvanın tarih sahnesine çıkışı, dünya tarihinde devrim niteliğinde sonuçlar yaratmıştır. Burjuva, kendi ticaret faaliyeti ile mekânın içinde farklılıkları barındıran özelliğini ve ışıl ışıl parlattığını yitirmesine neden olmuş; kendi ticaret, üretim faaliyeti ile kentlere yeni bir ışıl vermiştir. Üretimin bitmek bilmeyen döngüsüyle şehirler, sanayinin, üretim, dolaşım, tüketim gibi faaliyetlerin mekânı haline getirilmiştir; fabrikaların içinden yayılan ışıklar ve sokak lambalarıyla sokakları ışıl ışıl parlayan yeni kentler üretilmiştir. Sermayenin birikim süreçleri, ticaret, dolaşım, üretim ve tüketim ilişkileri içinde kentlerin önemi, mekânın önemi git gide artmıştır. Mekân, burjuvanın kapitalist faaliyeti için önemli bir alandır, fakat sanayi ile paralel şekilde yükselen ulus – devlet ve onun mekânsal tasarımı olan soyut mekân, kentlerin dengesini iyiden iyiye yitirmesine sebep olmuştur. “Bu dönem, şehrin görkemini ve çöküşünü yaşadı. 16. yüzyılda toplumun dengesini yitirdiği bilinir” (Lefebvre, 2015, s. 286). Bu dönem Lefebvre’ye göre öznenin hâkim konumda olduğu bir dönemdir; kent ve kentsel mekânın içeriği ve şekli kapitalist üretim biçimince belirlenmiştir.

2.2.3 Soyut Mekân

Daha önceki başlıklar ve satırlar içinde de vurgulanmaya çalışıldığı gibi Lefebvre, soyut mekânı diğer bütün mekânsal boyutların içerildiği bir boyut olarak tahayyül eder ve kapitalist üretim biçimi, modernitenin şiddeti ve savaşın bir ürünü olarak ele alır, bu soyut mekânın politik özelliğidir. Soyut mekân ulus-devlet tarafından benimsenen kapitalist üretim biçiminin ilkeleriyle düzenlenmiştir. Soyut mekân, sermaye, emek vb. birikim süreçlerince tasarlanan ve bu süreçleri baskılayan bir mekândır.

¹¹ “Çatışmalar aracılığıyla, bunlar sayesinde, bunlara rağmen, şehirler ışıl ışıl parıldar” (Lefebvre, 2015, s. 286).

Soyut mekânın politik – siyasal boyutları, Lefebvre'nin analizinde daha ağır basar;

Soyut mekân homojen *değildir*; amacı, anlamı, "hedefi" homojenliktir. Bunu dayatır. Kendi içinde çok birimlidir. Geometrik ve görsel olan birbirini tamamlar ve zıtlar, aynı etkiyi farklı biçimde hedefler: "Gerçeğin", bir yandan boşluk içinde, başka nitelik olmaksızın, "düzlem"e indirgenmesi, diğer yandan aynanın, imgenin ve saf gösterinin, donmuş saf bakış altında yassılaşmaya indirgenmesi. Fallik olana gelince, bu mekânın içinde "bir şeyin" olması için, gösterileni boşluk değil, -yıkıcı güç içinde- doluluk olan, dolayısıyla doluluk yanılması ve mit taşıyan bir "nesne" tarafından doldurulma olan gösterene ilaveten gelir. Böyle bir mekânın kullanım değeri münhasıran siyasidir. Eğer ondan falanca hedefi ve falanca eylem aracı olan bir "özne" olarak söz edebiliyorsak, gerçekten de siyasal bir özne, mevcut haliyle iktidar, mevcut haliyle devlet var olduğu içindir. (Lefebvre, 2015, s. 294).

Hedefi homojenlik olan soyut mekân, mekân içerisinde farklı olan, kendi varlığını tehdit eden hiçbir şeyin var olmasına müsaade etmez ve her şeyi homojenleştirir. Kapitalist modernitenin şiddeti de mekân içindeki farklılıkların homojenleştirmesinde görünürlük kazanmaktadır. Mekânın farklılıkları kendi kendisine homojenleştirmesi imkânsız, bu açık seçik ortada olan bir durum fakat mekândan "...falanca hedefi ve falanca eylem aracı olan bir "özne" olarak söz edebiliyorsak, gerçekten de siyasal bir özne, mevcut haliyle iktidar, mevcut haliyle devlet var olduğu içindir" (Lefebvre, 2015, s. 294). Bu nedenlerden dolayı mekânın kendisi ve kullanım değeri siyasidir.¹²

Soyut mekânın siyasi – politik temasını Lefebvre, Hegel'de temellendirir. Lefebvre, mekânın katmanlı tabakalı ve örtük anlamlarına dönük analizini Hegel'in "*Perdenin arkasında görececek bir şey yok*,"¹³ cümlesinden yola çıkarak açıklar:

"Perdenin arkasında görececek bir şey yok," der Hegel bir yerlerde, ironiyle karışık. Tabii eğer "biz" bizzat perdenin arkasına geçmezsek; çünkü görmek için ve görececek bir şey olması için birinin olması gerekir. Mekânın içinde, arkasında, hiçbir meçhul töz, hiçbir gizem yoktur. Yine de, şeffaflık aldatır, her şey gizlenir:

¹² "Fallik olana gelince, bu mekânın içinde "bir şeyin" olması için, gösterileni boşluk değil, -yıkıcı güç içinde- doluluk olan, dolayısıyla doluluk yanılması ve mit taşıyan bir "nesne" tarafından doldurulma olan gösterene ilaveten gelir. Böyle bir mekânın kullanım değeri münhasıran siyasidir" (Lefebvre, 2015, s. 294).

¹³ Lefebvre'nin orijinal analizi için bkz: *Mekânın Üretimi* (Lefebvre, 2015, s. 295).

Mekân tuzak doludur. Onun tuzağı özellikle şeffaflığında yatar. Sonuç olarak, bir yansıma ve ayna oyunundan bambaşka bir şey vardır: Bir iktidar ve bilgi oyunu. Perdeyi kaldırdıktan sonra mekâna girerken bunu fark ederiz. (Lefebvre, 2015, s. 295).

İlk karşılaşmada homojenmiş gibi görünen soyut mekânda düz, hiçbir şey yoktur.¹⁴ Soyut mekân pek çok ikiliği, maddi süreçleri, işaretleri, imgeleri vb. öğeleri içinde barındırır. Fakat bu içerdiklerine rağmen soyut mekân, boş görünmeyi homojen görünmeyi de başarır. Bu bağlamda soyut mekân, “[b]ir tarafta sınırsızdır, çünkü boştur; diğer tarafta komşuluklarla, yakınlıklarla (fiziksel mesafeler), duyuumsal mesafeler ve sınırlarla doludur. Dolayısıyla hem yaşanmış hem temsil edilmiştir; bir pratiğin hem ifadesi hem de dayanağıdır; teşvik edici ve kısıtlayıcıdır; (bu "veçheler" çakışmasa da) biri diğeri üzerinde bu etkiyi gösterir. Fakat derhal üç terim belirir: algılanan, tasarlanan, yaşanan -pratik, (ikiye bölünmüş) temsiller”, dir (Lefebvre, 2015, s. 295).

Soyut mekân, tasarlanan, algılanan ve yaşanan temsilleriyle pek çok amaca hizmet edecek şekilde düzenlenmeye açıktır. Soyut mekân, kapitalist sermaye birikimi ve kar etmeye yönelik amaçlara hizmet edecek şekilde düzenlenebilir.¹⁵ Mekânı ve soyut mekânı düzenlemeye, tasarlamaya çalışan stratejilerin pek çok amacı olabilir, mekân bu stratejilerin pek çoğunun aynı anda hizmetine de koşulabilir. Modern yaşamda ise bizce, soyut mekânı tasarlamaya yönelik stratejilerin amacı küresel kapitalizmin, kapitalist gerçekçiliğin kesintisiz işleyişi için uygun mekânsal uzamın sağlanmasıdır. Örneğin çalışmanın istenen hız ve kesintisizliğe, sürekliliğe ulaşması çalışma

¹⁴ “Görünüşte homojen olan (görünümü gücünü oluşturur) soyut mekânda basit hiçbir şey yoktur. Orada, öncelikle, kurucu ikilikler ortaya çıkarılır. İkiye bölünür: Sonuç ve içeren, üretilmiş ve üretken. Bir yanda, mekânın temsili (geometrik homojenlik), diğer yanda, temsil mekânı (fallik). Bu ikilikte, oluşturucuların varsayımsal çakışması iki katlılığı maskeler” Görünüşte homojen olan (görünümü gücünü oluşturur) soyut mekânda basit hiçbir şey yoktur. Orada, öncelikle, kurucu ikilikler ortaya çıkarılır. İkiye bölünür: Sonuç ve içeren, üretilmiş ve üretken. Bir yanda, mekânın temsili (geometrik homojenlik), diğer yanda, temsil mekânı (fallik). Bu ikilikte, oluşturucuların varsayımsal çakışması iki katlılığı maskeler. (Lefebvre, 2015, s. 295).

¹⁵ “Bireysel işaretlemeler toplumsal olarak gerçekleşir. Bireyler için çalışma aygıtlarının ve yerlerinin belirli yerlere yerleştirilmesi (güzergahlar da dahil elbet), işlevler hiyerarşisinin sembol ve işaretleri yoluyla temsili dışlamaz. Tersine: biri diğeri içerir. Bir yaşama tarzının dayanağı bu yaşama tarzını içerir ve şekillendirir. Üretim (çalışma) karşısındaki konum (lokalizasyon), üretim dünyası (işbölümü) içindeki konumlan ve işlevleri, aynı zamanda işlevlerin ve çalışmanın hiyerarşisini içerir. Aynı soyut mekân kara hizmet edebilir, yerlerin hiyerarşisini düzenleyerek bazı yerleri öne çıkartabilir, (kimileri için) ayrımcılığı ve (başkaları için) kapsayıcılığı şart koşabilir. Stratejilerin birçok "hedefi" vardır, herhangi bir nesneyi hedef alabilir, kozları ya da kaynakları herhangi bir şey olabilir” (Lefebvre, 2015, s. 295).

mekânlarının, kentlerin topyekûn ona uygun şekilde düzenlenmesiyle sağlanabilir. “Çalışma mekânının tamamlayıcı veçheleri şunlardır: üretici faaliyet, üretim tarzındaki yer. *Mekân* içinde şeylerle ilişki, *mekânla* ilişkiyi içerir (mekân içindeki şeyler, mevcut haliyle mekânın "özelliklerini" gizlerler” (Lefebvre, 2015, s. 295-96). Mekân kendi kendine bir şeyleri örten ya da gizleyen bir şey olmaktan çok, ilişki içinde olduğu şeyler, ideolojiler, stratejiler, üretim, tüketim ve gerçeklik biçimleri vb. öğelerle ilişkisi içinde homojenleşip, baskı unsuru halini alır. Mekânsal maddi pratikler, “...yerleri, yerelin genelle ilişkisini; bu ilişkilerin bir temsilini; eylemleri ve işaretleri; sıradanlaştırılmış gündelik mekânları ve elverişli ya da elverişsiz, yararlı ya da zararlı, falanca gruba izinli ya da yasak sembollerden etkilenmiş ayrıcalıklı mekânları tanımlar” (Lefebvre, 2015, s. 296). Bu meselede havada asılı duran temsiller, yerler, ilişkiler ve süreçler değil; siyasal-politik ve bazen ideolojik üretim biçimleriyle, gerçeklik biçimleriyle ilişkili toplumsal ilişkiler mevzu bahistir.

Soyut mekânın algılanan, tasarlanan ve temsil özellikleri üzerinden siyasal iktidar tarafından siyasal bir şey olarak üretmediği de vurgulanmalıdır. “Siyasal iktidar, siyasal iktidar olarak mekân üretici değildir; fakat (ona emanet edilmiş olan) toplumsal ilişkilerin yeniden-üretim yeri ve ortamı olarak mekânı yeniden-üretir” (Lefebvre, 2015, s. 236). Kapitalist gerçekçilik, bu bağlamda mekânda kendisini doğrudan olduğu haliyle açığa vurmaz, mekânın düzenlenmesinde kendisini saklar. “İktidarın mekânında, iktidar kendini mevcut haliyle göstermez; "mekânın örgütlenmesi" altında gizlenir. Siler, ustalıklı sıyrılır, içini boşaltır. Neyin? Karşı duran her şeyin” (Lefebvre, 2015, s. 236). Bu silmeyi, sıyrılmayı nasıl gerçekleştirir? Lefebvre buna “yaratılıştaki şiddetle”¹⁶ yanıtı verir. Kapitalist gerçekçiliğin, iktidar olarak mekân üzerinden sağladığı bu şiddet, silme, sıyrıлма, içini boşaltma, kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşıp yoğunlaşmasıyla zirveye ulaşmıştır. Kapitalist üretim ilişkileri ve kapitalist toplum ilişkileri, Lefebvre’ye göre bütünüyle mekânın üretimiyle sağlanmıştır. Kapitalist büyüme varlığını, devamlılığını bütün mekâna yayılması ve mekâna hâkim olmasından alır. Bu üretim biçimi, kendisinden önce de var olan mekânı kontrol ederek, mekân içindeki üretim ilişkileri ve toplumsal ilişkilerin yeniden üretimini sağlayarak kendine ait mekânı üretmiştir.¹⁷ Kapitalist üretim tarzı da ilk

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: *Mekânın Üretimi* (Lefebvre, 2015, s. 236).

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: *Mekânın Üretimi* (Lefebvre, 2015, s. 90).

ortaya çıktığı çağlarda kendisinden önceki pek çok üretim şekli-ilişkisi gibi tüm üretim gücünü maddi-şeylerin üretimine kanalize etmiştir. Fakat kapitalist üretim biçimi daima toplumsal ilişkiler bağlamında, bu ilişkilerin üretim biçimiyle uyum içinde yeniden üretiminde sorunlar yaşamıştır. Bu nedenle kapitalizm ilk önce doğayı daha sonra mevcut üretim biçiminin siyasi mekânını, zamanı ve en sonda da duyguları tüm insan yaşamını hedef alarak yeniden üretmeye, topyekûn yaşamı kontrol etmeye yönelerek kendi gerçekçiliğine uygun mekânı üretmiştir.

2.2.4 Mekânın Üretiminden Zamanın Üretimine Geçiş

“Kapitalizm sadece önceden var olan mekânı, dünyayı ele geçirmekle kalmadı, kendi mekânını da üretmeye yöneldi. Nasıl? Dünya pazarının baskısı altında kentleşme aracılığıyla ve kentleşme dolayısıyla. Yeniden-üretilebilir ve tekrarlanabilir olanın yasası altında, mekân ve zaman içindeki farklılıkları ortadan kaldırıp, doğayı ve doğal zamanları yok ederek” (Lefebvre, 2015, s. 331). Bu alıntı en temelde Lefebvre'nin meşhur hipotezi ile şeyleri üreten bilginin artık mekânın üretimine yönelmesi¹⁸ bağlamında okunabilir.

Mekânın üretimi bugün hâlâ tartışılan bir mesele. Mekân kendisine yönelen değişim ve hız gibi yıpratıcı, parçalayıcı güçlere karşı elbette direnç unsurlarını da yani çelişkileri de barındıran bir alandır. “Gezegen mekânını şekillendiren kimdir? Hiç kimse. Hiçbir güç, hiçbir iktidar; çünkü güçler ve iktidarlar orada stratejik olarak çatışır, öyle ki tarih, tarihsellik ve bu zamansal mefhumlara bağlı belirlenimler

¹⁸ Lefebvre'nin “üretim faaliyetin şeylerden, mekâna kayması” hipotezini şu iki alıntı da ayrıntılı biçimde açıklamıştır:

“- Önerilen hipotezin bir diğer içerimini açıklamak, daha fazla çaba gerektirir. Eğer mekân bir ürün, bilgi bu üretimi yeniden-üretecek, onu sergileyecektir. İlgi ve "nesne", mekân içindeki şeylerin yerini bizzat mekânın üretimine kaydırır. Bu ifadenin de daha fazla açıklanması gerekmektedir. Mekânın içine yerleşmiş kısmi ürünler, bir yanda şeyler ve diğer yanda mekân üzerine söylemler, (gösteren süreçleri - indirgemedi- içeren) bu üretici süreçler üzerine bilgi ve tanıklıktan başka bir işe yaramazlar. Dolayısıyla, önem taşıyan şey, herhangi bir şeyin mekânı değil, bütünsellik ya da toptanlık olan mekândır ki bu da, bundan böyle, sadece analitik olarak incelenmekle kalmaz (bu, analitik niyete tabi olarak, sonsuz parçalanmalara ve bölünmelere yol açma riski taşır), teorik bilgi dolayısıyla ve bu bilgi içinde yaratılır. Teori, kavramların zincirleştiği içinde, fakat çok güçlü bir anlamda, yaratıcı süreci yeniden-üretir: Sadece dışardan (betimleyici olarak) değil, içerden; toptan olarak, dolayısıyla geçmişten güncelle (ve tersi yönde) hiç durmadan geçer. Gerçekten de, tarihsel olan ile sonuçları, "diyakronik" olan ve yerlerin etimolojisi, yani yerleri ve alanları dönüştürerek olup biten şey; bütün bunlar, mekânın içine dahil olur. Geçmiş, izlerini, yazıtlarını, zaman yazısını ardında bırakmıştır. Fakat bu mekân, her zaman, geçmişte olduğu gibi günümüzde de, mevcut bir mekândır; fiili ilişki ve bağlantılarıyla birlikte, güncel bir bütün olarak verilmiştir. Öyle ki, üretim ve ürün, ayrılabilir iki temsil olarak değil, ayrılmaz iki yan olarak kendini gösterir” (Lefebvre, 2015, s. 66).

“...bilgi ise mekânın üretimine yönelir” (Lefebvre, 2015, s. 387).

anlamalarını yitirirler” (Lefebvre, 2015, s. 409). Bu durum özellikle modernitenin yükselişindeki bazı unsurların kendiliğinden ortaya çıkmasına neden olur. Modern bilim, iletişim ve ulaşım teknikleri vb. bu modern unsurların içindedir ve bunların her biri modernite içinde insan yaşamını baskılayan, kontrol eden bağımsız birer güç olma yolunda ilerlemektedir. Mekânın üretimi kapitalist modernitenin anlaşılması için önemlidir. Çünkü insanların yaşamlarını baskılayan, şekillendiren siyasal iktidar ve modernitenin baskı unsurları olarak nitelenen bu unsurlar, modernitenin büyük anlatıları, kendilerine ait öznelerce doldurulan mekân üzerinde tahakküm sağlar, ama bu mekânda rastlaşan, çakışan ilişkilere ya da çakışma nedenlerine dönük bir tahakküm kuramazlar.¹⁹ Mekân içinde gerçekleşen bu çakışmalar, rastlantılar, karşılaşmalar varlıklarını faaliyetlerini kendileri için ve kendilerinden dolayı kurarlar. Burada mekânın direnç unsurlarıyla da karşılaşmış oluruz. Soyut mekân mevcut siyasal iktidar tarafından üretilmiş olmasına rağmen değişime direnç gösterir ve çelişkilidir.

Bu bölümün mekân kısmında temelde mekânın üretimi bağlamında mekân bilimine yönelik bir tartışma yapmaya çalıştım. Bu tartışmada mekânın nasıl ve hangi motivasyonlarca üretim ilişkilerine dahil edildiğine dair bilgiler vermeye çalıştım. Mekânın bir üretim olduğu bilgisi temelde benim tezimin ana konusu olan zamanın üretimi meselesine taşıyacaktır.

Mekânın ve zamanın üretimi art zamanlı değil, eşzamanlı ilerleyen ve birbirine paralel şekilde ilerleyen bir ilişkiler ve süreçler tarihidir. Mekân ve zaman meselesi eşzamanlı üretildikleri varsayımıyla birlikte, yan yana tartışılması gereken meseleler olduğu için tezin birinci bölümünde mekânın üretimi meselesine yer verilmiştir. Mekâna, içinde bulunduğumuz dünyaya baktığımızda neyle karşılaşırız? “Zaman görülür mü?” (Lefebvre, 2015, s. 120). Zaman maddi bir formda görülebilir bir şey olmaktan çok yaşanan bir şeydir. Zaman içinde olduğumuz mekânda ya da doğadadır. Bizler mekâna baktığımızda, özellikle modern mekânda sarsıcı bir hızla hareket eden imgeler,

¹⁹ ““Modernite”nin giderek önem kazanan veçhesi olan bu yeni durumda, bazı neden ve gerekçeler tarihsel alacakaranlıktan çıkarak kendiliğinden aydınlığa erişirler. Bu neden ve gerekçeler yeterince bilindiğinden, düşünce, etkileşimlerin çokluğunu hissedebilir. Dünya pazarı (metalar, sermayeler, el emeği, vb.), teknik ve bilimler, demografik baskı, bu neden ve gerekçelerin parçasıdır ve bunların her biri de özerk birer güç olma eğilimindedir. Daha önce belirtilen ve vurgulanan paradoks: “İnsanlar” üzerinde hüküm süren siyasal iktidar kendi “özne”lerinin işgal ettiği mekân üzerinde tahakküm kurar, fakat bu mekânda kesişen neden ve gerekçelere tahakküm uygulayamaz, bunların her biri kendi eylemini kendisi için ve kendisi aracılığıyla uygular” (Lefebvre, 2015, s. 409).

görüntüler bulutuyla karşılaşırız. Oysa zaman doğada onun ritmik hareketlerinde, bedende ve doğal mekândadır. “Günün saatleri, mevsim, güneşin ufukta yükselişi, ayın ve yıldızların gökyüzündeki yeri, soğuk ve sıcak, her doğal varlığın yaşı. Doğa az gelişmişlik içine yerleştirilmeden önce, her yer, bir ağacın gövdesi gibi, onu yaratmış olan ağacın yaşını ve izini taşır” (Lefebvre, 2015, s. 120). Ben bu tezde azalan, dünya işleri için yetmeyen, yetişmeyen zamandan bahsetmeyeceğim. Zaman, Lefebvre’nin de dediği gibi modernitenin, küresel kapitalizmin kesintisiz hızı ile kuşatılan mekânında yok olur.²⁰ Zaman tıpkı mekân gibi ölçülen, hesaplanan bir şey olarak toplumsal bağlarından serbest bırakılır ve anlamını yitirir. İnsan yaşamına ait olan biyolojik zaman, beden ritimleri önemini kaybeder; çalışma eylemi ve çalışma zamanı dışında kalan tüm farklı zamansallıklar, tıpkı mekânın üretimindeki gibi homojenleştirilir. İktisadi olan mekân Lefebvre’ye göre zamanı içerir; siyasal mekânsa Lefebvre’ye göre “zamanı (iktidar için) tehditkâr ve tehlikeli bularak dışarı atar” (2015, s. 120). İktisadi bu tavır, mekânı zamanın üstünde bir konuma taşımaktadır. Mekânın üretimindeki tez mekânla ilgili olan her şeyin zamanla da ilgili olduğuna yönelik bir tezdur. “Zaman, bu temel "yaşantı", mallar arasındaki bu mal, görülmez, okunmaz. İnşa edilmez. Tükenir, yok olur ve bu sondur. Zaman sadece iz bırakır. Mekânın içinde, onu dolduran ve en kısa sürede kurtulunan döküntülerin altında gizlenir: Artıklar kirletir” (Lefebvre, 2015, s. 120).

Bu tezde mekânın zamanı içerdiği tezinin tam tersi bir doğrultuda zaman ve mekânın art zamanlı değil eşzamanlı üretilen alanlar olduğu ve ikisinden birinin diğerini içermediği ama birbirleriyle ilişkili oldukları savunuluyor. Zamanın bu kadar yıpratılıp, ötelenmesinin sebebinin de kapitalist modernitenin gerçekliğinin özelliklerinden kaynaklanıyor olduğunu savunuyoruz. Zamanın saatin içinde yer alan göstergelerden, akrep ve yelkovandan daha öte daha geniş bir anlamı vardır. Zaman bugün tıpkı bir meta gibi alınan satılan, tüketilen bir şey gibi algılanıyorsa ki meşhur “Vakit nakittir!” söylemi bunu destekler niteliktedir, bu perspektifle zaman aynı zamanda anlamsal ve yaşamsal önemini yitirmektedir. Zamanın anlamsızlaştırılıp, önemsiz bir kategori halinde sunulması, mekânın bir parçası olarak anlaşılması tarihsel süreç içinde gerçekleştirilmiştir. İddiamız, zamanın üretimi ve mekânın üretiminin

²⁰ Lefebvre’nin konuyla ilgili yaptığı tartışmadaki tam ifadesi şu şekildedir: “Zaman, modernitenin toplumsal mekânında yok olur” (Lefebvre, 2015, s. 120). Tartışmanın tamamı için bkz: *Mekânın Üretimi* (Lefebvre, 2015, s. 120).

eşzamanlı olarak gerçekleştiği yönündedir. Modernite ve küresel kapitalist üretim biçimi mekân ve zaman üzerinde, eşzamanlı, paralel şekilde etki etmiştir. Mekân ve zaman benzer bir baskılama ve üretim sürecine tabi olsalar da zaman, mekândan farklı olarak mekândan daha alt ve önemsiz bir kategoriye indirgenir; mekânın yönetimi altındaki bir kategori olarak tanımlanır. “Mekân ve zaman kentleşir, başka deyişle metanın ve tacirlerin zamanı ve mekânı ölçüler, hesaplar, sözleşmeler ve sözleşenler vesilesiyle baskın çıkar. Zaman, mübadele edilen malların üretim, nakliye, teslimat, satış ve ödeme zamanları, sermayenin durumunun zamanı, mekânı ölçer; fakat zamanı yöneten mekândır” (Lefebvre, 2015, s. 286). Bu, bu tezde tamamen dışlanan bir görüştür. Mekân ve zaman benzer üretim süreçleri içerisinde eşzamanlı ve birbirine paralel şekilde üretilmiştir, bu, bu tezin temel iddiasıdır. Bu iddia doğrultusunda ve mekânın üretimi tartışması vasıtasıyla “[d]üşlenen ya da peşinde koşulan "mekân bilimi" ile mekân üretiminin bilinmesi arasındaki farkı göstermek gerekecektir. Bu fark, kopukluklardan, yorumlardan, temsillerden farklı olarak, mekânın içinde ve mekân dolayısıyla zamana (öncelikle de üretimin zamanına) kavuşacaktır” (Lefebvre, 2015, s. 116) iddiasından farklı olarak; düşünülen ve peşinden koşulan mekân bilimi ile mekânın üretiminin bilinmesiyle, mekânla eşzamanlı üretilen zamanın üretiminin anlaşılması sağlanabilir. Zaman bir kavram ve insanlık tarihiyle eş bir kategori ve toplumsal bir üretim olarak mekân biliminin popüleritesi karşısında sönük kalmıştır. Zamanı, mekân dolayısıyla ya da mekânın içinde algılamak ve okumaktan çok, zamanın üretimini, mekân ve mekânın üretimiyle eşzamanlı ve paralel bir tarihsel süreç içinde okumak modernitenin ve küresel kapitalizmin bizi kuşatan hızını, gücünü, insan yaşamındaki tahakküm noktalarını, hedeflerini daha iyi görmemizi sağlayabilir. Bu nedenle tezin birinci bölümünde mekânın üretimi meselesine de yer verilmiştir.

2.3 Zamanın Üretimi

Önceki başlıklar altında mekânın üretimine dair tartışmaları aktarmış ve mekânın üretimi üzerine tartışmalar yapmıştım. Bu başlık altında ise genel olarak zamanın, mekânla eşzamanlı üretimine dair tarihsel süreci takip eden bir yol izleyerek, zamanı ve standart zamanın ortaya çıkışını, modern zaman algımızı kuran unsurlara dair bir tartışma yürüttüm.

Çok eski çağlardan beri insanlar zamanı ölçmeye ilgilidiler ve bu sorunu çözmek için pek çok yöntemle başvurular. Güneş saati bunlardan en eskisidir. Daha sonra güneş

saatini su saati, zamanı göstermeye yarayan muhlardan yapılmış mekanizmalar ve en son da kum saati benzeri düzenekler takip etmiştir. Zamanın ölçülmesine yarayan aygıtların kullanımı çok eskilere değin izlenebilir. Fakat mekanik saatin kullanımı, Orta Çağ dönemine denk düşmektedir. Bizim bildiğimiz anlamda saatlerin ilk ataları, Orta Çağ Avrupa'sında ortaya çıkmıştır.

Mekanik saatin bulunduğu bu dönem aynı zamanda kentlerin Batı Avrupa'da hızla yayılmaya başladığı dönemdir de. Kentsel yaşam Avrupa'da eşi benzeri görülmemiş bir hız ve büyüklükte canlanıyordu. Bu dönem aynı zamanda Avrupa'daki pek çok üniversitenin de açıldığı bir dönemdir. Avrupa da o dönemlerde her gün yeni ve birbirinden farklı teknikler keşfediliyordu. Bu dönem eğer bir tarihlendirme yapmak gerekirse 13. yüzyılın sonu, 14. yüzyılın başına denk gelmekteydi. Bu tarihlerde Avrupa'daki zanaatkârlar iyiden iyiye doğada bulunan madenleri çok iyi işlemeyi de başarmaya başlamışlardı. Demirciler ilerleyen tarihlerde Stephen Kern'den öğrendiğimize göre madenleri işlemek, saat üretmekle kalmayacak, devlet demiryolu şirketleri altında dünya standart zamanını da ilk kuranlar olacaklardır (2003, s. 49). Standart zaman tartışmasına girmeden devam edersek, ortaya çıkmasından çok kısa bir süre sonra mekanik saatler, Avrupa geneline yayılmaya başlamıştır.

Mekanik saat ilk kez 14. yüzyıl Elizabeth döneminde görülmüştür. Bu dönem mekanik bir icat olan saatle kurulan ilişki teatral bir ilişki olmanın ötesine geçememiştir. Bu teatral ilişkilerden biri Doktor Faust'un kendisiyle olan son konuşmasında, karşımıza çıkıyor. Faust konuşmasında aslında zamanla bir konuşma yapmaktadır. "Yıldızlar hala hareket ediyor, zaman geçiyor, saat vuracak" (Goethe, 2016, s. 572). E. P. Thompson, Faust örneği üzerinden saat ve zaman hakkında şu yorumu yapar: [edebiyatın başladığı zamandan bu yana mevcut olan yıldızların hareketine göre hesaplanmış zaman şimdi bir adımda gökten evlere atlıyordu" (2016, s. 439) der. Thompson'un bir edebiyat eserinde yakaladığı bu geçiş dönemin ölçülebilir bir şey olarak zamanla kurduğu teatral ilişkiyi çok iyi yansıtmaktadır. Horoz ve yıldızlar üzerinden ölçülen doğanın zamanı ve ritmi yerini akrep ve yelkovanın hareketlerinden oluşan mekanik bir ritme bırakmıştır. Bu tartışmaya geçiş tabii ki de birdenbire yaşanmamıştır. Bu 14. yüzyılda başlayan, tek tip zaman tartışmaları ve 19. yüzyılda modern standart zamanın ortaya çıkışıyla devam eden ve hâlâ 7/24 zaman algısı olarak değişerek kendini devam ettirmekte olan zamansal bir tartışmadır.

Mekanik saatin Avrupa'nın geneline yayıldığı dönem, bu ilk saatler saat başları ya da belirli zaman aralıklarında çalarak zamanı bildiren mekanizmalarla donatıldılar. Bu saatlerin kimileri gündüz ve gece saatlerini kendiliğinden bildiren saatlerdi. 14. yüzyılda Batı Avrupa'da bir kente bakıldığında ilk dikkat çeken şey kentlerdeki kalabalık şehir meydanları oluyordu. Bu meydanlar birçok şeyin aynı anda gerçekleştiği, ticaretin, üretimin vb. etkinliklerin yapıldığı noktalardı ve bu noktalarda Batı Avrupa'nın büyük kent meydanlarında daima meydanın orta noktasında herkesin çan seslerini ve kendisini görebileceği saat kuleleri büyük kent meydanlarını süslüyordu. Ve ilk saat kuleleri ya da meydan saatleri, Avrupa'da ilk Cenova'da 1353'te, Bolongo'da 1356 ve Ferrara'da 1362 yılında görülmeye başlamıştır (Cippalo, 2002, s. 14-40). Hatta yine aynı dönem Fransız Kralı V. Charles, Krallık Sarayı'nın kulelerinden birine her saat başı çanlarını çalan bir saat bile yerleştirmiştir. 14. yüzyıldan önce ise kent meydanlarındaki saat kulelerinin işlevini kiliselerin çan kulelerinden yükselen çan sesleri üstleniyordu. Bu mekanik saatler ilk saat kulelerinin yapımından önce kentlerin en gösterişli yapıları olan katedrallerin kulelerine yerleştiriliyordu. İlk saat kulelerinden her saat başı yükselen çan sesleri insanlara, yatma, kalkma, şehirden çekilme vb. zamanları hatırlatıyordu. Böylece “*luise le soleil ou non*”²¹ tüm insanlar saatin kaç olduğunu biliyorlardı. Saat kulelerinin yaygın bir biçimde kullanımı 14. yüzyıla değin gitmektedir. 14.yüzyıldan itibaren Batı Avrupa şehirlerinde, kiliselerde, katedrallerde, meydanlarda büyük saat kuleleri inşa edilmeye başlanmıştır.

Dönemin kilise ve meydan saatleri günün belli zamanlarında çan sesi çıkartmaktaydı. Bu ses, çan sesini duyacak alandaki herkese, dinlenme, çalışma vb. zamanları hatırlatmak için kullanılıyordu. Hatta geceleri çalan çan sesi kentin içinde insanların yolunu bulmalarına yarıyor, yolunu kaybetmiş bir kişi bu sesin geldiği kuleyi referans alarak kentin içinde yolunu bulabiliyordu. Kırsal bölgelerden yeni yeni kentlere göç eden ve kent hayatına, sanayi tipi çalışma koşullarına adapte olmaya çalışan insanlar ve hatta şehrin yabancıları olan gezginler için saatin tüm bu özellikleri 14. yüzyılda mekanik saatin toplum tarafından, toplumun iyiliğini gözetilen bir icat olarak sempati toplamasına neden olmaktadır.

²¹ “Bu şekilde “*luise le soleil ou non*” (güneş ışıldasın ya da ışıldamasın) herkes saatin kaç olduğunu bilecekti” alıntının orijinali için bkz: “Zaman Makinesi: Saat ve Toplum 1300 – 1700” (Cipolla, 2002, s. 16)

Kilise için ise bu çanların çalışmasının rasyonel amaçlar dışında dinî bir amacı vardı. Hıristiyan dininde zaman, Yaratılış'a referansla "akşam" başlamış olarak kabul edilir. "Işığa "Gündüz", karanlığa "Gece" adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ilk gün oluştu"²². Çanların çalış zamanı bu durumun hem dinî hem rasyonel amacıyla bağlantılıdır. Çanlar akşam dinlenme ve ibadet, sabah ise çalışmaya gitmek için çalmaktaydı. Dinî olarak günün saatlerine özellikle işe gidiş ve ilk günün oluşmasıyla bağdaştırıldığında sabah işe başlangıçta dinî olarak kutsanmaktaydı.

Bu dönemde meydan saatleri, zenginlere ait aletler olarak görülüyordu. Mali olarak pahalı ve masraflı bakımları olan aletlerdi. Kent meydanında bir saat kulesi olması, kentte sözü geçen kimselerin uzun tartışmalar sonucu aldıkları kararlara dayanıyordu. Fakat saatin pahalı bir mekanik cihaz olması Avrupa geneline yayılmasını engellememiştir. Çünkü saat toplum nazarında yararlı bir cihaz ve zenginlik göstergesi olarak kentlileri kendine çekmeyi başarmıştır. Paris'te Palais Royal'e V. Charles tarafından yerleştirilen saat hakkında Cipolla şunları yazmıştır:

Saat incelenince gerçekten çok güzel ve çok önemli bir alet, aynı zamanda eğlenceli ve yararlı da. Çünkü hüneriyle güneşin yokluğunda bile bize gece gündüz zamanı gösteriyor. İşte bu yüzden bu alet daha çok takdir edilmeli. (Cipolla, 2002, s. 16)

Bu yüzden saat kuleleri şehirlerin en önemli ve çan sesleri her yerden duyulan noktalarında olmalıydı. Bunun bir sebebi de saatin o dönem çok yaygın olmayan lüks bir mekanik aygıt olmasıydı. Bu dönemlerde kimsenin bugün olduğu gibi taşınabilir cep ya da kol saatleri yoktu ve kent meydanlarını süsleyen, saat başı çalan bu saatler kentte yaşayan herkesin ihtiyaç duyduğu aletler oldular. Saatler tarihsel süreç içinde git gide küçülecektir fakat bu boyut değişimiyle birlikte insanların saat dolayımı ile zamanla kurdukları ilişkilere de bakılacaktır.

²² Yaratılış I.Kısım (Dünyanın Yaratılışı), 5. Madde: "Işığa "Gündüz", karanlığa "Gece" adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ilk gün oluştu".

2.3.1 Büyük Meydan Saatlerinden, Mekanik Saat Zamanına Değişen Zaman Algımız

En başta gördüğümüz saatler büyük ve taşınamayan kentlerdeki meydanları süsleyen meydan saatleriydi. Bunlar hareketsiz olan yapılarıyla kamusal alanda kullanılan, kamusal zamanı belirleyen saatlerdi. Saatin kent meydanlarındaki kulelerden ve kilisenin himayesinden çıkıp evlere girmesi, saatlerin boyutlarının küçülmesi ve sarkacın kullanılmasıyla 1658 yılını bulmuştur. 16. Yüzyıl boyunca saatler kusurlu ve zamanı hatalı gösteren aletler olarak kaldılar. Bu tarihe kadar saat, büyük kudretli kulelerde kent meydanlarını süslemiştir. 1658’lerde saatlerin evlere girdiği o dönem saat imajı, belli bir prestij göstergesiydi. Belli bir prestijin göstergesi olan saatler o dönemlerde gösterişli, zengin tasarımlı, değerli ve ağır madenlerden yapılan aygıtlar olarak ön plana çıkmaktaydı.

Zamanı ölçen mekanik saatlerin tümü meydan saatlerinin yaygın olduğu dönemlerde, demir ya da tunç gibi madenlerden yapılmaları nedeniyle demirciler tarafından imal edilen aletlerdi. Bu durum taşınabilir saatlerin ve ayarlı zamanı doğru ölçen saat teknolojilerinin geliştirilmesiyle birlikte değişmiştir. Değerli madenlerden yapılan ağır saatler yerini git gide daha hafif madenlerden yapılan daha az pahalı aletlere bırakmıştır. Yine de bunlara zengin sınıfa mensup kişiler sahip olabiliyorlardı. Saatler lüks eşyalar arasında yer aldıkları için o ağır ve değerli havalarını bir süre daha korumuşlardır.

Fakat Avrupa’da saatin kentlerde yayılmasından çok kısa bir süre sonra saat imalatçıları geliştirdikleri pek çok yeni teknolojiyle özel taşınabilir saatleri de imal etmeye başlamışlardı. Özellikle krallar ya da dönemin aristokratları, soylu kimselerin özel koleksiyonlarında bu pahalı madenlerden yapılan özel taşınabilir saatlere rastlanmıştır. Fakat bu dönemin taşınan ya da taşınmayan saatleri bugün bizlerin kullandığı gibi düzgün ayarlı saatler değildi. Bu saatlerin ayarları sürekli bozulurdu, bu yüzden saatlerin ayarlarını düzeltmek için kulelere maşa bağlanan görevliler bile tayin edilmiştir. Ayarlı, zamanı düzgün gösteren saatlerin imali ve taşınabilir saatlerin kullanımının yayılması hemen hemen aynı zamanlara rastlar. Ve bu dönem mekanik bir aygıt olan saatlerin kent meydanlarından kopup hafifleyip taşınabilir boyutlara ve alınabilecek fiyatlara inmesiyle birlikte saatlere ve çalışma prensiplerine olan ilgi de artmıştır. Saate ve saatçiliğe dair artan ilgi 17. yüzyılda Avrupa’da Bilimsel Devrim’inde yaşanmasıyla birlikte en üst noktasına ulaşmıştır. Bu yüzyılda evreni ve

hayatı mekanik olarak açıklamaya dönük pek çok düşünce geliştirilmiştir. Bu düşüncelerin gelişimi ve saatçiliğin gelişimine paraleldir. Robert Boyle evreni “bir saatçilik mücevheri”ne benzetmiş; Kepler ise “evrenin yaşayan bir canlı varlığa değil, bir saate benzediğini” iddia etmiştir. Ve belki de bunlar arasında en bilinen isimlerden olan Descartes ise evreni mekanik bir yapıya benzeterek bunu insan bedenini bir otomata benzeterek devam ettirmiştir. Tüm bunların arasında tabii ki tanrı da atlanmadı, tanrı mekanik dünyanın düzenini sağlayan bir saat gibi düşünüldü ve bir saat imajıyla gösterildi.

Elizabeth döneminde zaman, mekanik saatin bu kadar yaygınlaşmamasıyla birlikte daha tanrısal, üst bir noktada, doğa ile ilgili olmaya başlamıştı, 17. yüzyıla gelindiğinde ise zamanla kurulan ilişki Newtoncu bir ilişkiye dönüşmüştür. Newtoncu zaman kavrayışına göre salt bir zaman vardır. Ve her zaman aynı akışı takip eder, bir yerde eşit parçalara ayrılabilir. Bu 1687 yılında Isaac Newton’un tanımlamış olduğu zamandır: “[m]utlak, gerçek ve matematik zaman, doğası gereği, dış etkilerden bağımsız olarak eşit biçimde akar” (Kern, 2003, s. 48). Newton’cu hâkim zaman düşüncesi Immanuel Kant vb. büyük isimlerin felsefi çalışmaları ile süreç içinde yerini başka fikirlere bırakarak gelişmiş ve geçerliliğini yitirmiştir. Fakat 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar zaman algısıyla da değişen ve göstermeye çalışılan şey; zaman artık Thompson’ın da belirttiği gibi gökten yere inmiş, şiirin vb. alanların konusu olmaktan çıkıp bilimin alanına dahil olmaya başlamıştır. Newton’un Kant’ın vb. isimlerin çalışmaları zamanın 14. yüzyıldaki teatral bir anlama sahip olmadığını, gündelik yaşamda hâkim bir konuma gelerek, bilimin alanında tartışılması, keşfedilmesi gereken bir konuya dönüştüğünü göstermektedir. Zaman 17. yüzyıl ile artık bilimsel olarak anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılan bir konudur. Bu bağlamda insanların zamanla kurdukları ilişki ve bizzat zaman algıları da değişmeye başlamıştır; zaman doğanın bir gücü olmaktan çıkıp, bilimin çalışma alanına dahil edilerek algılanabilir ve yönetilebilir bir forma getirilmeye çalışılmaktadır. Fakat mekanik saat ve mekanik saatin hesaplanabilir zamanı ne zaman ve nasıl hayatımızın, gündelik yaşantımızın merkezinde yer alacak şekilde değişti ya da saat imajları, zaman algısındaki değişimler nasıl ve hangi açılardan iş disiplini, çalışma zamanı, boş zaman, eğlence zamanı gibi zamanları ortaya çıkardı? Tüm bu soruların tabii ki endüstriyel kapitalizm ve kapitalist topluma geçişle ilgisi var fakat endüstriyel kapitalizme ve topluma geçiş çalışma ve yaşama pratiklerimizin yeniden üretilmesini sağladıysa, bu yeniden üretimin saat imajı

ve hâkim kapitalist zaman algısının içselleştirilmesiyle nasıl ilişkilendirilmektedir? Bu soruların cevapları birbiriyle bağlantılı. Tez boyunca bu sorulara cevaplar arayacağız fakat şimdilik bu soruları aklımızda tutarak yolumuza devam edelim.

2.3.2. 18. Yüzyılda Zaman ve Çalışma Zamanının Ortaya Çıkışı

Dünyada saat imalatının çoğalması, kapitalist üretim biçiminin Avrupa kentlerinin çehresini değiştirmesi, dönemin bilim insanlarının üretim biçimiyle ve saatlerle birlikte dünyaya ve hatta tanrıya olan bakışlarının değişimi ve daha birçok gelişme 17. yüzyılda oluştu ve 18. yüzyılda iyiden iyiye olgunlaşmıştı. Bu olgunlaşma spesifik olarak kendini “seri üretim”in yaygınlaşmasıyla göstermiştir. Gerek genel üretim alanında fabrikalar vb. üretim mekânlarının çoğalması, gerekse taşınabilir saatlerin, özel saatlerin imal edildikleri madenlerin daha hafif ve daha ucuz maliyetli hammaddelerden yapılmaya başlanmasıyla birlikte, genel üretim ve saat üretimi alanlarında, seri üretim, bu alanlara hâkim olmaya başlamıştır. Bu yüzyıla hâkim olan seri üretim saat üretimi ve doğrudan insanın zamanla olan ilişkisini kökten değiştirmiştir. Saatin Avrupa’da kullanılmaya başladığı ilk yıllarda mekanik saatler lüks eşyalar arasında yer alıyordu, yıllar içinde yeni teknolojilerin keşfi ve üretim alanındaki hızlı ilerlemeyle birlikte bu durum da kökten değişmiş, saat lüks tüketim eşyası olmaktan çıkmıştır. Bu bağlamda zamanla kurulan bağ da değişerek zamana hâkim olma durumu, zamanı takip etme ve bilme durumu da lüks ve sınıfsal bir durum olmaktan çıkmıştır. Teknik alandaki ilerlemeler, saatlerin üretimini ve daha ayarlı ve dakik olarak çalışan hassas aletler olmalarını sağlamıştır. Bir diğer yandan ise artık saat üretimi seri üretimle birlikte tasarım lüks bir nesne olma özelliğinden koparılmış ve sıradanlaştırılmıştır da. Birbirinin yerine idame edilebilir, seri üretimle üretilen ve her bir parçası farklı işçiler ve üretim bantlarında üretilen saatler, Endüstri Devrimi’nin zirve yapacağı noktayı önceden göstermiştir. Amerikalı tarihçi Lewis Mumford’ a göre “[ç]ağdaş sanayi döneminin asıl kilit makinesi buhar makinesi değil, saattir” (2019, s. 356). Mumford’un bu analizi yapmasındaki neden çalışma, üretim ve işin çehresinin, üretimin çehresinin mekanik zaman ayarlı saatlerin kullanımıyla değiştiğini göstermektedir.

Buradaki arz durumu, talep açısından ortaya çıkan bir duruma işaret eder, arz artımı, talep artımının bir sonucudur; saati satın alabilecek toplumsal kesim büyümüş ya da bir saate ihtiyaç duyabilecek yeni bir kesim ortaya çıkmıştır. Kentlere yaşanan göçler,

kentlerde ortaya çıkan Endüstri Devrimi sonucu yeni toplumsal bir sınıf tarih sahnesine çıkmıştır: İşçi sınıfı. Bu insanlar üretim ilişkileri içinde emek güçlerini ücret karşılığı kapitalistlere kiralayan insanlardı. Bu ilişki en temelde emek üzerinden kurulsa da emeğin zamanla bağlantısı da açıktır. İş, çalışma süreleri ve çalışma zamanının bilmek isteyen bir insan topluluğu elbette zamanı ölçmeye yarayan saati de talep edecektir. Saat kullanımı toplumsal tabakalar arasında yayılmış olsa da yine de saat pahalı bir tüketim nesnesiydi. Ve çalışma mekânlarında saat, daima fabrika içinde, fabrika amirinin denetiminde tutulan bir nesneydi. Thompson, “[f]abrika Amirine, saati ‘öylesine kilit altında tutması ki, onu değiştirmeye kimsenin gücünün yetmemesi’ emredilmişti” diye yazar (2016, s. 472). Ve yine “[f]abrika Gözetmen ve Amiri günlük işçiler için, ‘Geldi’ ve ‘Gitti’ diye dakikasıyla not edilecek bir zaman cetveli tutmakla yükümlüydü” (Thompson, 2016, s. 472).

İş, çalışma sırasında temelde zamana önem verilmesi, çalışmanın, yapılan işin ölçülmek istenmesiyle ilgilidir. Makine gücüyle yapılan işlerden çok önce insan gücüne dayanarak yapılan işler vardı. Ve bu işlerin, çalışmanın kendisi belli mekanik bir aygıtla ölçülmediği için düzensizlerdi.

Eski çağlardaki toplumlarda zaman ölçümü ve günlük hayatın ritimleri doğayla ilgiliydi ve doğanın ritmine göre değişip, belirlenmekteydi. Bu ritim aynı zamanda eski toplumlardaki iş çevrimlerini belirliyordu. Yağmurlar, güneş ve ayın hareketleri vb. doğanın ritmi, eski zaman algısının kurucu öğeleriydi. Zaman aralıklarını ölçmek için pek çok kültürde ve toplumda benzer zaman aralıklarına rastlanır. Bu aralıklar genelde doğanın ritmine göre düzenlenir, iş çevrimleri, işin ne zaman yapılmaya başlanacağı ve biteceği kısacası çalışma saatleri doğanın ritminden referans alınan aralıklarla, ölçülerle belirlenirdi. Bu düzenlemeler, ölçüler pek çok toplumda ve kültürde benzer olsa da terimler toplumdaki topluma, kültürden kültüre farklılık göstermekteydi.

Thompson’dan sonra kültürel olarak değişen zaman aralıkları ve algısıyla ilgili ilginç örneklerden birini bize Pierre Bourdieu aktarmıştır. Bourdieu, Cezayir’de yaşadığı dönem yaptığı alan araştırmalarında, zamanın ya da zamana dair endişelerin insanlar için önemsiz, telaşın ise görgü yoksunluğuna ve saatin şeytani bir nesne olarak görüldüğüne dair yerel bilgileri aktarmıştır.²³ Zaman, zaman algısı ve bizzat saat imajı,

²³ Bourdieu’nun yaptığı alan araştırmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi ve analizler, yorumlar için bkz: Avam ve Görenek: İngiltere’de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar (Thompson, 2016, s. 441).

kapitalist üretim biçimi ve kapitalist toplumun ve tabi kapitalist zaman algısının tüm dünyaya yayılmasından önce toplumdaki topluma, kültürden kültüre birbirinden farklı anlamlara işaret ediyordu. Bazı kültürlerde uğursuz olarak görülen saat imgesinin ve zamanın hesaplanabilir bir değer haline nasıl geldiği, kuşkusuz değişen dünya ve değişen iş – çalışma hayatı ve koşullarıyla ve tabi ihtiyaçların mantığıyla açıklanabilir. Zamanın değişimini açıklayan iş – çalışma hayatı aynı zamanda, zamanın değişimlerinden etkilenen ve ona göre kendisini kuran bir alan olması bakımından ilginç bir noktada durmaktadır. Zaman ve çalışma daima yan yana gelir. Bu bağlamda zaman ve çalışma arasında karşılıklı birbirlerini etkileyen sürekli bir ilişki olduğu söylenebilir.

2.3.3 Çalışmanın Dönüşümü ve İşgünü

Endüstriyel kapitalizm ve üretim şekli olan kapitalist üretim biçimi Batı Avrupa başta olmak üzere tüm dünyaya yayılmadan önce farklı çalışma koşullarındaki işler vardı ve bu işler “doğal” ritimlerle ilgiliydi. Örneğin bir tarım kentindeki işler ve toplumsal zamanın düzenlenişi güneşin, ayın ya da yağmurun ritmine bağlıydı. Bu bağlamda E. P. Thompson’ın da dediği gibi doğal ritimle bağlantılı işlerde iş ve çalışma arasındaki zorlama ve güç erki para ya da işveren dışında bir erke aitti, doğa ile ilgili işlerde “zorlama doğaya aitti” (2016, s. 443). Bu bağlamda çalışmanın koşullarının kendisi ve insanı çalışmaya zorlayan doğanın güçlerin tümü de tıpkı zamanda olduğu gibi göklerden yere inmiştir. Ve yine çalışma da zaman gibi, bilimlerin, özellikle sosyoloji, psikoloji gibi sanayi toplumlarını düzenlemeye dönük hedeflerle ortaya çıkan bilimlerin alanına girmiş ve verimlilik vb. söylemlerle bedenün sömürüsüne dönük bilgi alanlarının kurulmasını sağlamıştır. Bu bağlantı zaman ve çalışma arasında kritik bir nokta yakalamamızı sağlıyor. Çalışma ritmi, işin ritmi gökyüzünden yeryüzüne inmiş ve hesaplanabilir mekanik zamanla belirlenip ücretlendirilmeye başlanmıştır.

İlksel toplumlardaki iş – ritim bağlantısına geri dönelim. Doğal ritimlerle toplumsal zamanın ve çalışmanın düzenlendiği toplumlarda, “iş” ve “hayat” arasındaki ayrım ortadan kalkmakta, iş ve hayat iç içe geçerek hangisinin nerede başlayıp bittiği belirsizleşmektedir. Bu ilk bakışta işçiye, çalışana belli bir keyfilik sunuyormuş gibi görünüyorsa da bir illüzyondan ileriye geçmemektedir. İş ve hayatın, zaman bağlamında iç içe geçmesi çalışma saatleri içinde çalışandan, işçiden beklentinin artması, iş yükünün artmasına neden olmaktadır. İşveren ve işçi arasındaki bu ilişkiyi

E. P. Thompson şu şekilde aktarır “17. yüzyıl ortalarında varlıklı çiftçiler istihdam ettikleri işgücünden beklentilerini ‘gündelik iş’ olarak hesaplıyorlardı” (2016, s. 444). Bu hesaplama 17.yüzyıla aitmiş gibi duruyor olsa da günümüzde “günlük iş” olarak hesaplanan ve işveren-işçi arasında doğanın keyfi ritmine benzer abla-kardeş ilişkisiyle kurulan işveren ve işçi ilişkisine rastlıyoruz. Gündelikçilik bu bağlamda 17.yüzyıldan bu yana gündelik iş olarak görülüp ücretlendirilen işlerden biri olarak gündelik iş mantığının tarihsel devamlılığını sağlıyor. E. P. Thompson’un söz ettiği 17. yüzyılda hâlâ tek tip, standart zamanın uygulanmadığı, nadiren doğanın ritmiyle belirlenen işlere de rastlanmaktaymış. 17. yüzyılda standart zaman hâlâ tam olarak kabul görmemiş olduğu için işveren ve işçi arasındaki ilişki doğanın ritmiyle belirlenmeye devam ediyordu.

İş birden çok değişkene bağlı olarak hesaplamak karmaşık bir iştir. Ve bu en temelde tarihsel bir ayırımın ortaya çıkmasına neden olacaktır. 17. yüzyılın sonlarına doğru endüstriyel üretim Batı Avrupa ve dünyada iyiden iyiye yayılmaya başladıkça, üretim alanında da zamanla ilgili yeni sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Artık, işin hesaplanmasında daha yalın bir zaman ölçümüne ihtiyaç duyulmaktadır. İşçiler işverenlerin zamanıyla, kendi zamanları arasındaki o ufak boşlukta yaşamlarını devam ettirmişlerdir, der Thompson (2016, s. 445). İşveren daha çok üretmek ister ve bu istekle işçinin zamanından daha çok kullanır, zamanın kendisi bir değere dönüşür, bu değer karşılığı elbet paradır ama işçinin zamanından çalınan para işçinin değil, işverenin cebine girmektedir. Emek gücü bir değere sahiptir, bu aynı zamanda emek-gücünün alınıp satılabilen bir meta olarak tanımlanması demektir. Emek-gücünün değeri, diğer alınıp satılan ürünler gibi, üretimi için gerekli olan emek – zaman vasıtasıyla belirlenir.

Emek-gücünün, değerine alınıp satıldığı varsayımıyla hareket etmiştik. Onun değeri de diğer bütün metalar gibi, üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Eğer işçinin günlük ortalama yaşamı için gerekli şeylerin üretimi 6 saat alıyorsa, günlük emek-gücünü üretmesi ya da onun satışı sonucu elde ettiği değeri yeniden-üretmesi için ortalama günde 6 saat çalışması gerekir (Marx, 2015 s. 228)

Mesele aslında işgününün belirlenmesiyle ilgilidir. İşveren, patron, kapitalist nasıl çağırdığınız fark etmez, daha fazla kazanma istenci, daha fazla artı-değer üretme istenciyle işgünü belirlenir. Emek-gücünün yeniden üretimi işgünü içerisinde gerçekleşir, bu da işgünün belirlenmesinde etkilidir. Fakat işgünü, işçinin emek-

gücünün yeniden üretimine odaklanmaz, artı-değerin üretimini önceler. Marx, kapitalist üretim ilişkileri içerisinde, kapitalistin, işverenin emek-gücünün yeniden üretileceği bir güne, bir iş gününe nasıl el koyduğunu ve düzenlediğini analiz eder.²⁴ 17. yüzyılda, Marx'ın işgünü ve emeğin yeniden üretimi üzerine analizler yaptığı yıllarda işgünü sabit, belirlenmiş sınırları olan bir boyutta değildi²⁵, belirsizliğine rağmen akıcı bir niteliğe sahipti. Kapitalistin üretim alanında gerçekleştirdiği topyekûn dönüşüm, onun devrimci yönüdür ve bu dönüşüm ile tüm toplumsal süreçleri ve ilişkileri de etkilemiş ve dönüştürmüştür. Sabit ve belirsiz olan işgünü kapitalist üretim faaliyeti ile belirli sınırlar içerisine alınmış, belirlenmiştir. İşgünü, kapitalist üretim faaliyeti tarafından belirlenen bir zamansallıktır.²⁶ Bu durum kapitaliste işgünü ve işgünü içinde yeniden üretilen emek-gücü ve yeniden üretimi için gerekli süre ve yeniden üretim araçları üzerinde bir aidiyet sağlamaktadır. Emek-gücünün yeniden üretilmesi için gerekli zamanın belirlenmesi, kontrol edilmesi en temelde emek-gücü aracılığıyla insan yaşamının kontrol edilmesinin önünü açar. İşgünü ve emeğin yeniden üretildiği zamanı ve dolayısıyla insan yaşamını belirleyen işçiler, emeğin kendisi değildir. Emek-gücü, yeniden üretimindeki emek-zaman ile değerlidir ve alınıp satılabilir bir hâl almıştır. “Bundan da apaçık görülüyor ki, işçi, bütün yaşamı boyunca emek-gücünden başka bir şey değildir; bu nedenle de bütün kullanılabilir zaman hem doğal yönden hem de yasalarla, sermayenin kendi büyümesine adanmış emek-zamanından ibarettir” (Marx, 2015, s. 259). İşgünün sınırlarının belirlenmesi önemlidir. Çünkü işgünü 24 saat ile tanımlanır. İşgünün 24 saat olarak belirlenmesi, bu tez dahilinde tartışılacak 7/24 zamansallığın analizindeki tarihsel süreç içindeki önemli duraklardan biridir. 24 saatlik bir işgününde somutlaşan zaman hem metaların üretimi hem de emek-gücünün yeniden üretimi ve emek dolayısıyla insan yaşamının yeniden üretimi ve kontrolü için parasal bir değer kazanmıştır. “İşçi, eğer bu süreyi kendisi için harcarsa, kapitalisti soymuş olur” (Marx, 2015, s. 230). Aslında tüm bunların sonucunda ortaya çok basit bir formül çıkmaktadır: Vakit nakittir! (Sombart, 2011, s. 127).

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: *Kapital I* (Marx, 2015, s. 228-89).

²⁵ Tartışmanın tamamı için bkz: *Kapital I* (Marx, 2015, s. 252).

²⁶ Marx'ın *Kapital*'de yürüttüğü işgünü için savaşım tartışmalarında bu belirlenim hakkındaki analizlerinin ayrıntıları için bkz: *Kapital I* (Marx 2015, s. 259).

Endüstri öncesi dönemin incelenmesinin asıl sebebi Endüstriyel topluma geçişle birlikte yaşanan temel toplumsal, sosyolojik değişime dikkat çekilmek istenmesidir. Asıl yapmaya çalıştığımız saatin ne zaman bulunduğu, kullanıldığı vs. değil, burada incelediğimiz E. P. Thompson'un deyişi ile "...yalnızca herhangi bir toplumda zaman düzenindeki artan kesinlik ve işgücünün daha iyi senkronizasyonunu gerektiren imalat tekniğindeki değişiklikler değil fakat aynı zamanda oluşmakta olan endüstriyel kapitalist toplumda bu değişikliklerin nasıl yaşandığıdır. Emeği sömürmenin aracı olarak zaman ölçümü ve teknolojik koşullanma bağlamında zaman-duygusu ile aynı anda ilgileniyoruz" (2016, s. 470).

Para ekonomisinin hâkimiyetiyle gündelik hayatın kendisi topyekûn değişmiştir. Sosyal, pratik gündelik hayat para ekonomisinin hâkimiyeti ile hesaplanabilir bir kesinliğe ulaşmış ve "tektip"leşmiştir. Bu tek tipleşme ve pratik hayatın hesaplanabilir bir kesinliğe ulaşması mekânın düzenlenmesi kadar zamanın yeniden düzenlenmesiyle sağlanmıştır. Venessa Ogle'nin *Zamanın Küresel Dönüşümü*'nde (Ogle, 2018, s. 8) aktardığına göre "1891 baharında Kont Helmuth Von Moltke, Alman parlamentosunda "tek tip zaman"a geçiş hakkında konuşmak için söz aldı" ve Helmuth Von Moltke belki de 19. yüzyılın getirdiği en önemli toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel dönüşümlerden birine ilk defa değinmiş oldu: Modern zamanın ortaya çıkışı. "Standart zamanın en ünlü destekçilerinden Kont Helmuth Von Moltke, 1891 yılında Alman Parlamentosu'na uygulanması için başvurdu. Almanya'nın beş ayrı saat dilimi olduğuna işaret ederek, bunun eşgüdümlü askeri planlamaya engel teşkil ettiğini söylüyordu" (Kern, 2003, s. 49).

Stephen Kern'in tek tip zamana dair tarihsel aktarımlarından öğrendiğimize göre Helmuth Von Moltke tek tip zamanın tek savunucusu değildir. 14. yüzyılda mekanik saatin keşfinden sonra, tek tip kamusal zamanın tarihindeki en önemli gelişme, 19. yüzyılda standart zamanın tanınmasıdır. Tek tip zamanı savunanların öncülerinden biri de Helmuth Von Moltke kadar ünlü olmasa da 1886 yılında resmi olarak uygulanması için çok uğraşan Kanadalı mühendis Sanford Fleming'dir.

Modern zamanın, bugünkü anlamıyla modern zaman değil ama ilk tek tip zamanın ortaya çıkışıyla birlikte insanın doğadan kopuşunun da son aşaması tamamlanmıştır. Zaman, doğanın ve tarımın ritminden koparılarak, kapitalist üretimin ritmine bağlanmıştır. Zamanın ritmi daha soyut bir alana taşınıp, parçalara ayrılmıştır. Bu zaman bölünmeleri, modern zamanlar (çalışma zamanı, boş zaman vb.) sanayileşmiş

toplumlarda ayrılmaya, çeşitlenip çoğalmaya devam etmiştir. Bu bölünmelerin her biri temelde bizi doğanın ritminden uzaklaştırmaya, mekanik saatin ritmine bağlamaya da devam eder. Mekanik saatin ritmi modern hayatın temel ritmi, modern bedenin ritmi olarak doğa ve beden, biyolojik saatin ritminin üstüne yerleşir.

Bu en temelde çalışma ve zamanın doğal ritimden koparılmasıyla insanın doğadan koparılmasının ve kendine ve çevresindeki türdeşleri ve doğaya yabancılaşmasının önünü açmıştır. Marx, eşitsiz olarak düzenlenen üretim ilişkilerini ve bu ilişkilerde yer alan insanlar üzerindeki somut etkilerini anlamak ve açıklamak için “yabancılaşma” kavramını kullanmıştır.

Marx’ın çalışmalarında yabancılaşma kavramı iki farklı sözcük kullanımı altında yer almaktadır; *entausserung* ve *entfremdung*. Bu sözcük kullanımları yabancılaşmanın iki farklı boyutuna işaret ederler; dışsallaşma/dışsallaştırma ve ayrışma/ayrıştırma. (Kulak, 2011, s. 37)

Entausserung: Somut nesnelere insanlara karşı yabancı ve dışsal bir güç ile donanarak insanlara karşı konumlanmasını ifade ederken: *Entfremdung* ise dışsallaşmanın nedeni veya sonucu olarak sosyal failin ilişki kurabileceği her şeydeki (doğa-diğer insanlar) temel ilişki ağlarının kopması anlamında kullanılmıştır.

Yabancılaşmanın bu iki farklı anlamı zaman ve çalışma arasında kurulacak temel yabancılaşmayı da tanımlayan cinsten bir ayrıma işaret eder; zamanın saat vb. mekanik aygıtlar, çalışma zamanının denetimi vb. uygulamalar ile insana dışsal, yabancı bir şey haline getirildiği ve zamanın kendisinin bu yabancılaştırma ve dışsallaşma sonucunda sosyal failin ilişki kurabileceği insan ilişkilerinden koparılmasıdır.

İnsanda yaratılan bu yabancılaşma durumunun, zamanın dışsallaşması ve dışsallaşmanın nedeni veya sonucu olarak doğadan ve türdeşlerinden koparılması, çalışma ve zaman arasındaki ilişkiyle doğrudan bağlantılıdır. “Bir kere çalışma işçinin dışındadır, yani onun özsel varlığına ait değildir. Onun için çalışırken kendini olumlamaz, yoksar (inkâr eder), mutlu değil mutsuzdur” (Marx, 2016, s. 78). Günün büyük bir kısmını çalışarak geçiren insan, kendini yoksarken, zamanı ve onun toplumsal anlamını da elinden geçirir. Bu yabancılaştırmanın çalışma dışında, aslında ondan türeyen farklı zamansallıkların üretimiyle de bağlantısı vardır. Çalışmayla birlikte, zamanın ritmi daha soyut bir alana taşınıp, parçalara ayrılmıştır. Bu zaman bölünmeleri, modern zamanlar (çalışma zamanı, boş zaman vb.) sanayileşmiş

toplumlarda ayrılmaya, çeşitlenip çoğalmaya devam etmiştir. Her bir parçalanma insanı zamanın kendisine, eylemine ve çalışmasına daha da yabancılaştırmaktadır.

İşçi hayatını nesneye koyar; ama artık hayatı kendine değil, nesneye aittir... İşçinin kendi ürününden dışlaştırılması, sadece emeğinin bir nesne, dışsal bir varoluş olduğu anlamına gelmez, onun dışında bağımsız, ondan başka bir şey olarak var olduğu, karşısına dikilen bağımsız bir güç olduğu anlamına da gelir; yani işçinin nesneye aktardığı hayat, yabancı ve düşman bir şey olarak kendi karşısına çıkmaktadır. (Marx, 2016, s. 76)

İş salt hayatını değil, kendi zamanını da ürettiği o nesneye koyar. Bu üretim süreci, işçinin emeğinin dışsallaşması anlamına gelmez, bu aynı zamanda kendine ait zamanının da o nesneye birlikte dışarıya yöneltilmesi ve ondan koparılması anlamına gelir. Ve işçinin ürettiği nesneye aktardığı emek ve zaman, çalışma zamanı dışında boş zaman, eğlence zamanı vb. isimlerle türetilmiş zamanlarda o nesnelere tüketmesi ve hatta o nesnelere sahip olması için daha çok çalışmasını gerektiren bir sebep olarak onun karşısına dikilir. Burada temel bir paradoksla karşılaşıyoruz; boş zaman vb. zamansallıkların tümü en temelde yine çalışmanın kendisini yeniden üretmesi için tahsis edilmiş zamanlardır.

2.4. Tarihsel Bir Yenilik Olarak Eşzamanlılık: Mekânın ve Zamanın Eşzamanlı Üretimi

Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler* (1983) isimli kitabında “Hafıza ve Unutuş” üzerine yazdığı bölümde, yeni mekân-eski mekân olarak isimlendirdiği mekân üretimi, milliyetçilik ve modernitenin doğuşu üzerinden mekânın ve zamanın üretimi meselesine dair tarihsel arka plana sahip bir tartışma yapmıştır. Bu tartışmada Anderson, 16. yüzyıldan itibaren Avrupalılar ve Amerikalıların yeni keşfettikleri Asya, Afrika, Amerika’nın bazı bölgeleri ve Okyanus aşırı, kendi ana karalarından çok uzaklıktaki yerleri, toprakları, kendi ana karalarındaki şehirlerin, mekânların isimleriyle isimlendirdiklerini ve kendi ana karalarında yıkılmış olan şehirlerin isimlerinin başına “yeni” kelimesini ekleyerek bu isimlendirmeyi yaptıklarını söyler. Anderson, bu isimlendirmelerle Avrupalıların ve Amerikalıların yeni keşfedilen ve yerleşilen yerleri, mekânları “eski” kıldıklarını ifade eder. Yeni eki kullanılarak yapılan bu isimlendirmelerle temelde, yeni keşfedilip, yerleşilmiş olan toprakların-mekânların eskitilip, onun yerine eski olanın “...değişmez bir şekilde yitip gitmiş bir

şeyin “halefi” ya da “varisi”...” olarak yükseltilmesi söz konusudur (Anderson, 2017, s. 207). Anderson’ın bu okumadaki temel iddiası; mekânların isimlendirilmesiyle kurulan yeni ile eski arasındaki ilişkinin, tarihsel olarak bir art zamanlılık kurduğudur.

Yeni ile eski arasında bir art zamanlılık kurulur. Anderson’a göre bu tarihsel art zamanlılığı kıran yine Amerikalılar olmuştur. Avrupalılar genelde yeni olarak isimlendirdikleri yerleri kendi ana karalarında yıkılmış-mevcut olmayan mekânların isimlerinden seçerek, yeni keşfedilen topraklarda bu eski yıkılmış şehirlerini yaşatmak için kullanıyorlardı. Fakat Amerikalılar, Avrupalılardan farklı olarak kendi ana karalarında hala daha varlığını sürdüren mekânların-şehirlerin isimlerinin başına “yeni” ibaresini yerleştirerek bu isimlendirmeleri yapıyorlardı. Bu bağlamda Avrupalıların mekân isimlendirmeleri, yıkılmış mevcut olmayan mekânlarla bağlantılı olduğu için tarihsel bir art zamanlılıkla; Amerikalıların yaptığı bu yeni isimlendirme ise aynı anda farklı yerlerde o mekânı iki farklı coğrafyada yaşatmaları anlamında tarihsel bir “eşzamanlılık” sağlanmıştır. “...‘yeni’ ve ‘eski’ arasında artzamanlı bir ilişki kuruluyor ve yeni olan, ölümlerden muğlak bir kutsama bekliyormuş gibi görünüyordu. 16.-18. yüzyıllar arasındaki Amerikan adlandırmalarının şaşırtıcı yanı ‘yeni’ ile ‘eski’nin boş, türdeş bir zaman içinde eşzamanlı olarak anlaşılmalarıydı” (Anderson, 2017, s. 207).

Amerikalıların gerçekleştirdikleri bu mekânsal kırılma ve tarihsel eşzamanlılık ile “Nueva Vizcaya’nın *yanı sıra* Vizcaya, New London’ın *yanı sıra* Londra’da var olmaya devam ediyordu; verasettense kardeş rekabetinin dili...” (Anderson, 2017, s. 207). Anderson temelde yaptığı bu adlandırmalar ile 16.yüzyılda tarihsel alanda yaşanan bir mekân-zaman kırılmasını; mekânsal ve zamansal dönüşümü göstermeyi amaçlamıştır. Bu mekânsal ve zamansal kırılma, yeni ile eski arasında kurulan ilişki ile iki şehrin aynı anda farklı mekânlarda var olması, mekân-zaman arasında bir art zamanlılıkla değil, ancak ve ancak mekânın ve zamanın eşzamanlı üretimiyle mümkündür. Mekânların eşzamanlı üretimiyle mümkündür. Eşzamanlılık burada mekânsal ve zamansal kırılmaya neden olan kendiliğinden “işbirlikçi” bir durum değildir. Eşzamanlılık mekân-zaman kırılması bağlamında tüm dünya halklarının aynı mekânı ve zamanı paylaştığı fikrini üreten bir deneyim olanı açılması için kullanılmıştır. Yeni mekân-zaman algısının ve deneyiminin var olması, bu algının ve deneyimin meşruiyeti için zamansal bir eşzamanlılık talep etmektedir. Tarihteki bu yenilik, Anderson’ın ifadesiyle “[b]u eşzamanlılık ancak hatırı sayılır insan grupları

kendilerini hatırı sayılır başka gruplara *paralel* hayatlar yaşıyor, hiç karşılaşmalar da aynı doğrultuda hareket ediyor olarak düşünecek konumda bulduklarında ortaya çıkabilecek bir tarihsel yenilikti” (Anderson, 2017, s. 208). Bu tarihsel yenilik ortak ve evrensel mekân-zaman algısı üretmek için kullanılan eşzamanlılık tesadüfı değildir; tarihte belirli bir insan (burjuvanın) neden olduğu tarihsel, mekânsal ve zamansal bir kırılmanın meşruiyeti için gerekli olan bir durumdur.

Bu tarihsel yenilik, mekânın ve zamanın eşzamanlı üretimi, mekânda, haritacılık, şehircilik vb. ile; zamanda ise saat yapımı ile sağlanmış ve normalleştirilmiştir. “Gemi yapımı, seyrüsefer, saat yapımı ve haritacılıktaki kapitalist yayıncılık aracılığıyla dolayımlanmış teknolojik yenilikler birikimi 1500 ile 1800 arasında bu tür bir tahayyülü olanaklı hale getirmişti” (Anderson, 2017, s. 208). Bu tarihten sonra mekânın ve zamanın eşzamanlı üretimiyle kendi topraklarından çok uzaklara yerleşmiş olan Avrupalı ve Amerikalılar kendilerini hala İngiltere’de ya da Amerika’da yaşıyor gibi düşünebilir ve hissedebilir hale gelmişlerdir. Anderson bu analizin milliyetçilik ve modernitenin doğuşu kısmıyla daha ilgilirken ben daha çok tarihsel olarak mekânın ve zamanın ne zaman ve neden eşzamanlı üretildiğiyle ilgileniyorum. Özellikle üzerinde durmaya çalıştığımız ve aktarmaya çalıştığımız bu tartışmalar 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına değin meydana gelen olaylar; saat üretimi vb. ile doruk noktasına ulaşmıştır. Anderson’ın ifadesiyle 18. yüzyılın son çeyreğinde “... yalnızca Britanya’da, çoğu da ihraç edilmek üzere yılda 150 bin ile 200 bin saat üretiliyordu” (Anderson, 2017, s. 214). 16. yüzyılda başlayan bu mekânsal ve zamansal eşzamanlılık, mekânın ve zamanın da eşzamanlı üretimine neden olmuştur. Bu üretim teknolojik gelişmelerle desteklenerek doğallaştırılmıştır. Bu doğallaştırma mekânın ve zamanın eşzamanlı üretiminin, hatırı sayılır insan gruplarınca, tarihin bir noktasında ve belirli çıkarlar doğrultusunda gerçekleştirildiğini de gizleyip, doğallaştırmaktadır. Mekânın ve zamanın ve hatta tarihin kendisinin, tarihin bir noktasında eşzamanlı olarak üretilmesi, Avrupalıların deniz aşırı ticaretlerini, köleliği, milliyet söylemini vb. birçok etkinliği en başta da kapitalizmin kendisini doğallaştırıp, meşrulaştırmıştır. Mekanik saatlerin günlük yaşamın bir parçası olmaya başlaması, zamanın ölçülebilir ve hesaplanabilir bir şeye dönüşmesiyle mekânın ve zamanın eşzamanlı üretilmesinin bilgisi de hepten yitip gitmiştir. “Bizim eşzamanlı okyanus aşırı eşleştirmelerimizi kavranabilir kılanın toplumsal nedenselliğe ilişkin, tamamen dünyaya içkin, *dizisel* bir anlayış olduğu giderek hissediliyordu...”

(Anderson, 2017, s. 208). Bu eşzamanlılık gün geçtikçe dünyanın, evrenin ve insan yaşamına ait, doğasında olan, evrensel bir duyguyu muşçasına deneyimlenerek, tarihsel bir yenilik olan mekânın ve zamanın üretimi de normalleştirip dünya ve insan yaşamı üzerindeki gücünü her geçen gün hızla arttırmıştır.

2.5. Duygusal Bükülme

Anderson'ın mekânın ve zamanın eşzamanlı üretildiği, mekân-zaman kırılmasının yaşandığı yüzyıl olarak işaret ettiği 16. yüzyılda Avrupa'da bir başka değişimle daha karşılaşırız, ben bu değişimi; duygusal bükülme, olarak isimlendirdim. Michel Foucault deliliğe dair yaptığı tarihsel okumada, akıl hastalığı olarak deliliğin 15. yüzyıldan sonra özellikle Batı'daki kaygının ölüm temasından delilik temasına aktarılmasıyla yaşanan bir kaygı bükülmesi sonucu ortaya çıktığından bahseder.²⁷ Foucault'un kaygı bükülmesi olarak isimlendirdiği duruma bu noktadan sonra “duygusal bükülme” diyeceğim. 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başı yaşanan bu duygusal bükülme ile zaten Avrupa'da mevcut olan ölüm kaygısı, ölüm teması üzerinden delilik temasına aktarılmıştır.

Foucault'un aktardığına göre “[ö]lüm teması XV. yüzyılın ikinci yarısına veya biraz daha ötesine kadar tek başına hüküm sürmüştür” (2017, s. 42). Foucault, *Deliliğin Tarihi* (1992) isimli hacimli kitabında Avrupa'da var olan ölüm temasının 15. yüzyıldan sonra delilik üzerine kaydığını söyleyerek, Anderson'ın 16. yüzyılda işaret ettiği mekân-zaman kırılmasıyla eşzamanlılık gösteren bir duygusal bükülmeye işaret eder. 16. yüzyıl kapitalist gerçekçiliğin ve kapitalizmin kendisini mekânın ve zamanın eşzamanlı üretiminde gösterdiği yüzyıldır; bu yüzyıl aynı zamanda Foucault'un işaret ettiği gibi Avrupa'da kaygı bağlamında duygusal bükülmenin yaşandığı yüzyıldır. Foucault'a göre bu durum “[d]elilik temasının ölüm temasının yerine ikame edilmesi bir kopuştan çok, aynı kaygının içinde meydana gelen bir bükülmeyi vurgulamaktadır” (2017, s. 43).

Aynı yüzyılda yaşanan mekân-zaman kırılması ve duygusal bükülmenin varlığı burjuvazinin ekonomik faaliyetiyle yani Anderson'ın işaret ettiği kapitalizmin ve ayrıca kapitalist gerçekçiliğin doğuşuyla eşzamanlılık göstermektedir. 15. yüzyılın

²⁷Michel Foucault'un bu kopuşla ilgili yazdıklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Foucault, (2017, S.43).

tamamına hâkim olan ölüm temasında karşımıza çıkan ölüm kaygısı, 16. yüzyılda feodalizmin, Avrupa’da güç kaybetmesiyle birlikte toprak için yapılan savaşların ya da bu savaşlar sonrası yaşanan salgın hastalıkların azalmasıyla yani feodal ekonomik faaliyetin yerini ticaret burjuvazisinin ekonomik faaliyetinin almasıyla birlikte delilik üzerine kaymıştır. 15. yüzyılın tamamına hâkim olan toprak mülkiyeti temellinde yaşanan savaşlar ve salgın hastalıklardaki ölüm kaygısı “[i]nsanın sonu, zamanların sona ermesi, salgın hastalıklar ve savaşlarla aynı çehreye sahip olmuşlardı” (Foucault, 2017, s. 42). Bu tema değişimi Foucault için tarihsel bir kırılma ya da kopuşun ötesinde hem ölüm hem de delilik temalarına hâkim olan kaygının sınırları içinde yaşanan bir değişimi ifade etmektedir. Foucault’ya göre “[ö]lümün yere düşürdüğü şey sadece maskedir ve başka bir şey değildir; iskeletin sırtkanlığını keşfetmek için ne gerçek, ne de güzellikten değil de, yalnız alçıdan meydana gelen biçim ve yıldız olan bir şeyi kaldırmak yetmiştir” (2017, s. 42- 43). Ölüm ve deliliği birer maske gibi hayal ettiğimizde, bu maskelerin altında paylaşılan sırtkan iskeleti yani kaygıyı görebiliriz. “...delinin gülüşündeki şey, onun daha önceden ölümün gülüşüyle gülüyor olmasıdır...” (Foucault, 2017, s. 43). Kaygı üzerinde yaşanan tema değişiminin gerçekleştiği 16. yüzyıl, özellikle dünyada ticaret burjuvazisinin ekonomik faaliyeti olan denizaşırı ticaretin yoğunlaştığı çağ olarak bilinir. Kaygının yer değiştirmesine neden olan şey, 16. yüzyılda yoğunlaşan bu kapitalist faaliyettir. 16. yüzyılda yoğunlaşan kapitalist faaliyetin sonucunda yer değiştiren kaygı ve stres gibi duyguların zihinsel hastalıklarla ve bozukluklarla ilişkilenebilmesi, bizzat kapitalist gerçeklik ile ilgilidir. Stres ve kaygının varlığıyla tanımlanan, kaygı ve stres nedeniyle oluştuğu bilinen zihinsel bozukluklardan olan; depresyon, anksiyete, şizofreni, delilik ve uyku bozukluğu ile kapitalizmin gelişimi arasında, tarihi 16. yüzyıldaki mekân-zaman kırılması ve duygusal bükülmeye dayanan izomorfik bir ilişki vardır.

16. yüzyıldan beri iş başında olan iktidar ontolojisi, akıl hastalığı, depresyon, kaygı ve stres temelli diğer bozuklukların tümünün nedenselliğini, kişinin kendisine bağlayarak iktidardan, kapitalizmden ve kapitalist gerçekçiliğin kendisinden dışlamaktadır. Deliliğin ya da diğer bozuklukların akıl hastalıklarının biyolojikleştirip, köktenci (fundamentalist) sebeplere bağlanması ve bunların modern tıp içinde hastaların ontolojik varlıklarına içkin stres ve kaygıdan kaynaklanan bozukluklar olarak açıklanması, kaygının ve stresin politikadan ve iktidardan dolayısıyla da kapitalizmden soyutlanmasıdır.

Uyku bozukluğu ve daha pek çok duygu-durum bozukluklarına neden olan kaygının yoğunlaşması tüm bu süreçle ilişkilidir. 16. yüzyıl kaygı içinde bir yer değiştirmenin yaşandığı çağın başlangıcı ve bu bildiğimiz anlamda zihinsel bozukluklara neden olan kaygının ilk ortaya çıkış tarihidir. 7/24 ise bugün zamanın akışkan bir şeye dönüştürülmesiyle ve bu akışkanlık sonucu kaygının yoğunlaşmasına neden olmaktadır.

Bozukluklara neden olan koşulların ve duyguların (kaygı ve stresin) iktidardan soyutlanarak biyolojik, köktenci ve kişisel sebeplere bağlanması, mevcut sorunları kapitalizm için kazançlı bir alana, yeni bir kazanç alanına da dönüştürmektedir: Duygu-durumsal sorunların öznelleştirilmesi, mevcut sorunu kişisel olarak tedavi edilmesi gereken bir şeye dönüştürür, bu da piyasaya dahil olmuş olan psikiyatri ve ilaç endüstrisi için kazançlı bir alan yaratır. Bazı akıl hastalıkları gerçekten de nörolojik süreçlerdeki aksaklıklarla açıklanabilir fakat bunların hiçbirinin (en yaygın bozukluklarda dahil) birey dışı-kaynakları açıklanmaz. Örneğin uyku bozukluğu, fazla kafein, tütün, şeker vb. kullanımıyla doğrudan ilişkili bir bozukluk olarak tanımlanırken, burada açıklanmaya muhtaç olan, uykusuzluktan yakınan hastaların neden az uyudukları, düzensiz uyudukları ya da aşırı stres sahibi oldukları, fazla kafein ya da tütün kullandıklarıdır.

Kapitalizmin, kendinden önceki ekonomik sistemler gibi salt ekonomik alanla ilgili olmadığı açıktır; kapitalizm mekânı, zamanı ve toplumların ruh hallerini etkiler, insan yaşamını düzenler ve yeniden üretir. Ruh haliyle olan ilişkisi çokça bilinen ekonomik terimlerden biri olan “ekonomik depresyon” teriminde de görülebilir.

Kapitalist gerçeklik ile kaygı, stres, akıl hastalıkları, duygu-durum bozuklukları ve uyku bozukluğu arasındaki somut ilişki tarihsel olarak, Foucault’nun delilikle ilgili analizlerinden öğrenilene göre 15. yüzyıl sonu ile Benedict Anderson’ın tarihin, mekânın ve zamanın eşzamanlı üretimini gösterdiği yıllara 16. yüzyıla, değin gitmektedir. 16. yüzyıl aynı zamanda Anderson’ın verileriyle tarihsel bir mekân-zaman kırılmasının yaşandığı yüzyıldır.

Aynı yüzyıl içerisinde Avrupa’da gerçekleşen mekân-zaman kırılması ve duygusal bükülme tesadüfi midir? Cevap hayır. Aynı yüzyıl içinde gerçekleşen ve aynı coğrafyayı paylaşan mekân-zaman kırılması ve duygusal bükülme kapitalist gerçekçiliğin tarihsel varlığıyla ilişkili olabilir. 16. yüzyılda yaşanan mekân-zaman

kırılması ve duygusal bükülme bugün Harvey'in insan yaşamında şizofrenik bir dünya deneyimine neden olan bir kaygı yarattığını söylediği zaman-mekân sıkışması durumunun oluşumu hakkında da bilgi vermektedir. Postmodern çağda yaşamlarımızda kaygı yaratan zaman-mekân sıkışmasının kökenleri 16. yüzyıla, mekân-zaman kırılması ve duygusal bükülmenin ilk ortaya çıktığı çağlara değin gitmektedir. İddiamız o ki, mekân-zaman kırılması ve duygusal bükülme birbiriyle ve kapitalist gerçekçilikle ve bugün deneyimlediğimiz zaman-mekân sıkışmasıyla ilişkilidir.

3. ÇALIŞMA ZAMANI, BOŞ ZAMAN VE İNSAN YAŞAMININ YENİ YÖNETİM MODELİ: 7/24 ZAMANSALLIK

3.1. Boş Zaman

Boş zaman, bugün bildiğimiz anlamıyla daima “tembellik” ve “çalışma” arasındaki zıtlık ile anılan bir zamanı tanımlar. Daha doğrusu boş zaman ve tembellik daima, çalışmanın karşısında konumlandırılarak tanımlanır. Bülent Batuman’ın da dikkat çekmeye çalıştığı gibi, bir edim olarak çalışma odak noktası alınarak, aylaklık, tembellik vb. çalışmanın karşısına konulduğunda bu harcanan zaman “boş zaman” olarak nitelendirilmektedir. Batuman’ın formülü ile bu durum “...yahut tersi olarak, önce zaman çalışma ve boş zaman diye ikiye bölünüp, olası boş zaman davranışları sıralanırsa, aylaklık ya bu sıralamanın içinde ya da dışında bir yerlere yerleşir” (2020, s. 72). Aslında burada göstermeye çalıştığımız çalışma zamanı-boş zaman ve tembellik arasındaki ilişkinin daima çalışma ve iş gibi zorunlu, kuralcı ve kendi içinde ritüelleri olan bir alan karşısında kurulmuş olduğudur. Bu bağlamda boş zaman ve tembellik, çalışma ve çalışma zamanının olumsuzlanması olarak ele alındığı ve çalışma eyleminin insana içkin, üretimin ve ilerlemenin asıl koşulu olarak görüldüğü bir sistem içinde negatif bir anlam taşımaktadır.

Bu negatif anlam sosyal hayatın düşünsel ve kültürel katmanlarına taşınmış durumdadır. Örneğin Hristiyan inancında tembellik, yedi büyük günahın biri olarak görülürken; müslüman inancında da benzer olarak, “Allah, boş duranı sevmez” vb. sözlerle tembelliğin negatif bir edim olduğu topluma öğretilir ve böylelikle kültürel alanda tembelliğin negatif anlamı pekiştirilir. Bu örneklerin dışında bizler boş zamanı 21. yüzyılda kelimenin tam anlamıyla “boş” ve kendimize ait bir zaman olarak benimsemiş durumdayız. Peki boş zaman, tam olarak nasıl ve neden bu şekilde algılanmaya başlandı? Aslına bakılırsa boş zamanı, insanın kendisine ait bir zaman olarak algılamasının tarihi çok eskilere gitmemektedir. Özgürlük ile bağlantılı boş

zaman algısı modern zamana aittir. Dünyanın hızla şekilde endüstriyel üretime geçmesi ve bu üretimin dünya ölçeğinde yayılması, iş ve çalışmaya bambaşka anlamlar kazanmıştır. Çalışma insanın özüne, doğasına içkin ve zorunlu bir eylem olarak algılanır. Bu algı çalışma dışı zamanların da endüstriyel akılla şekillenmesini sağlamıştır.

Endüstriyel üretim öncesinde tarıma, hayvancılığa, denizciliğe dayalı ekonomileri olan geleneksel toplumlarda iş, çalışma, çalışma zamanı ve boş zaman doğaya bağlı olarak belirlenmekteydi. Fakat çalışma zamanı ve boş zaman tarımsal ekonomiye sahip olan toplumlarda iç içe geçmiş bir şekilde bulunurdu. Geleneksel toplumlarda çalışmanın ve işin nerede başlayıp nerede bittiği, hangi zamanın işçiye hangisinin işverenin zamanına ait olduğu kesin olarak bilinmezdi. Bu zamansal keyfilik işçinin lehine olan bir şey olarak görünebilir fakat bu belirsizlik işverenin daima işçinin zamanından çalmasıyla sonuçlanmaktadır.

Endüstri devrimiyle birlikte çalışma zamanı mekanik saat ve modern zaman uygulamalarıyla birlikte belirli sınırları olan bir alana dönüşmüş oldu. Kapitalist sistem içinde boş zaman, çalışmanın yeniden üretimi için gerekli hale gelir. Kapitalist sistem daima çalışmaya hazır ve iş görebilir biyolojik varlıklar ister. Bu bağlamda boş zaman çalışmayı yeniden üreten bir yaşamsal zaman olarak kodlanır. Modern zaman uygulamalarıyla çalışma zamanı kadar boş zamanın sınırları da netleştirilmiştir. Endüstri devriminden sonra boş zamanlarda da kayda değer artışlar, değişimler olmuştur. Boş zamanda yaşanan artış en temelde bu alanın da kapitalist akıl tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır. Spor, turizm vb. yeni endüstriyel alanlar boş zamanı doldurmak için işe koşulmuştur. Batuman'a göre "...bir yaşam biçimi ve bir ideoloji olarak çalışma, kendisinin bir parçası olan dinlenmeyi yeniden üretir ve bunu yaparken bireyin kendisini geliştirmesi fikrini de ekonomik ve ideolojik olarak yeniden tarifler" (Batuman, 2020, s. 72). Böylelikle boş zamanla birlikte bireye ait olan zaman ve doğrudan bireyin yaşamı ve onun bedeni biyolojik varlığı kapitalist aklın hedefi haline getirilmiştir. Bu bağlamda şu yorumu yapmak pek de aşırı olmayacaktır: İdeolojik olarak boş zaman ya da ideolojinin dışında bir boş zaman yoktur. Marx'a göre emek işçiye ait dirimsel bir etkinliktir, işçinin yaşamını ortaya koyuş biçimidir. İşçi endüstriyel üretim sistemi içinde emeğini satar, bu etkinlik yaşayabilmesi ve geçim araçlarına ulaşmasını sağlayan yegâne şeydir. Bu bağlamda işçi, yaşamak için çalışır ve çalışma asla biyolojik olarak yaşamının bir parçası ya da gerekçesi değildir.

Çalışma çağdaş kapitalist döneme ait bir icattır. Çalışmayı gündelik hayatın ya da insan yaşamının merkezine yerleştirmek ve bunu yapma şeklimiz endüstrileşmeyle birlikte değişmiştir. Bugün bildiğimiz anlamıyla modern “çalışma” insanların yaşamlarını devam ettirme anlamının çok ötesinde bir noktaya ulaşmış durumdadır.

Modern anlamda “çalışma” 18. yüzyıl’ da ortaya çıkmıştır. Çalışma elbette daha önceki çağlarda da vardır, çalışmanın varlığı insanın varlığıyla paraleldir. Fakat bildiğimiz anlamıyla modern çalışmanın ilk ortaya çıkışı 18. yüzyıl civarlarına, sanayi üretiminin ortaya çıktığı dönemlere rastlamaktadır. Çalışma:

O zamana, yani 18. yüzyıla kadar, ‘çalışma’ terimi (*labour, Arbeit, lavoro*) tüketim maddeleri veya yaşamak için gerekli olan ve ertesi güne bir şey bırakmadan günbegün yenilenmesi gereken hizmetleri üreten serflere gündelikçi işçilerin yaptıkları işi belirtiyordu. Buna karşın, satın alanların genellikle kendilerinden sonraki nesillere devrettikleri dayanıklı, biriktirebilir nesnelere imal eden zanaatçılar ‘çalışmıyor’, ‘uğraşıyorlardı’ ve ‘uğraş’larında kaba işleri yerine getirmek için çağrılmış, ağır işler gören vasıfsız kimselerin ‘emeği’ni kullanabiliyorlardı. (Gorz, 2019, s. 31)

Çalışma Andre Gorz’un alıntısında da görülebileceği gibi 18. yüzyıl öncesi ve sonrası olarak iki adımda incelenebilir. Çalışma 18. yüzyılda hem içerik olarak yani anlam olarak hem de biçimsel olarak değişimler yaşamıştır. Çalışma Gorz’un da ifade ettiği şekilde 18. yüzyıl öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılacak bir içerik, anlam ve biçim değişimi yaşamıştır. Bu değişimin en önemli nedeni endüstriyel üretimin yayılmasıdır. Çalışma Gorz gibi düşünürler tarafından 18. yüzyıl öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılarak ele alınırken; Peter Fleming²⁸ gibi diğer düşünürlerce de “çalışma özgürleştirir” sözü minvalinde olumlu olarak eleştirmişlerdir. Bununla birlikte bu hat içinde “boş zaman” çalışma zamanının dışında ve özgürleşmenin mümkün olduğu alan olarak tanımlanmıştır. Literatüre baktığımızda boş zaman ve çalışma zamanının birbirine karşıt ya da birbirini tamamlayan iki zamansallık gibi okunduğuna da sıkça rastlamaktayız.

²⁸ Fleming’in çalışmaya dair ayrıntılı fikirlerine ulaşmak için bkz: Fleming, P. (2017). *Çalışmanın Mitolojisi: Kapitalizm Kendine Rağmen Nasıl Ayakta Kalıyor?* İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

3.2. Üretimin Parçalanması Bağlamında Boş Zaman ve Çalışma Zamanı

Tezin bu bölümünde bu iki farklı yaklaşımı da ele alan farklı düşünürlerden ve onların çalışma ve boş zaman üzerine olan analizlerinden örnekler vereceğim.

3.2.1. Paul Lafargue ve Tembellik Hakkı Bağlamında Boş Zaman ve Çalışma Zamanı

Paul Lafargue'ın *Tembellik Hakkı* (1883) isimli metni çalışma kavramının kapitalist üretim biçimi içindeki anlamına dair eleştirel yaklaşımı ve boş zaman talebinin en iyi örneklerinden biri olmasıyla bu bölüme başlamak için seçilebilecek en iyi metinlerden biridir.

Lafargue'ın *Tembellik Hakkı*'nı yazdığı yıllarda, kapitalist üretim mekânlarındaki çalışma koşulları pek iç açıcı değildir. Lafargue'ın aktardığına göre: Sanayi üretiminde çalışan işçiler günde 16 saate varan çalışma sürelerinde çalıştırılmaktadır (2018, s. 32-33). Lafargue kitap boyunca o döneme ait çalışma koşullarıyla ilgili birbirinden farklı ve ilginç pek çok örnekle çalışma koşullarının ağırlığını örneklemiştir. Ama Lafargue'ın örneklerinde asıl ilginç olan şey kapitalist döneme ait ağır ya da yoğun çalışmanın bu özelliklerinin kapitalist döneme ve modernliğe ait özellikler olduğunu üstüne basarak belirtiyor olmasıdır.

Lafargue kapitalist üretimin ve endüstrileşmenin yaygınlaştığı yıllardan önce geleneksel toplumlarda çok çalışmanın bir “değer” olarak nitelendirilmediğini söyler. Geleneksel toplumlarda çalışmanın bir değer olarak görülmemesinin asıl nedeni, çalışmanın insanların doğa ile daha ilişkili olduğu zamanlarda zorunlu hatta hayati ihtiyaçları için gerçekleştirilen bir eylem olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Lafargue'ye göre endüstri öncesi toplumlarda insanlar hayati ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çalışıyor ve arta kalan zamanlarında da tembellik edebiliyorlarmış (2018, s. 26-27).

Modern dönemde adaletsizlik çalışma koşulları pek çok düşünür tarafından hâkim kapitalist üretim biçimi toplumsal adaletsizliğin en büyük nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir. Bu bilginin ışığında modern dönemdeki asıl hak talebi şu olmalıdır; daha çok iş ya da iş alanı değil, daha adaletli bir iş dağılımı ve yaşamak için daha çok zaman.

Lafargue'ın *Tembellik Hakkı*'nı yazdığı yıllar da çalışmanın 16 saat ile 18 saat arasında ağır koşullar altında gerçekleştiğini söylemiştik. Ağır çalışma koşullarını analizinin merkezinde tutan Lafargue, çalışmanın bireyi iki yönlü olarak tükettiğini söyler: Bedensel ve düşünsel.

Pek çok Antik dönem düşünürü çalışmayı, özellikle de fiziksel/bedensel çaba gerektiren çalışmayı değersiz ve aşağı bir faaliyet olarak görmekteydi. Antik dönem düşünürleri boş zaman ile insani gelişim arasında bir bağ kurmuştur; çalışma zamanı dışında kalan boş zamanlar insani gelişimin ve düşünmenin sağlanacağı zamanlardır. Lafargue'de de Antik dönemdekine benzer bir temaya rastlarız. Lafargue'ye göre çalışma, tembellik hakkının askıya alınması ve insani gelişimin engellenmesi sürecidir.

Lafargue'ın analizleri yer yer tutarlı olsa da bir şekilde boş zamanın toplumsal bir zaman olduğu bilgisini yani boş zamanın toplumsal yönünü ıskalamıştır. Boş zamanın toplumsal olarak üretilmiş bir zamansallık olduğuna dair herhangi bir yoruma rastlamayız. Lafargue için çalışma daima çalışan kişiyi aşağılamak için kullanılan bedensel bir yöntemdir. Lafargue'ın eleştirileri bu konuya dair en bilinen ve değerli eleştirilerden biri çalışmanın toplumsallığını ıskalması, çalışmadan kaynaklı toplumsal adaletsizlik ve eşitsizliklere karşı yazarı körleştirmiştir. İncelediğimiz ilk isim olan Lafargue'ın *Tembellik Hakkı*'nı yazdığı yıllardan bugüne çalışma ve boş zaman alanında çok şey değişmiştir. Lafargue'dan sonra çalışma ve boş zaman meselesinde daha güncel tartışmalara doğru geçiş yapılacaktır.

3.2.2. Zaman – Mekân Sıkışması

David Harvey, *Postmodernliğin Durumu* (1990) isimli eserinde mekânı ve zamanı insan varoluşunun en temel iki kategorisi olarak tanımlar. Fakat bu iki kategori insan varoluşuyla eş olsalar da tarihsel süreç içerisinde değişmişlerdir. Harvey'in ifadesiyle “[m]ekânsal ve zamansal patrikler toplumsal meseleler karşısında hiçbir zaman tarafız değildir” (Harvey, 2014, s. 269). Zaman ve mekân insan yaşamında daima üretim ilişkileri ve toplumsal pratiklerle birlikte yan yana anılmış ve düzenlenmiştir. Bu bağlamda zaman ve mekân daima toplumsal mücadelenin alanı olmuştur denebilir.²⁹ Bu ilişki içerisinde zamanı ve mekânı imgeleyen göstergelerin yanı sıra, zamanı ve

²⁹ David Harvey'in ayrıntılı analizi için bkz: *Postmodernliğin Durumu* (Harvey, 2014, s. 269).

mekânı algılayışlarımız da tarihsel süreç içerisinde değişiklikler göstermiştir. Bu iki kategorinin toplumsal ilişkiler ve süreçler üzerindeki etkileri iki yönlüdür; hem bu ilişkileri ve süreçleri etkilerler hem de bu ilişkilerden etkilenirler.

Zaman-mekân imgeleri ve onları nasıl algıladığımız vb. değişimler dünyanın kendisini ve sosyal dünyayı deneyimleyişlerimizde de farklılıklara neden olmaktadır. Harvey, dünyayı deneyimleyişlerimiz esnasında değişen zaman-mekân algılarıyla bağlantılı olarak dünyayı ve sosyal dünyayı dönüştürmeye zorlandığımızı işaret eder. Bu bağlamda insan hem değişimin nesnesi hem de öznesi konumundadır. Harvey, deneyimlerimizle bağlantılı olan zaman ve mekânın değişen niteliklerinden hareketle tüm bu değişim süreçlerini anlatmak için “zaman-mekân sıkışması” (2014, s. 270) kavramını geliştirmiştir. Harvey’in kitap boyunca modernizm ve postmodernizm üzerine analizlerinde sıklıkla başvurduğu zaman-mekân sıkışması kavramıyla kastettiği:

...mekân ve zamanın nesnel niteliklerinde öylesine devrimci değişimler olur ki, dünyayı görüş tarzımız, bazan çok köklü biçimlerde, değiştirmek zorunda kalırız. “Sıkışma” terimini kullanıyorum, çünkü bir yandan kapitalizmin tarihine hayatın hızının artışı damgasını vururken, bir yandan da mekânsal engellerin dünya sanki üzerimize çökecekmişçesine aşıldığını sağlam biçimde iddia etmenin mümkün olduğunu düşünüyorum. (Harvey, 2014, s. 270)

Harvey’in zaman-mekân sıkışması olarak kavramsallaştırdığı durumun ilk ve ham haline Karl Marx’da rastlarız. Marx, *Grundrisse* (1859) de sermayenin üretimini ve metaların üretim sürecindeki hızını açıklamak için zamana-mekâna dair analizler yapar ve bu analizleri sırasında sermayenin yayılması için sermayenin önündeki mekânsal bariyerlerin, iletişim ve ulaşım araçları vasıtasıyla kaldırılmasının ancak mekânın zaman tarafından yok edilmesiyle gerçekleşebileceğini söyler. Marx’ın “the annihilation of space by time”³⁰ yani “mekânın zaman tarafından yok edilmesi” olarak adlandırdığı durumun bir benzeri, Harvey’in zaman-mekân sıkışması olarak kavramsallaştırdığı durumda karşımıza çıkar. Zaman-mekân sıkışması, iletişim ve ulaşım teknolojilerinin aktif kullanımıyla mekânın zaman tarafından aşılmasıdır. Harvey zaman-mekân sıkışması kavramıyla küresel kapitalist hayatı ve bunun

³⁰ “Capital by its nature drives beyond every spatial barrier. Thus the creation of the physical conditions of exchange – of the means of communication and transport – the annihilation of space by time becomes an extraordinary necessity for it” (Marx, 2015, s. 449).

arkasındaki hız deneyimini açıklamayı hedeflemiştir. Küresel kapitalizm sermayenin önündeki mekânsal sınırları, doğal bariyerleri, mesafeleri aşmalıdır.³¹ Bu sermaye için bir gerekliliktir. Temel mesele şu ki sermayedarlar, sermaye birikimini sağlayacak şekilde sermayenin birikmesi için mevcut pazarı ve ekonomik alanı genişletirken, sermayenin genişlemesi ve birikmesinin önünde doğal bariyer olarak duran mekânsal engelleri de aşmak zorundadırlar. Örneğin Londra’da araba üreten ve yine Londra’da ürettiği arabaları satan bir kapitalist şirketin sermaye biriktirme başarısı, onunla aynı imkanlar içerisinde üretim yapan ama ürettiği arabaları üretim günü içinde üretim kenti dışına örneğin Londra’dan İstanbul’a ya da California’ya vb. üretim mekânından uzaktaki kentlere satabilen bir başka otomobil firmasıyla aynı değildir. Sermaye mekânsal mesafeleri aşmak ister. Sermaye, üretim-tüketim, birikim ve dağıtım faaliyetinin önünde engel oluşturan mekânsal bariyerleri zaman aracılığıyla, zamanı kendi küresel hızıyla hızlandırarak aşar. Sermaye iç dinamiği ile kendini bir alanda, mekânda sınırlayan genişlemesini kısıtlayan mekânsal bariyerleri aşmaya zorlanır. Bu sebeple sermaye birikimi ve piyasa içindeki dolaşımın sağlanması için iletişim ve ulaşım teknolojileri kullanılarak mekân zaman aracılığıyla aşılar. Zaman-mekân sıkışması olarak kavramsallaştırılan bu durum ile anlatılmak istenen sermayenin bu zorunluluk durumu ve bu durumun insan yaşamındaki etkileridir. Mekân-zaman sıkışması durumu, insan deneyimi için zor ve yıpratıcı bir deneyimdir. Harvey şöyle yazar “...mekânsal ve zamansal dünyalarımızın *sıkışması* duygusunun hâkimiyetiyle başa çıkma zorunluluğuyla karşı karşıya kalırız” (2014, s. 270) ve bu zorunluluk durumu insan yaşamını bir şizofreni dünyasına³² çevirebilir.

Zaman-mekân sıkışmasının insan yaşamı üzerindeki psikolojik etkileri ağır olabilir: “Zaman-mekân sıkışması deneyimi, insanı kıskırtır, heyecanlandırır, strese düşürür, bazan ağır bir tedirginliğe sürükler...” (Harvey, 2014, s. 270). Zaman-mekân sıkışmasındaki mesele salt, iletişim ve ulaşım teknolojileriyle zamanın ve mekânın sıkışması ve sermaye birikimi esnasında bu kategorilerin önemsizleştirilmesi değildir;

³¹Harvey’in şu pasajı anlatmak istediğimiz zorunluluk durumunu açıklar niteliktedir: “Mekânla ilgili deneyim konusunda da benzer süreçler keşfedilebilir ve benzer sonuçlara varabiliriz. Dünya pazarını yaratma, mekânsal engelleri azaltma, mekânı zaman aracılığıyla yok etme dürtüsü hep hazır ve nazırdır” (Harvey, 2014, s. 261).

³² David Harvey, zaman-mekân sıkışması kavramını açıkladığı bölümde, kavramın insan yaşamı üzerinde yarattığı tahribatı açıklamak için “*şizofrenin dünyası*” (2014, s. 270) deyişi kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Postmodernliğin Durumu* (Harvey, 2014, s. 270).

bu süreç esnasında zaman-mekân sıkışması meselesinde zamanın ve mekânın etkilediği toplumsal ilişkilerin ve insan yaşamının yıpratılması daha önemlidir.

Zaman-mekân sıkışması en sofistike biçimini modern çağda almış olsa da bu meselenin kökenleri Harvey'e göre 18.yüzyıla değin gitmektedir. Zaman-mekân sıkışması sonucunda meydana gelen bu yıpranma küresel kapitalizmin kesintisiz işleyişi ve hızıyla uyumlu üretim – tüketim ilişkilerini tesis etmektedir. Kavram, bu bağlamda küresel kapitalizmin kendisini ve ardındaki hızı anlamamız için önemlidir.

İletişim ve ulaşım teknolojilerinin her geçen gün iyileşmesi ve çeşitlenmesiyle küresel kapitalizmin zamanı daha da hızlandırarak mekânın zaman tarafından daha hızlı aşılması ve insan yaşamının daha çok yıpratılmasına neden olduğu aşıkardır. Sermaye birikimi de küresel kapitalizmin bu baş döndüren hızıyla doğru orantılı olarak artmaktadır.

Buraya kadar genel olarak zaman-mekân sıkışmasının ne olduğuna dair açıklamalar yapmaya çalıştım. Fakat zaman-mekân sıkışmasının insan yaşamındaki ve çalışma üzerindeki temel etkilerinden çok fazla bahsetmedik.

Modern çağda, zaman-mekân sıkışmasıyla birlikte insan yaşamı, "...paranın, karın, sermayenin, birikimin ve devlet iktidarının gücü tarafından bir sürü bakımdan eğilip büküldü" (Harvey, 2014, s. 316). Fakat insan yaşamını kökten değiştirip etkileyen asıl olay kapitalist modernitenin gerçekçiliğin hızının, modernleşme süreci tarafından kültürel alana taşınmasıyla yaşanmıştır.

Modernite ve zaman-mekân sıkışmasının çalışma-üretim alanında karşımıza çıkışı ise esnek çalışma ve esnek birikim meseleleri ile görünürlük kazanmaktadır. Esnek çalışma ve esnek birikim, çalışma hayatında yeni üretim teknolojileriyle birlikte yaşanan hız deneyimi ile ilişkilidir. Esnek çalışma ve esnek birikim temelde çalışma zamanı içindeki çalışma temposunun arttırılması ve "...dikey ayrışma (taşeron iş verme, şirket dışından tedarik vb.) yönünde organizasyonel değişiklikler yoluyla elde ediliyor..." (Harvey, 2014, s. 317).

Yeni iletişim ve ulaşım teknolojilerinin yanı sıra yeni üretim teknolojilerinin üretim alanına taşınmasıyla üretim-dolaşım-tüketim arasındaki süreç de nispeten kısaltılmıştır. Çalışanlar açınsındansa üretim alanında yaşanan bu hızlanma "...emek süreçlerinde bir yoğunlaşmaya (temponun yükselmesi) ve yeni işgücü ihtiyaçlarının karşılanması anlamına geliyordu" (Harvey, 2014, s.318). Çalışma zamanı ve üretim-

dolaşım-tüketim süreçlerinde yaşanan yoğunlaşma ve tempo artışı doğrudan emek gücünü etkilemiştir. Çalışma zamanı ve üretimde temponun artması, dolaşım-dağıtım ve tüketim süreçlerinde hızlanmaya neden olmuştur. Gelişmiş ve yayılmış olan yeni iletişim-ulaşım teknolojileri ve araçlarıyla çalışma zamanının yaşanan değişimler bir araya geldiğinde “...metaların piyasa sisteminde daha hızlı dolaşmasını olanaklı kılıyordu” (Harvey, 2014, s. 318).

Tüketim süreçlerinde de benzer bir hızlanmayla karşılaşılır:

Elektronik bankacılık ve kredi kartı türü ödeme araçları ters yönde para akımının hızını arttıran yeniliklere örnek olarak verilebilir. Bilgisayarlaşmış alışverişin de katkısıyla finansal hizmetler ve piyasalarda da hızlanma yaşanıyor, popüler dille söylendiğinde, küresel menkul değerler piyasasında “yirmi dört saati çok uzun bir zaman” haline getiriyordu. (Harvey, 2014, s. 318)

Tüketim süreçlerinde yaşanan bu hızlanma mekânı, mesafeleri, birbirine yakınlaştırırken zaman üzerinde de etki ederek, zamanı, bir günü yani yirmi dört saati tüketim için uzatmakta ve mekânla birlikte zamanı da etkilemektedir. Günün uzaması, çalışma zamanının temposunun artışı, dolaşım ve tüketimde mesafelerin önemsizleşmesi, tüm bunlar sonuç olarak doğrudan çalışmanın kendisini, emek süreçlerini ve insan yaşamını etkilemektedir. Harvey’e göre tüketim süreçlerinde yaşanan bu hızlanma “...tüketimin temposunu sadece giyimde, süslenme ve dekorasyonda değil, aynı zamanda hayat tarzlarını ve dinlenme faaliyetlerini de (boş zaman ve spor alışkanlıkları, pop müzik türleri, video oyunları ve çocuk oyunları vb.) kapsayan geniş bir alanda hızlandırmanın aracı haline geldi” (Harvey, 2014, s. 318). Çalışma temposunda, dolaşım ve tüketim süreçlerinde yaşanan hızlanma temelde zaman-mekân sıkışması olarak ifade ettiğimiz bu modern deneyim, insan yaşamındaki zaman-mekân algılarını ve deneyimlerini sıkıştırıp, aşındırmaktadır. “Zaman-mekân sıkışması deneyimi, insanı kışkırtır, heyecanlandırır, strese düşürür, bazan ağır bir tedirginliğe sürükler...” (Harvey, 2014, s. 270). Mekânsal ve zamansal deneyimlerimizin, topyekûn dünyamızın sıkıştırılıp, aşındırılması bizim için kesinlikle katlanılması zor ve acılı bir deneyimdir.

Berman’ın moderniteyi tanımlarken kullandığı “katı olan her şey buharlaşıyor” deyişi hiçbir çağda bugünkü kadar güçlü deneyimlenmemiştir. Özellikle bu buharlaşmanın en belirgin etkisi çalışma ve emek süreçlerinde ortaya çıkaran esneklik; mekânın zaman

vasıtasıyla daraltılmasıyla ortaya çıkan zaman-mekân sıkışması ve zamanın bir günün tüketim için uzatılması meselelerinde belirginleşmektedir.

Mekânın zaman aracılığıyla sıkıştırılması ve mesafelerin üretim ve tüketim ilişkilerin önemsizleştirilmesi kapitalizmin daha geniş pazarlara çok daha hızlı bir şekilde ulaşmasını sağlayan bir genişlemedir. Kavramın anlatmaya çalıştığı şey, sıkışma vasıtasıyla sağlanan kapitalist genişlemenin sayısal yani matematiksel verilerle açıklanabilir olmasından çok soyut bir genişleme olduğudur. Mekân zaman tarafından sıkıştırılırken aynı zamanda da sermaye birikimi için genişletilmiş olur. Bu süreç soyuttur çünkü zaman-mekân sıkışması, mekânın zaman aracılığıyla aşılması toplumsal ilişkilerin ve zaman-mekân algılarımızın yerle bir edilmesi ve aşındırılması üzerine inşa edilmiştir.

Mekânın zaman vasıtasıyla aşılması yani zaman-mekân sıkışması bir akış durumunu ifade etmektedir. Akış halindeki zaman, iletişim ve ulaşım teknolojileriyle her geçen gün bu akışını yani hızını daha çok arttırır. İnsan yaşamı da bu kesintisiz akış ile kuşatılır. Harvey'in zaman-mekân sıkışması olarak kavramsallaştırdığı bu durumun merkezinde küresel kapitalizmin üretim-tüketim ilişkilerinin hızı vardır.

Hızlanmayla birlikte sürekli hareketin yaşandığı bir dünyada deneyim ve deneyimin parçalanması normal ve olağan bir hal alır. Harvey'in zaman-mekân sıkışmasından kaynaklanan temel kaygısı, mekânsal ve zamansal ilişkilerin hızlı bir akış halinde olmasının sonucunda istikrarsızlaşmaya açık hale gelmesidir. Bu kaygı soyut mekânlarda gerçekleşen hareket ve yer değiştirmenin hızından kaynaklanmaktadır. Mekânı, romantikleştirmekten kaçınırsak da bu kaygı durumu bir şekilde mekâna bağlanan nostaljiler yaratmaktadır. Mekânın ve zamanın üretimde iş başında olan soyutlama işlemi ile zaman ve mekân yıpratılır ve aşındırılır, yüzeylerinde oluşan yarıklardan çalışma esnek³³ ve boş zaman gibi yeni kavramlar çıkar.

3.2.3. Andre Gorz ve Jeremy Rifkin'de Boş Zaman ve Çalışma Zamanı

Çalışmanın bugünün dünyasında ve modern bireylerde hangi anlamlara karşılık geldiği Andre Gorz ve Jeremy Rifkin'in çalışma ve boş zamana dair görüşleriyle birlikte incelenecektir.

³³ Harvey'in zaman-mekân sıkışmasıyla ilişkili olarak esnek çalışma, esnek birikim ve boş zaman ilişkileri üzerine olan analizleri için bkz: *Postmodernliğin Durumu* (Harvey, 2014, s. 215-224).

Gorz modern çağda değişen yaşam koşullarıyla birlikte kapitalizmin Lafargue vb. düşünürlerce savunulan ve bugüne değin gelen genel kapitalist çalışma eleştirilerinin bugünün modern dünyasında geçerli olmadığı savunur. Çalışmanın eziyet vb. anlamları bugünün dünyasında geçerliliğini yitirmiş düşüncelerdir; Gorz'a göre modern dünyada insanlar daha çok tüketebilmek için gönüllü olarak daha çok çalışmayı göze almış durumdadır.

Modern çağda toplumsal ve kişisel ihtiyaçları ve arzuları gidermek için gerçekleştirilen çalışma faaliyeti soyut bir görünüm kazanmıştır. Soyutlaşmayla anlatılmak istenen herkeste ortak olan çalışmanın artık var olmadığıdır. "Söz konusu olan şey ne 'maddelerin dönüştürülmesine dayanan özerk etkinlik' olarak çalışmadır, ne de kendi eseri olarak niteleyebileceği bir nesne üreten öznenin kendisini dışsallaştırdığı 'pratik ve duyumsal etkinlik' anlamındaki çalışmadır. Yok olan şey kuşkusuz, endüstriyel kapitalizme özgü olan 'çalışma'dır" (Gorz, 2014, s. 10).

Bugün ilk sanayi üretiminin yerini modern kapitalist üretim biçimlerine bıraktığı dünya da çalışma ya da üretme Hegel'in ya da Marx'ın ele aldığı anlamdan ve içerikten azadedir. Bugünün modern çalışma anlayışı ya da üretimi sonucunda ortaya çıkan şey; öznelere, kişilerin kendilerini gerçekleştirmesini sağlayan faaliyet yani dışsallaşma olarak yabancılaşma anlamındaki "Entausserung" değildir. Bu bağlamda çalışma artık soyut bir görünüm kazanmıştır denebilir. Gorz, modernite ile emek biçiminin de maddi olmayan bir emeğe yani sanal dünya içindeki yeni hizmet sektörleri vb. alanlardaki emek biçimine dönüştüğünü ve soyutlandığını söyler. Emeği ve üretimi, çalışmayı soyut yapan şey Gorz'a göre emek ürünleri, örneğin hizmet sektöründe çalışanların çoğunluğu gibi uçucudur ve tamamlandıkları anda tüketilirler olmalarıdır (2014, s. 11).

Modern çağda bedensel emeğe dayalı maddi üretimin yanında zihinsel, soyut emeğe ve üretime geçilmiştir. Tüketimde bu bağlamdan soyut üretim süreçlerinden etkilenmiştir. Ve bunun sonucunda bugün hizmet sektöründe yer alan soyut üretim süreçlerine dayalı ürünleri ve hizmetleri tüketiyoruz. Yanı sıra çalışmanın mekânsal olarak geçirdiği Gorz için önemlidir. Moderniteyle birlikte çalışma belirli çalışma saatleri ve belirli (sınırları olan) mekânsal alanlardan kurtarılmış, "esnek çalışma" ifadesiyle çalışmanın mekânı, saati, anlamı ve içeriği tekrardan tasarlanmıştır. Esnek çalışma olarak ifade edilen yeni biçim mekânsal değişimlere neden olmasının yanı sıra önemli zamansal değişimlere de neden olmuştur.

Değişimin zamansal boyutunu özellikle Jeremy Rifkin'in *The End of Work* (1995) isimli kitabında geliştirdiği *çalışmanı sonu* ya da *işin sonu* başlıkları altında topladığı analizlerle ve Rifkin'in kitapta ele aldığı *Share The Work*³⁴ iş paylaşımı ile düşünülebilir. İşin paylaşılması temelde esnek çalışma perspektifiyle çalışma saatlerinin azaltılması, piyasada var olan çalışma alanlarının artacağı fikrinin etrafında örgütlenmektedir. Rifkin'in "çalışmanın sonu"yla kastettiği şey geleneksel anlamdaki çalışmanın son bulacağıdır. Esnek çalışmanın yaygınlık kazanmasıyla birlikte çalışma mekândan ve zamandan azade olur, yeni iletişim ve üretim teknolojilerinin çalışma alanına dahil edilmesiyle bildiğimiz anlamdaki geleneksel fiziksel ve maddi çalışma önemini yitirir.

Esnek çalışma, çalışma faaliyetini eski ve bilindik zorunluluklarından kurtarır. Bu Gorz'a göre en başta esnek çalışmayla birlikte (boş) zamanın artışına da neden olmuştur (2014, s. 12). Gorz modernitenin kendini revize ederek "çalışmayı ortadan kaldırılması" anlamına gelmektedir. Rifkin' de Gorz gibi ama kendi tarzında çalışmanın sonunu ilan eder (Gorz, 2014, s. 12).

...Serbest zamanı ne bölüştürmeyi ne yönetmeyi ne de kullanmayı bilen; serbest zamanı artırmak için her şeyi yaparken büyümesinden de korkan ve sonuç olarak, her yöntemle onu paraya çevirmekten, yani monetaristleştirmekten, o zaman kadar ücretsiz ve özerk olduğu için anlamlı olabilecek faaliyetlere kadar her şeyi giderek daha özelleşen hizmet malları biçiminde iktisadileştirmekten başka varılacak yer bulamayan toplumsal bir sistemde bulunuyoruz. (Gorz, 2019, s. 22)

Gorz ve Rifkin' in yeni çalışma biçimi ve yeni çalışma alanları olan hizmet ve bilişim alanları üzerine ayrı ayrı yaptıkları analizlerde bu yeni alanlar dışlanmaz, tam tersine çalışmanın değişen anlamı bağlamında pek çok yeni hareketliliği ve oluşumu, etkinlikleri bünyesinde barındırmalarıyla analiz edilmiştir. Yine de Gorz ve Rifkin için bunların gündelik hayat için neler getireceği muğlaklıktır.

Modern çağda esnek çalışma ve beraberinde artan boş zaman topyekûn çalışmanın ve tüketimin anlamını değiştirmiştir. Modern çalışma esneklik ve süreklilik ilkesi etrafında kurulması itibariyle tarihsel bağlarından azade bırakılmıştır. Bu aynı zamanda modern bireyin de tarihsel bağlarından azade yeni bir insan tipi olarak tarih

³⁴ Rifkin'in konu ile ilgili yazdıklarına ve tartışmalarına *End of Work* kitabı içinde yer alan "The Share The Work Movemen" bölümüne bakabilirsiniz. Ayrıntılı bilgi için bkz: End of Work (Rifkin, 1995, s. 25).

sahnesine çıkması anlamına gelmektedir. Boş zaman ve boş zaman etkinlikleri yani zamanın ve eylemin satın alınabilir ve tüketilebilirliği üzerinden devasa büyüklükteki endüstriler oluşturulmuştur. Boş zamana ve boş zaman etkinliklerine erişim ise tıpkı çalışma ve işin eşitsiz dağılımında olduğu gibi; adaletsizdir. Gorz için çalışma, toplumsal olarak tanımlanan bir işlevi yerine getirmelidir³⁵, bu bağlamda çalışma; kişinin bir parçası olarak tanımlanan bir iş³⁶ olmalıdır. Böylelikle çalışma belli bir onaylama ile kuşatılmış olur. Gorz'dan farklı olarak Rifkin çalışma meselesine “The End of Work” başlıklı metninin sonlarında artan işsizlik vb. durumlara yani çalışmanın adaletsiz dağılımına karşı alternatifler geliştirmiştir. Gorz'dan ve diğer düşünürlerden farklı olarak Rifkin çalışmayı “zaman” meselesiyle birlikte düşünür ve endüstride ya da piyasada toplanmış olan iş gücünün, çalışma saatleri üzerinden eşitlenmesi ve işin paylaşılması gerektiğini savunur. Çalışma alanında çalışma zamanının, saatlerinin azaltılması ile çalışma imkanları da genişletilmiş olacaktır. Rifkin'in bu önerisinin temelinde işin paylaşımının izlerini net şekilde görebiliriz. Rifkin çalışma zamanının, saatlerinin düzenlenmesi ve dağıtılmasıyla çalışma zamanı ve boş zaman alanında toplumsal dengeye ulaşmayı hedeflemektedir.

Özellikle Rifkin'in “The End of Work” metnini kaleme aldığı yıllar, 1990'lar çalışma alanında iş verenlerin belirli “küçülmelere” gittiği yıllardı. Literatürde bu küçülme yani işsizleştirme ve bunlar sonucunda ortaya çıkan krizlerden etkilenmiştir. 1970 – 1980'lerdeki işçi sınıfı ve burjuva arasındaki çatışmayı konu alan yazılar 1990'larda yerini küçülme ve işsizleşme ve bunlardan kaynaklanan krizleri konu alan analizlere bırakmıştır. 1970 – 80 ve 90'lar arasında ilginç bir atlama vardır. 70'ler ve 80'ler de çalışanlar işi ve kapitalist çalışmayı boykot ederken ya da sık sık greve giderken, post-modern dönemde, 90'lar da işverenler çalışanları reddetmektedir. 90'larda sosyal bilimler ve iktisadi bilimler çatısı altında bilgi üreten yazarların tümü (özellikle Gorz ve Rifkin), 90'larda ki işveren – çalışan arasındaki değişen bu ilişkiye odaklanarak işin

³⁵ “The high-tech global economy is moving beyond the mass worker. While entrepreneurial, managerial, professional, and technical elites will be necessary to run the formal economy of the future, fewer and fewer workers will be required to assist in the production of goods and services. The market value of labor is diminishing and will continue to do so. After centuries of defining human worth in strictly “productive” terms, the wholesale replacement of human labor with machine labor leaves the mass worker without selfdefinition or societal function” (Rifkin, 1995, s. 236).

³⁶ Burada anlatılmak istenen *meslek* sahibi olma durumudur “*job*” değil daha çok bir uzmanlık alanı ve sertifikalı, diplomalı olma durumunu kasteden “*profession*” anlamındaki meslek, olabilir. Mesleklerimiz modern dünyada bizi tanımlamak için kullanılmaktadır.

ve çalışmanın sonunu bildirdiler. Fakat bu kurdukları yeni toplum modelleri yıllar içinde mevcut sistemin kendi lehine kullandığı parçaları olarak sisteme entegre olarak kapitalizmin yeni formları olmuşlardır. Çalışma zamanı, saatleri, sivil toplum, yeni toplum ve yeni insan vb. üzerine yazılan ve kapitalizmin kendine dahil ettiği tüm yeni formlar “anti-kapitalist” söylem etrafında kurulan analizler, Rifkin’in ki ne benzer “çalışmanın sonu”nu ilan eden düşünceler vb. tüm bunlar şu an olduğumuz yerden geçerliliğini yer yer yitirmiş ya da güçsüzleştirilmiş analizler olarak durmaktadır. Etrafımızda hala milyarlarca insanın çalışmaya devam ettiğini, sermaye adına yaşamlarını sürdürdüklerini ve ürettiklerini görmeye devam ediyoruz.

Fakat Rifkin’in özellikle çalışma saatlerini paylaşırma ve iş alanlarını bu yolla genişletme önerisinin kıymetli olduğu da belirtilmelidir.

3.3. 7/24 Zamansallık

Nedir bu 7/24? *7/24 Geç Kapitalizm ve Uykuların Sonu* (2013) isimli kitabın yazarı Jonathan Crary, 7/24’ü kavramsallaştırıp analizlerde kullanılması için bu çalışmanın yazarına rehber olacaktır. Crary’ e göre:

7/24 zamansız bir zamanı ilan eder, maddi ya da teşhis edilebilir hudut çizgilerinden çıkarılıp alınmış bir zamanı, silsilesiz ya da tekrarsız bir zamanı. Buyurgan, indirgeyiciliğiyle, bir mevcudiyet halüsinasyonunu kutlar; aralıksız, pürüzsüz işleyişlerden oluşan değiştirilemez bir daimilik halüsinasyonunu. Teknolojinin nesnesi haline getirilmiş bir ortak hayatın sonuçlarından biridir. (Crary, 2015, s. 39)

Crary’nin tanımından hareketle 7/24’ün modernitenin teknolojisinin nesnesi haline getirilmiş yaşamlarımızın zamanı yani modernitenin zamansallığı olduğu açıkça söylenebilir. İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler, tüketimin teknolojik bir boyut kazanmasına neden olmuştur. Ve en temelde de üretim, tüketim ve dolaşımda yaşanan teknolojik gelişmelerle gündelik yaşamın kendisi de hızlanmıştır. Zamansal olarak bir gün yani 24 saat tüketim ve üretim için çok kısa bir süreye karşılık gelmektedir. Temelde kendini hayatın tüm noktalarında, katmanlarında, mekân ve zamanda gösteren bu hızlanma deneyimi 7/24 zamansallığın bel kemiğini oluşturmaktadır. 7/24 zamansallık teknolojik gelişmeler vb. alanların beslediği ve üretim, dolaşım, tüketim gibi süreçlerin hızına uygun, köksüz, tarihsel bağlarından azade ve akışkan bir zamanı ifade etmektedir.

7/24 zamansallık en temelde akışkan belirsiz haliyle, beden ve insan yaşamının zamanının yetersizliğine dönük bir aşağılama ile işlemektedir. 7/24 zamansallık ile yapılan bedene ve insan yaşamına ait tüm molaların, dinlenmelerin ortadan kaldırılarak, günün ve zamanın kendisinin daimî bir şimdiye indirgenmesidir. Bu daimîlik, her yerde, her an tüketimin ve üretimin gerçekleştiği bir şimdidir. 7/24, yeni iletişim ve ulaşım teknolojileri ve hız ile olan bağıyla her zaman ulaşılabilir olmanın temsilidir ve bu temsil hepimizde ortak olan biyolojik zamanı ve bedenin ritimlerini askıya almakta ve önemsizleştirmektedir.

Cumartesi ve Pazar günlerinin tatil olması, geleneksel toplumlardan modern zamanlara kalmış olan pek çok normalden biridir. 7/24'ün indirgemeci yanı, bu gibi günlerin önemini dahi silmektedir; hafta sonu günlerinin bugün artık çalışan bir kişinin kendisine ayırdığı bir zaman yani dinlenme zamanı olarak kullanılma durumu ortadan kalkmıştır. Boş zamanın endüstrileşmesi ile boş zamanı imleyen Cumartesi ve Pazar gibi günler de 7/24 zamansallık dahilinde endüstrileşerek tüketim süreçlerine dahil edilmiştir. Tabi ki bugün de hafta sonu ve hafta içi günleri arasındaki fark hala daha kendini koruyor, fakat 7/24'ün sınır tanımaz indirgemeciliği günler, aylar, mevsimler vb. zamanların insan yaşamındaki önemini her geçen gün azaltmaya devam ediyor. Crary, 7/24'ü küresel kapitalizmin kesintisiz işleyiş ilkesi üzerinden tanımlayarak, 7/24'ü "...fasılasız sürenin üzerine, insan hayatının genel olarak nakşedilmesi şeklinde nitelendirilebilir" bir zamansallık olarak tanımlıyor (2015, s. 19). 7/24, "[a]rtık geçmeyen bir zamandır bu, saat zamanının ötesindedir" (Crary, 2015, s. 19). 7/24 akış içerisinde, sınırları, hudut çizgileri olmayan işaret edilemeyen bir zamanı imlemektedir ve mekanik saat zamanının ötesinde insan yaşamını da tarihte daha önce rastlanılmayacak şekilde soyutlaştırmayı başarmıştır. Bu soyutlama 7/24'ün daimî ulaşılabilirlik sloganı ile sağlanmaktadır; küresel üretim ve tüketimin her yerde her zaman ulaşılabilir olması temel slogandır ve bu daimî ulaşılabilirlik sloganıyla birleşen 7/24 zamansallık vasıtasıyla mekân zaman tarafından kat edilirken, zamanın kendisi de (günler, saatler, aylar vb.) mekânla birlikte insan yaşamındaki anlamını kaybetmektedir. Fakat 7/24'ün daimî ulaşılabilirlik sloganı bazı durumlarda geçerliliğini yitirmeye gayet yatkın bir slogan olma özelliğine de sahip. Crary'e göre bu sloganın yani "7/24 sloganının boşluğunun arkasında, insan hayatının ritmik ve periyodik dokularıyla olan bağını reddeden statik bir tekrar..." yer alır (2015, s. 19). 7/24 zamansallığın ardındaki boşluk insan yaşamı ve zamanıyla uyumsuzluğunda

kendisini dışı vurmaktadır. Hiçbir insan 7/24 çalışamaz, tüketemez, yemek yiyemez, tatil yapamaz, alışveriş yapamaz veya bilgi dolaşımına örnek olarak makale yazamaz ya da çeviri yapamaz. Tam da bu nedenlerden dolayı “...bir zaman olmayan 7/24 toplumsal ve özel hayatın her boyutunu amansızca istila etmektedir” (Crary, 2015, s. 40).

7/24 modern çağa ait bir zamansallıktır. 7/24 mekânı ve zamanın kendi sınırlarını aşmış ve kişisel ya da kamusal her alana ulaşmıştır. Küresel dünya içinde web, internet ağları, iletişim ağları aracılığıyla ulaşamayacağımız alan kalmadı; dünyanın en ünlü müzelerini, sergilerini, dünyanın en ünlü mimari yapılarını ve hatta Google Earth vb. uygulamalarla bize km'lerce uzaktaki şehirlerin sokaklarına ulaşabilir, bu mekânların her birini dilediğimiz her an gezebiliriz. 7/24 zamansallık, modern çağda büyüyen ve yayılan iletişim ve ulaşım teknolojileriyle birleşerek zaten mekânsal olarak git gide küçülmüş olan dünyayı zamansal olarak da küçültmektedir. 7/24 zamansallığın hakimiyetiyle Harvey'in “zaman-mekân sıkışması” olarak adlandırdığı durumu son noktada deneyimlemeye başladığımızın söylenmesi yanlış olmayacaktır. İletişim ve ulaşım teknolojileriyle birlikte 7/24 zamansallık içinde mekân ve zaman insan yaşamı ve deneyimi üzerindeki özgüllüğünü yitirmiştir. Zaman ve mekân insan yaşamının en önemli iki kategorisiyken bugün anlamları ve içerikleri üstüne çok da düşünmediğimiz iki kavram olmuşlardır.

7/24'ün ne'liğine dair olan açıklamalarımızı bu noktada sonlandıracağız, çünkü 7/24 kendi başına işaret edebileceğimiz ya da havada öylesine süzülen bir kavram değil. Bu noktadan sonraki her bölümde 7/24 ve onla ilgili tanımlamalarla karşılaşacaksınız. Belirtildiği gibi 7/24 kendi başına işaret edilebilir bir zamansallık değil, onu boş zaman ve çalışma zamanı vb. diğer zamansallıklarla birlikte okuduğumuz da kapitalist gerçekçiliğin eleştirisine dair anlamlı bir parça haline gelmektedir. İlerleyen bölümlerde tartışacağımız her şey 7/24 zamansallığı ve 7/24'ün moderniteyle, kapitalizmle ve kapitalist gerçekçilikle olan ilişkisini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

3.4. Modern Çağda Çalışma, Boş zaman ve 7/24 İlişkisi

Modern bir toplumda yaşadığımız ve her gün gidip geldiğimiz işler, çalışma zamanı dışında her birimizin belli bir boş zaman algısına ve bu zamanın ne'liğine dair

düşüncelere sahip olduğumuz su götürmez gerçeklerdendir. Boş zaman kavramı en çok da çalışma ve çalışma zamanıyla birlikte anılan bir zamanı ifade etmektedir. Boş zaman algımız ve boş zamanı anlamlandırmamız çoğunlukla çalışma zamanı ve çalışılan işle bağlantılı olarak farklılık göstermektedir.

Çalışma ve çalışmayla bağlantılı olan boş zaman iş bölümündeki yerlerimiz ve toplumsal konularımızdan etkileniyor ve onları etkiliyor. Modernite içinde, çalışmaya bağlı oluşan toplumsal varlığımız, kişiliklerimiz de çalışma zamanı ve boş zaman arasındaki çatışmalardan etkilenerek parçalanıyor. Lefebvre'ye göre bu parçalanma gündelik hayatın da parçalanmasına sebep olmaktadır. Gündelik hayat ve boş zaman arasındaki bağ sıradan bir bağ değildir; Lefebvre'ye göre “[b]u iki terim arasında hem birlik hem de çelişki (dolayısıyla diyalektik bir ilişki) vardır. Bu ikili, zaman içinde “pazar” ile dışsal ve yalnızca farklı olarak temsil edilen “her gün” arasındaki basit ilişkiye indirgenemez” (2015, s. 35).

Gündelik hayatı her gün yaşadığımız 24 saat içinde arayamayacaksa nerede arayacağız? Bu belirsizlik içinde gündelik hayat nerede yer almaktadır? Çalışma zamanında mı, yoksa boş zamanda mı? Gündelik hayatı nerede bulabiliriz ya da boş zaman ve gündelik hayatı birbirinden ayıran nedir? Bu soruların Lefebvre'de cevapları mevcut fakat sorulara derinlemesine dalarsak kendi konumuzdan sapabiliriz. Bu nedenle şimdilik bu soruların cevaplarını arkamızda bırakıp ilerlememiz gerekiyor. Boş zaman çalışmayla ilişkili olduğu kadar gündelik hayatla da ilişkilidir, hatta hangisinin nerede başlayıp bittiği muğlaktır. Ama boş zaman gündelik hayatla ilgiliyken, aynı zamanda tüketim kültürü içine dahil edilerek insanların bedensel ve zihinsel olarak pasifleştirilmesinde kullanılmaktadır.

Boş zaman etkinlikleri arasında en popülerlerinden biri olan sinemaya gitmeyi düşünelim; dünyanın her yerinde aynı anda vizyona giren bir filmi “*popcorn*”³⁷ mantığıyla tüketmektedir. Boş zamanın özgürlük ya da kişisel bir zaman olmakla ilişkisi yok; boş zaman tüketimin ve seri üretimin alanındadır. Tıpkı sinema seyircisi ve boş zaman etkinliği olarak sinemaya gitmede olduğu gibi boş zaman, belli bir yabancılaşmaya neden olur. Özgürlük ve boş zaman meselesinde çalışma anındaki esneklik ve özgürlük bağlamında esnek çalışma tekrar gündeme gelmelidir.

³⁷ Popcorn: Patlamış mısır (Eng). Popcorn, tezin yazarı tarafından hızlı tüketim maddesini anlatmak için kullanılmıştır.

Serbest çalışmanın hâkim olduğu bu dönemde, boş zamanı daha fazla sağlayabilecek işler ve bu işlerde çalışan kişiler, oluşan bu fazla zamanı nasıl kullanacaklardır? Bu fazla, prensip olarak bizi tüketilecek bir şeyin varlığına yani zamanın tüketimi meselesine götürmektedir.

Boş zaman ve boş zaman etkinlikleri modern çağa ve modern topluma ait metalar-tüketim nesnelere ve yeni ekonomik-endüstriyel ürünler olarak pazarlanmakta ve tüketilmektedir. Tıpkı sinema örneğinin de olduğu gibi tatil, eğlence vb. alanlardaki çalışma dışında kalan tüm zamanlar ve etkinlikler kendini gerçekleştirme dinlenme vb. boş zaman etkinlikleri modern dönemde çağdaş kapitalizm içinde birer tüketim nesnesi ve kişisel bir zaman ve etkinlik olmanın çok dışında kitlesel deneyim olarak pazarlanır ve tüketilirler. Seri üretimde olduğu gibi, her bir deneyim bir diğerinin birebir aynısıdır; farklılıklara yer yoktur. Boş zaman ancak çalışma zamanı ve çalışma faaliyeti sonucunda elde edilen para karşılığında satın alınarak tüketilebilir bir şey haline gelmiştir; zaman bu bağlamda meta düzeyine indirgenmiştir. Çalışmanın ve işin toplumda eşitsiz dağılımı gibi zamansal olarak boş zaman da eşitsiz şekilde dağılmaktadır. Burada ortaya çıkan şey; çalışma zamanı dışında kalan, çalışma-üretim faaliyetleri sonucunda arttırılan fazla zamanın yine ancak çalışma faaliyetinin karşılığında erişilebilir, satın alınabilir ve tüketilebilir bir şey olarak çalışmanın kendisini yeniden üretmek için kullanıldığı gerçeğidir.

Jean Baudrillard tüketim bağlamında ele aldığı boş zamanı şu şekilde tanımlamıştır: “Zamanın kullanılabilirliği değil, zamanın kullanılabilirliğinin ilan edilmesi”dir. Temel belirlemesi *çalışma zamanından farklı olma zorlamasıdır*. Dolayısıyla boş zaman etkinlikleri özerk değildir: Boş zaman etkinlikleri çalışma zamanının yokluğuyla tanımlanır” (2017, s. 187).

Baudrillard’a ait olan bu satırlar boş zaman ve çalışma arasındaki ilişkinin anlaşılması için önemlidir. Boş zaman çalışma zamanının yeniden üretimidir, onda özerk ya da kişisel olan hiçbir şey yoktur. Baudrillard’ın “zamanın kullanılabilirliği değil, zamanın kullanılabilirliğinin ilan edilmesi” ifadesi özellikle vurgulanmalıdır. Zaman tüketim ilişkisine dahil edildikten sonra artık bildiğimiz geleneksel anlamlarının dışında bir anlama ve içeriğe sahip olur; doğa ile doğanın ritmiyle olan bağının yerini para ile olan bağ alır.

Baudrillard'ın zaman ve boş zaman üzerine olan metafizik postulatlarından biri şu şekildedir:

Zaman *a priori*, aşkın içeriklerinden önce var olan bir boyuttur. Zaman arada sizi beklemektedir. Eğer zaman emekte yabancılaştırılmış, köleleştirilmişse, “zamanımız yoktur”. Eğer emek dışı ya da baskı dışı bırakılmışsa, bu durumda “zamanımız vardır”. Hava, su vb gibi mutla, başkasına devredilemez boyut olarak zaman, boş zaman etkinliklerinde herkesin özel mülkiyeti haline gelir. (Baudrillard, 2017, s. 195)

Zamanımızın olup-olmaması, en başta zamanın neyle ilişkilendiğiyle ilgilidir; Baudrillard zamanın belirli bir tabakaya, kesime ve topluma özgü ya da belirli bir üretim biçimine ait olduğunu gösterir ve bunu doğrudan zamanımızın olup-olmadığı ve zamanın anlam ve içeriğinin belirlenmesindeki önemine vurgu yaparak gerçekleştirir. Baudrillard'ın baktığı yerden boş zaman ya da bugünün hâkim zaman algısı olan 7/24 zamansallığın varlığı çağdaş kapitalizme göbekten bağlıdır. Baudrillard'ın baktığı yerden meseleye bakacak olursak; 7/24 üretim sisteminin zamanıysa, o halde zaman bir üretim biçimine aittir ve “zamanımız yoktur”. Böylelikle zaman modern dünya da çağdaş kapitalizme ait akıl ve onun üretim biçimleriyle, bu üretim içerisinde üretilen tüm metalar ve tüketim maddeleriyle aynı seviyeye indirgenmiş olur. Zaman modern dönemde tüketilebilir, satın alınabilir ve takas edilebilir bir nesne olarak soyutlanır.

Bu soyutlamada bugünün teknolojilerinin ve ulaşım imkanlarının payı büyüktür. Teknolojik gelişmeler iş ve çalışmayı doğrudan etkiledi ve dönüştürdü. Bu etki sonucu esnek çalışma ve 7/24 gibi bir zamansallığın ortaya çıktığını biliyoruz.

7/24 zamansallık, zamanın soyutlanarak belli bir kullanım değerine indirgenmesiyle ilgilidir. 7/24 zamansallık doğrudan çalışmayla, üretilen metaların üretim süresiyle ve ortaya çıkan kullanım değeriyle ilişkilendirir ve zamanın kendisi bir kullanım değeri kazanmış olur.

Zaman mevcut sistem içinde daima “özgür” bırakılması gereken ya da özgürlüğümüzün olduğu boş zaman ile belli bir özgürlük alanı olarak temsil edilir. Baudrillard'a göre bu:

Zamanın kullanım değerini geri vermek, bireysel özgürlüğünü bulabilsin diye zamanı boş boyut olarak özgürleştirmek. Oysa bizim sistemimiz de zaman sadece nesne olarak, herkesin ‘kendî keyfine göre’ ‘yatırım yapacağı’ yıllar, saatler, günler,

haftalardan oluşan kronometrik sermayesi olarak ‘özgürleşebilir’. Dolayısıyla zaman, kronometrisinde zaten daha ‘özgür’ değildir. (2017, s. 195)

Özgürlük talepleri ve söylemleriyle zamanı “boş zaman” olarak “boşluk” fikriyle kurmakta maalesef yanıltıcıdır. Boşluk, tüketim tarafından doldurulmuştur ve bahsi geçen boşluk bu bağlamda çok da boş değildir. Bu yüzden boş zamanı özgürlük talebinin ve özgürlüğün gerçekleşeceği yer olarak görmek de boş bir uğraştan öteye geçememektedir. Boş zamanın eleştirisindeki özgürlük talebi boşluğu dolduran ve görünmez bir zorlamalar silsilesi altında kalmaktadır. Bunlar zaman konusundaki zorlamalardır. Zamanın doğadan koparılıp mevcut üretim sistemine göre yeniden ve yeniden kullanılabilir bir şey olarak üretilmesi ve tasarlanması zamanın tahakküm altına alınmasının ta kendisidir. Zorlamayla kastedilen de budur.

Geleneksel toplumlarda bizim bildiğimiz anlamda bir zaman yoktu. Bu nedenle de bu geleneksel toplumlar da yaşayan kişiler zamanları olup-olmadığını tartışmıyorlardı. Bu toplumlarda zamanın kendisi ve zaman algısı doğanın tekrarlayan ritimleriyle ve doğanın çevrimleriyle ilgiliydi. O yüzden zaman deneyimi de bireysel değil, kolektifti, çünkü deneyimin tek ve ortak bir kaynağı vardı: Doğa. Bu kolektif deneyim zamanı doğaya bağlayan bir ilişkisellikti, zaman şu an olduğu gibi ne bir üretim biçimine ne de başka dışsal, toplumsal bir sınıf, tabaka vb. gruba bağlı değildi. E. P. Thompson’ın da dediği gibi doğal ritimle bağlantılı işlerde iş ve çalışma arasındaki zorlama ve güç erki para ya da işveren dışında bir erke aitti; doğa ile ilgili işlerde “...zorlama doğaya aitti” (2016, s. 443). Zaman bu anlamıyla geleneksel toplumlar için üretim ve tüketimle belirlenmiş bir özgürlük alanı ile ilişkili değildi.

Oysa şu an zaman paranın soyut analogisi ile, modern zamanı, zamansal algımızı ve deneyim dünyamızı kuruyor. Çalışma zamanı ve boş zaman birbirine parayla yani nakit bağıyla bağlanıyor. Bu bağlanma ile zaman 7/24 üretimin ve tüketimin sağlandığı yeni bir zamansallık olarak yükseliyor. 7/24 zamansallık, Baudrillard’ın deyişiyile “...zamanın kullanılabilirliği değil, zamanın kullanılabilirliğinin ilan edilmesi...”dir (2017, s. 187). “Time is Money” zaman paradır ya da vakit nakittir; bu 7/24’ün temelinde yatan söylemlerden biridir. Tıpkı para gibi zamanda parçalanabilen, soyutlanabilen, kronometrikleşmiş ve sayısallaşmış bir şekilde insan hayatının tümünü değişim değeri üzerinden kesintisiz üretim-tüketim amacıyla yeniden kuruyor.

7/24 insan yaşamının parçalanmasını sağlayan yeni bir teknik olarak en başta boş zamanı satar, bunu bir örnekle açıklayalım: Paketlenmiş ürünlerin üretim maliyetleri

(emek + zaman) üzerinden hesaplanır. Bu bağlamda hazır yemek ve evde kendi yaptığımız yemekler üzerinden örneğimizi kuracağız, hazır yani eve sipariş edilen yemeklerden biri olan pizza marketten donmuş vaziyette aldığımız pizzaya kıyasla daha pahalıdır, çünkü donmuş vaziyette satın alınan ürünün yenecek hale dönüştürülmesi daha fazla zaman alır; oysa eve sipariş verilen ve daha pahalı olan pizza bu çözülme sürecinden geçmez ve yemeye hazır vaziyette gelir. Ürünü yemeğe hazırlanmasından kazanılan 20-40 dakikada böylece eve sipariş edilen ürünün fiyatına eklenmiş olur. Pizzanın kendine ait boş zamanı bu şekilde müşterilere satılır. Boş zamanı, verimli bir şekilde kullanılabilmesi için satın alınması gereken bir zamandır ve satın alınan şeyin zaman olması nedeniyle çalışma zamanıyla ilişkilidir.

Zaman, tüketimin hesaplanabilir mantığı içerisinde parçalanabilen ve ölçülebilen bir değer haline gelir. Bu zincire diğer tüketim nesnelere nasıl dahil edilmişlerse zamanda öyle dahil edilir. Pizza örneğinin yanı sıra zaman, tüketilebilir bir meta olarak üretildiği gibi bazı metalar da zamanın form kazanmış hallerine bürünebilir; pizzada olduğu gibi bu metaların tüketim değerinin hesaplanmasında hazırlık zamanı değil, bunun yanında metaların onları satın alanlara belli bir zaman kazandırmaları ve onlara verilen bedelin karşılığının alınması bağlamında üretilirler. Asansörler, evlerimizdeki beyaz eşyalar, “hayatınızı kolaylaştıran aletler” sloganıyla satılan pek çok ürün bu metalara örnek verilebilir. Zaman bu metalarda satılan-satın alınan bir tüketim nesnesine dönüşür.

Tüm bunları 7/24 zamansallıkla bir arada düşündüğümüzdeyse 7/24 sloganının dünya üzerindeki her şeyi ve herkesi sürekli bir zaman tüketimine ittiği açıkça söylenebilir. 7/24 sloganı ile satılan şey zamanın ta kendisidir. 7/24, tüketim zamanını aştığı gibi zamanın kullanılabilirliğinin ve satın alınabilirliğini de ilan etmektedir. Zaman, 7/24 eve sipariş edilen paket yiyecekler ve tüketim nesnelere vb. metaların daimî ulaşılabilirliğinin sadece bir yüzüdür; bu ilişki içerisinde insanlar 7/24 tükettikleri gibi 7/24 tüketilmektedirler de.

7/24 belirli bir kazanç durumu içerisindeki yani belirli kazanca sahip kişilerin deneyimleyebileceği bir deneyim alanı kurmaktadır. Bu ilk bakışta 7/24 zamanın deneyimlenmesi için bir fırsatmış gibi algılanır. Fakat bu fırsatın yaratılması için tükettiğimiz zamanların dışında üreten ve çalışan insanlar olmamız gerekmektedir. Çalışmadığımız, tükettiğimiz zamanlarda çalışmamızı ve tüketimimizi telafi edecek birilerine ihtiyaç duyarız; bu kişiler Antik Yunan’da kölelerdi, modern dünyada ise çalışanlar boş zamana en az erişimi olan kişilerdir. Birilerinin boş zamana erişemiyor

oluşu ya da 7/24'ü salt tüketim bağlamında deneyimlemiyor oluşu boş zamana ve 7/24 tüketim deneyimine erişimimizi sağlamaktadır. Kısacası birilerinin köleliği özgürlüğün teminatı olmaktadır. Bu bağlamda çalışma da 7/24 tüketim gibi zaman üstü-dışı sınıfsal bir hal kazanmış olur. Tıpkı tüketim gibi çalışmanın da nerede başlayıp bittiği belirsizleşir ve boş zamanımızın çoğaldığı yanılmasına tutuluruz.

Peki modern toplumun ve çalışma düzeninin sunduğu bu kadar boş zamanla ne yapılabilir? Modern çağ ve değişen üretim biçimleriyle birlikte iş verenler ve büyük şirketler vb. kurumlar çalışmayı ve çalışma zamanını gün geçtikçe daha fazla esnekletmektedirler. Kapitalizm gibi bir üretim sisteminin nihai amaçlarından biri ekonomik unsurlardan mümkün olduğunca çok tasarruf ederek üretim yapmaktır. Bu doğrultuda ekonomik unsurların tümünün kullanımı ölçülebilir, parçalanabilir, öngörülebilir ve hesaplanabilir olmalıdır. Bu ekonomik unsurlar mekân, insan ve zamandır.

Tezin ilk bölümünden bu yana göstermeye çalıştığım şey, mekân ve zamanın ve hatta insan bedeninin bu ekonomik unsurlar içerisinde olduğu ve kapitalist akıl ile tıpkı diğer tüketim nesnelere gibi üretildikleri ve tüketildikleridir. Temel mesele mekânın, insanın ve zamanın metalarla aynı seviyeye indirgenmesi ve soyutlanmasıdır. Ekonomik unsurların (mekân, beden ve zaman) kendi iç yapıları ne olursa olsun kapitalizm tarafından aynı ölçü birimleri, ortak dil ve ortak bir algı dünyası içinde ifade ve temsil edilebilir şekilde düzenlenirler. Yine tezin en başından bu yana göstermeye çalıştığım gibi bu düzenleme (uzun çağlar sürmüş) tarihsel ve ilişkisel bir süreçtir. Modern bilimin doğuşu dahi bu minvalde okunabilir.

Gerçeği aramayı ve doğrulara ulaşmayı amaçlayan modern bilim gerçeği gündelik yaşam içinde aramalıdır. Bu bağlamda modern dünyamızın hâkim gerçekliği olan “kapitalist gerçekçilik” sorgulamaya açılmalıdır. Gerçekler, sorgulamayan ve normleştirilen kapitalist gerçeklikler içinde örneğin mekân ve zaman ya da duygularımız içinde aranmalıdır. Kapitalist dünyanın zamanı olan 7/24 zamansallık birçoğumuza normal gelir. Neden 7/24? Neden 365/12 değil? Bu tercihin arkasında modern bilimin dünyayı ve dünyanın hareketlerini okuması vardır. Bilim düşünür mü? sorusunu “modern bilim nasıl bir düşünme etkinliğinin ürünüdür?” sorusuna çevrilebilir. Cevap için çok fazla seçeneğe ihtiyacımız yok, bilim elbette düşünür; bilim matematiksel evren içinde ve onun imkanları dahilinde düşünür. Bilimsel ifadenin söyleme karşılık gelen dili matematiktir. Lacan matematik için söylemsel

olarak: “Bilimsel söyleme en iyi oturan dil olan matematik, bilinci olmayan bilim” dir, der (Tomsic, 2017, s. 94). Sistem içerisinde tüm unsurlar mekân, beden ve zaman bu ortak dil yani matematik dili ile ifade edilir. En temelde meseleye Lacan’cı bir yerden yaklaştığımızda bilinci olmayan bir bilim olan matematik ve onun dili ile kurulan bir evrende diyalog ve gerçeklik son tahlilde toplumsal uzamdan kopartılır ve gerçeklik kavranamaz bir soyutlamaya dönüştürülür. Bu soyutlama matematik dilinin rakamların gücüdür. Kapitalist için şeyler ne kadar soyutsa o kadar iyidir, şeyler ne kadar soyutlaşırsa o kadar sonsuzlaşmaktadır: Paradan-sanal paraya, saat zamanından-7/24 zamana... Kapitalizm sayı saymayı sever, onun için önemli olan sayılardır. Sayıların nitel anlamlarının bir değeri yoktur, değer üretiminde nicelik ve sayılar yeterlidir. Bu nedenle imajlar ve göstergeler somut alandan ekonomik soyutlamanın alanına yöneltilir. Zaman, ne kadar çok soyutlama haline dönüşürse, o kadar sistemin kendisine ilişkin ve içkin olur. Bu soyutlama, indirgeme kendisini mekân, zaman ve son olarak da bedende göstermektedir. İnsan sermayesinin üretimi olarak bedenin üretimi. 7/24 zamansallık bağlamında matematiğin dili ile kurulan ve soyutlanmış bir zaman olarak 7/24, bilinci olmayan bilim tanımından yola çıkılarak, insan sermayesinin üretimi yani bedenin üretimi için tarihsel ve ilişkisel zaman mefhumu bir toplumun kurulması için tasarlanmıştır denebilir.

Minimalize edilen çalışma zamanı, farklı ve bambaşka bir ekonomik faaliyet için kullanılarak, şimdiye dek ücretle karşılık bulmayan ekonomik faaliyetlerin (boş zaman etkinlikleri) ücretlendirilmesini sağlamıştır. Böylelikle ekonomi dışında kalan diğer ekonomi dışı unsurlar ekonomik alana dahil edilmiş olurlar. Ve bu yeni çalışma alanları (endüstriler) yaratma imkanını da sağlar. Çağdaş kapitalist aklın üretim ve tüketim bağlamında sınır tanımaz yayılcı faaliyeti kendi akılsallığına uygun yeni zaman tasavvurlarını ortaya çıkartmıştır. Modern dönemde bu akılsallığın dışında kalan tüm unsurların, bizatihi insan hayatının tümünün bu ekonomik faaliyet alanına dahil edilmesi için yeni zaman tasarımlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu da en temelde ekonomik akılcılaştırmanın bambaşka tüketim alanları açması ve zamanın kullanılabilirliği ve tüketilebilirliği üzerinden insan yaşamını ve bedeni tüketilebilir bir şey olarak sunulması anlamına gelmektedir.

Bu durum genellikle “girişimcilik” vb. sloganlar altında ortaya çıkan ve teknolojide temellenen yeni çalışma-iş alanlarının yaratılmasıyla sağlanmıştır. Çalışma alanında, ve teknolojide temellenen bu yeni büyüme özellikle iletişim ve ulaşım teknolojilerinin

gelişmesiyle doğru orantılı ilerler. Sanal alışveriş, e-alışveriş, temizlik (armut.com), yemek (yemek sepeti vb.), eğitim vb. teknolojiden payını almış örneklerdir. Ekonomik akıl, modern dünyada gelişen teknolojiler ile ücretlendirilmeyen ve sıkça göz ardı edilen alana, hane içi alana dahi girer. En başta gösterilmeye çalışılan e-ticaret, tüketim için mekânı ve zamanı yeni bir boyuta taşımıştır.

Tüketim çağdaş kapitalizme ait ekonomik akıl ve onun yeni zaman tasarımı olan 7/24 zamansallık ile mekân ve zaman üstü bir noktaya evrilmiştir.

Bir teknolojik ilerleme dalgası bir dizi çalışmayı gereksiz kılmakta ve başka yerde başka işler yaratmadan, istihdamı çok büyük ölçüde azaltmaktadır... (Bu dalga) daha az insanın çabasıyla daha fazla ve daha iyi üretmeyi sağlayacaktır: Maliyet fiyatlarında ve çalışma zamanında sağlanacak zorunlu tasarruflar alım gücünü arttıracak ve *ekonomi içerisinde başka bir yerde (ancak boş vakit faaliyetlerinde olsa da) yeni faaliyet alanları yaratacaktır.* (Gorz, 2019, s. 15)

Esneklik ile çalışma zamanında yaşanan azalma, maksimum üretimi hedefleyen bir sistem için başta kulağa tuhaf geliyor olsa da bu en temelde yine üretim ve tüketim faaliyetini dolaylı olarak da çalışma zamanını artırmaya yönelik bir hamledir. Çalışma zamanının düzenlenmesi ve esneklik ile boş zamanın artışı; yeni endüstriyel tüketim alanlarının açılması çalışan birinin, bir tüketim nesnesi haline gelen boş zamanı satın alması için daha çok çalışmasını gerektiren ve hatta çalışanları bu hedef doğrultusunda borçlandıran bir yöntemdir. Kapitalist zenginliğin artması için feragat gerekir, tüketim için artı zaman ve borçlandırma gereklidir, bu bağlamda daha çok tüketimin olduğu bir toplumsal dönüşümün sağlanması gerekir; bu da boş zamanın artırılması ve maaş artışı ile sağlanır. Emeğin bu yeni yönetimi, çalışmayı ve boş zamanı teknolojinin sağladığı imkanlarla “esnek” bir noktaya ve anlama taşımıştır. İşverenler bu yöntem ile zamanın tümü ve insan yaşamı üzerinde gizli/örtük bir denetim uygulayabilir hale gelmişlerdir.

Önceki paragraflarda da belirtildiği gibi 7/24 olarak tanımlanan zaman, insan hayatının, bedeninin ve gündelik yaşamının %100 hakimiyet altına alınması motivasyonu ile devamlılığını sağlamaktadır. Bunun nasıl mümkün hale geldiği ilerleyen paragraflarda açıklamaya çalışılacaktır.

7/24 Crary'nin de tanımladığı gibi 18.yüzyılın mekanik ve ölçülebilir saat zamanının çok ötesinde, makinanın akrep ve yelkovan gibi parçalarından ayrılmış, beden dokuları, ruhun ve zihnin katmanları arasında varlığını sürdürmekte olan bir

zamansallıktır. 7/24 Crary'nin tanımladığı gibi “geçmeyen bir zaman” olmasıyla aslında devasa bir boşluktur. 7/24 zamanın ardında, iktidarın kesintisiz üretim ve tüketim hızının insan bedeni ve yaşamıyla %100 uyumu yakalayamamasından kaynaklanan devasa bir boşluk vardır. Benim bu tezde “boşluk” olarak nitelendirdiğim çatlak Crary'de de aynı şekilde karşılık bulur: “7/24 sloganının boşluğunun arkasında, insan hayatının ritmik ve periyodik dokularıyla olan bağını reddeden statik bir tekrar vardır” (Crary, 2015, s. 19). Burada iki önemli nokta göze çarpmaktadır; tekrar ve insan hayatının ritmi. Bu ikili ve 7/24 zamansallık arasındaki uyumsuzluk 7/24'ün arkasındaki boşluğu görünür kılmaktadır.

3.4.1. Tekrar

Kapitalist, sermayedar ya da işveren, adına ne dersek diyelim bu grupta yer alanlar kendinden bir şeyler veren ya da fedakârlık yapan taraf değildir, feragat etmezler, tam tersine çalışanlarına belli bir feragati zorunlu hale getirirler. Bu feragat çalıma içerisinde gerçekleşir. Çalışma alanlarının çoğalması, çalışmanın insan hayatının tümüne yayılması ile boş zamanın azalması el ele almaktadır. Çalışanlar daha fazla boş zamana sahip olmak daha çok tüketebilmek için daha fazla çalışırlar ama bu amaçların tam tersi bir sonuç yaratır; daha çok tüketmek için çalışan kişinin tüketmek için daha az zamanı olur. Üretimin artması ve işçinin bir vaat uğruna zamanından feragat edişi bu ilişkinin negatif bir ilişki olarak üretilmesine neden olur. İşçinin çalışma zamanı içerisinde geçirdiği süre ona hiçbir şekilde artı zaman olarak dönmektedir. İşte bu negatif bir ilişki yaratmaktadır.

Crary'in 7/24'ün arkasındaki boşluğun sebeplerinden biri olarak gösterdiği “statik tekrar” temelde benim bir önceki paragrafta negatif ilişki dediğim ilişkinin tekrarına dayanmaktadır. Çalışanlar, çalıştıkları zamanın karşılığında daha fazla boş zamana sahip olabilecekleri ve boş zaman faaliyetlerini satın alabileceklerine dair vaat ile bu ilişkinin tekrarını sağlarlar. Bu tekrar Crary'nin de ifade ettiği gibi “insan hayatının ritmik ve periyodik dokularıyla olan bağını reddeden” ve çok çalışma sonucu ortaya çıkabilecek fiziksel ya da ruhsal yıkımı görmezden gelmektedir. Gündelik yaşamımızın her anına ve her saniyesine tüketim arzusu giderek daha fazla yayılmaktadır. İnsanlar daha fazla boş zaman elde etme ya da daha fazla tüketme motivasyonu ile bu teknik evrenin 7/24 zamansallığın içine çekilmeye devam etmektedirler.

İnsan hayatının periyodik dokularıyla olan bağıını reddeden tekrar, daha fazla çalışma sonucu daha çok zaman elde edebilme vaatti, insanın biyolojik ve ruhsal varlığının sınırlarını yıpratmakta ve zorlamaktadır. Bu yıpranmanın neden olduğu kaygı ve stres yoğunlaşması sonucunda duygu-durum bozukluklarında yaşanan bir artış ile karşılaşılabilir.

Modern insan bu tekrarın sonucunda kendini yorgunluk ya da ruhsal gerilimin, kaygının ve stresin yoğunlaştığı bir durumda bulur. Bunlara çözüm olabileceğini düşündüğü tek şeyi yani dinlenebileceği boş zamanı elde etmeyi bekler ve fazla çalışarak bu zamanı elde etmeye çalışır. Tam bu noktada tekrarlayan negatif ilişki devreye girer ve her şey en başa geri döner, kişi dinlenebileceği zamanı elde etmek için çalışma zamanı ve çalışmanın içine tekrardan entegre olur, böylece negatif ilişki kendini 7/24 zamansallık içinde tekrar ve tekrar üretmeye devam eder. Bu da duygu-durum bozukluklarına neden olan kaygı ve stresin tükenmeden tekrar tekrar üretilmesine neden olmaktadır.

Lefebvre'nin “ters imge” dediği şeyle karşılaşılır.

Chaplin bize modern zamanların *doğru bir ters – imgesini* verdi: Modern zamanların canlı bir insan dolayımı ile; onun ıstırapları, sınavları, zaferleri dolayımı ile oluşan imgesi. Burada *yanıltıcı ters – imge'* nin geniş alanına giriyoruz. Sahte bir dünya keşfediyoruz: Öncelikle bu bir dünya olmadığı için ve kendini gerçek gibi gösterdiği için ve gerçeğin yerine tersini ikame ederek gerçeği yakından takip ettiği için sahtedir. Örneğin gerçek mutluluğun yerine mutluluk kurguları koyarak, gerçek mutluluk ihtiyacına kurguyla cevap vererek bunu yağıar. Ve bu böyle devam eder. (Lefebvre, 2015, s. 41)

Lefebvre'nin “Modern Zamanlar” filmi örneğinde sahte dünya olarak nitelediği şeyin zamansal karşılığını 7/24'te görüyoruz. 7/24 zamansallık kendini modern insanın ıstırapları, yorgunlukları, yıkımı üzerinde inşa ediyor. Bunlar ıstırapların kaynağı olan çalışmayı işaret ederek 7/24 zamansallığı yeniden üretmeye devam ediyor. Biyolojik zaman yerine tasarlanmış bir zaman olan 7/24 ikame ediliyor.

7/24 zamansallık içindeki bu tekrar en temelde modern insanları çalışmanın ve iş hayatının sağlayamayacağı ve “rahat” olacakları bir zamanı ve zihinsel ve ruhsal rahatlamayı vaat ederek daima “hazır ol” durumunda tutar. İnsanların rahat olacakları zamanı elde etmek için çalışmaya hazır olmaları gerekmektedir.

Özellikle belirttiğim gibi bu tekrar insan hayatının ritmini ya da periyodik dokularını reddeden negatif bir ilişki yaratmaktadır. Bunun yanı sıra modern insan kendisini süreklileşen ve kronikleşen bir yorgunluk, gerilim ve kaygı içinde bulmaktadır. Böylelikle asla geçmeyen bir duyguya dönüşen kaygı normalleşmektedir. Sistem bu yıkımı dahi çalışma sonucunda boş zamanın elde edilmesiyle çözüme kavuşturulacak bir süreç olarak gösterip, çalışmayı ve tüketimi arttırmak ve süreklileştirmek için kullanmayı başarmış gibi dursa da en temelde bu süreç insan sermayesinin zihinsel ve ruhsal anlamda yıkımına neden olmaktadır.

3.4.2. İnsan Hayatının Ritmi

7/24 zamansallığın tartışıldığı bir metinde tekrar meselesi ve insan hayatının ritmi birbirinden ayrılmayan iki konu olarak karşımıza çıkacaktır. İnsan hayatının ritmi, ritim ve zamandan ayrı düşünülemez. Ritim en basit tanımıyla gündelik hayat, toplumsal yaşam ve toplumsal zaman içinde kendini sürekli tekrarlayan hareketlerin tümü olarak tanımlanabilir.

İnsan hayatının ritmi ve 7/24 zamansallığı birlikte düşündüğümüzde Crary'nin belirttiği o parçalayıcı ve bozucu etkiyi yakalarız. Nedir bu etki? 7/24'ün arkasındaki boşluğu gösteren şeylerden biri tekrar bir diğeri ise 7/24 zamansallığın sabit ritmidir. Özellikle bu ritim insan hayatının ritmine dönüşmüş durumdadır.

7/24'ün ölçülebilir, sınırlanmış, belirlenmiş zamanı toplumsal zaman haline gelmiştir. Toplumun tümünde geçerliliği olan bir zamansalık olmuştur. Modern dünyada bizi kuşatan sosyal evrende birçok kurum ve büyük şirketler 7/24 çalışmakta ve hizmet vermeye devam etmektedirler. 7/24 üretim, tüketim ve ulaşılabilirlik modern insan için normaldir. Bu normallik doğrultusunda 7/24'ün toplumsal zaman olarak algılandığı ve deneyimlendiği söylenebilir. Toplumsal zamanın yanında bir de kendimizle kaldığımız zamanlar da varlığını özellikle daha güçlü hissettiğimiz ve toplumsal zaman karşısında ona direnmemizi sağlayan biyolojik zamanımız vardır.

Toplumsal zaman olarak algılayıp deneyimlediğimiz 7/24 ile bedensel olarak deneyimlediğimiz biyolojik zaman arasında fark vardır. Toplumsal zaman ve biyolojik zaman; toplumsal ritimler ve bedensel ritimlerimiz çoğu zaman birbiriyle uyumsuz, birbiriyle çatışır durumdadır. Toplumsal zaman olarak ele aldığımız 7/24 ile bedensel olarak deneyimlediğimiz biyolojik zaman arasındaki fark temelde yaşam zamanının hesap edilmeye, ölçülmeye ve kıyaslanmaya başladığı noktada ortaya çıkmaktadır. Bu

bağlamda kapitalizmin mekânsal ve zamansal engelleri ortadan kaldırması insan zihni ve ruhunda bu yokluktan kaynaklanan belirli bir gerileme neden olmuştur. Küreselleşme ile küçülen dünya ve mekânların yanı sıra bunlarla birlikte daralan zaman ufkumuz, zamanı salt şimdiye indirgememize neden olmaktadır. Bu tip bir dünya algısı bir şizofrenin dünyasına benzemektedir. Zaman-mekân algısının yok olduğu bir dünya...Biyolojik zaman yani bedenin zamanı da saat zamanı gibi hesaplanıp, ölçülmeye ve soyutlanmaya karşı direnir. Beden bir şekilde bu soyutlamaya dirense dahi bu bireylerde zihinsel ve ruhsal yıpranmalara neden olmaya devam etmektedir. Biyolojik zaman, bedenlerimizin zamanı, “deneyimlenmiş” bir zamansallık olarak düşünülmelidir. Zamanın ölçülmesi, hesaplanması ve saat zamanına indirgenmesi tıpkı mekân bölümünde belirttiğimiz şehir planlamacılarının mekânı geometrik tasarıma indirgemesine benzetilebilir. Yaşam ve deneyim faktörleri bu soyutlama ve indirgeme ile insan yaşamından ayrıştırılmaya çalışılır. Zamanda da benzer bir mantığın iş başında olduğu söylenebilir. 7/24 zamansallık sürekli, kesintisiz ve her şeyin hızla üretilip tüketildiği dünya tahayyülünün kapitalist gerçekçiliğin zamanıdır. 7/24 içinde biyolojik zaman ya da insan yaşamı veya deneyimlerine alan açacak herhangi bir şey içermez. 7/24 zamansallık insan yaşamını olumsuzlayan ve bunu tekrar eden bir zamansallıktır. Tekrar eden şey; 7/24’ün insan yaşamına ve biyolojik zamana karşı olan mekanik ritmidir. 7/24’ün saat zamanı gibi bir zaman ölçütü yoktur; süreklilik, hız ve kesintisizlik onun temel ölçütüdür. Biyolojik zamanın yani bedenin zamanının ise belirli ölçütleri vardır; uyku, açlık, boşaltım, dinlenme vb. toplumsal ritim ve bedenin ritimleri gündelik hayat içinde birbiriyle çarpışmaktadır. Kapitalist enformasyon zamanı ile bedenin zamanı arasındaki bu çarpışma zihinsel ve ruhsal alanda yani bedende duygu-durum bozuklukları olarak karşılık bulmaktadır. Bu da 7/24 zamansallığın insan yaşamıyla çakışan hızını ve ritmini gündelik hayat sorunlarından biri haline getirmektedir. Lefebvre’ye göre Fransızca’ da “le quotidien” kelimesi “dünyevi” ya da “gündelik” anlamlarına gelmektedir; bu aynı zamanda rutin ve tekrarlayan şey de demektir. (2017, s. 10).

Biyolojik zamanın ritimleri ile örtüşmeyen 7/24 zamansallığın, bir gündelik yaşam sorunu olduğunu iddia ediyoruz. Kapitalizm kendini tekrarlayan süreklilik ilkesiyle 7/24 zamansallığın ritmine uygun bir özne yapım aşamasına geçmiştir. Daha az uyuyan ya da açlık ve boşaltım gibi doğal ve zorunlu ihtiyaçlarını kapitalist arzu

karşısında öteleyen ve bu ihtiyaçlardan feragat eden bir özne. Bu aşamanın tamamlanmaya çok yakın olduğu da bir gerçektir.

Kapitalist üretim ve tüketim süreçlerinin 7/24 zamansallık ile uyumlu mekanik tekrarları, modern insanın 24 saatlik bir gününü ve günlük ritimleri kuşatmıştır. Fakat burada örtük olan mesele 24 saatlik güne hâkim olma değil, topyekûn bedene yönelik bir hakimiyet istencidir. 7/24 zamansallık ile salt bir günün ve o günün ritimlerinin düzenlenmesi hedef alınmaz; 7/24 bedeni hiçbir an göz ardı etmez. Tüketim vb. farklı suretler ve dolaylımlar ile bizzat biyolojik zamana ve bedenlerimizin ritimlerin yani insan hayatının ritimlerine ve zamanına yönelinilir.

Beden insanın zamanı ölçme çabasına sahip olduğu ilk çağlardan bu yana toplumsal ve biyolojik ritimlerin, farklı zamansallıkların karşılaşma noktası olmuştur. Bu karşılaşmalarda beden özellikle kapitalist üretimin 18. yüzyılda yoğunlaşmasıyla birlikte hakimiyet kurulacak bir alan olarak görülmeye başlanmıştır. Fakat biyolojik zaman her zaman toplumsal zamana özellikle 7/24'e karşı direnç göstermektedir. Biyolojik zamanımızı kuran bedenimizin ritimleri yoklukları ve yoksunlukları durumunda bedende fiziksel yıpranmalara ya da daha ciddi ölümle sonuçlanan durumlara neden olabilecek güçtedirler. Bu ritimlere dair verilebilecek en iyi örnekler: Uyku, açlık, boşaltım ve susuzluk vb. olacaktır. Sayılan ritimlerin tümü beden içerisinde belirlenmiş özel bir ölçütle birlikte insan hayatının ritmini oluşturmaktadır. Lefebvre'nin de belirttiği üzere “[b]ir yer, bir zaman ve bir enerji tüketimi arasında etkileşim olan her yerde ritim vardır” (2017, s. 19). Bu bağlamda bedeni pek çok karmaşık üretim ve tüketim faaliyetlerinin gerçekleştiği, kendi içinde kendisine has ritimlere sahip bir bütün olarak tanımlanabilir. Bu sistem doğal olarak dışarıdan gelen ve onu baskılayan başka ritimlere, zamansallıklara karşı direnç gösterecektir. Ama modern çağda pek çok kurumun ve şeyin maruz kaldığı zamansal yıpratılmaya bedenlerimizde maruz kalmaktadır.

Uyku, açlık, susuzluk, boşaltım vs. ile ilgili biyolojik ritimlerimi toplumsal çevre ve çalışma hayatımız tarafından giderek daha fazla koşullandırılıyor. Bir dizi şekilde davranabilmek üzere kendimizi eğitiyoruz ve eğitiliyoruz. (Lefebvre, 2017, s. 15)

3.5. Hız ve 7/24

İnsan yaşamının bugünkü modern halini oluşturan şey “hız”dır. Gündelik yaşamda bizi kuşatan her şey zamanın kendisi de müthiş bir hızla hareket ediyor ve akıyor.

Hız konusunda referans verebileceğimiz en yetkin isimlerden biri olan Paul Virilio, modern çağda gündelik yaşam içerisinde durmadan hareket etme ve eylem halinde olmaya zorlandığımızı ifade eder. Virilio tezin önceki satırlarında “hazır olma” olarak nitelendirdiğimiz durumu destekler nitelikte analizler yapmıştır. Virilio’ya göre hareket durumu “hız” ile ilgilidir ve hız da zaman ile ilgilidir (Virilio, 1998, s. 27).

Modern çağ hız odaklı, hatta hız takıntılı bir çağdır; Virilio bu durumu geliştirdiği “dromoloji” kavramıyla açıklamıştır. Virilio, modern çağı sanayi devrimi vb. devrimlerin çağı olarak ele alır ve bu devrimlerle insan yaşamının ve gündelik yaşamın bir vites kutusuna indirildiğini söyler. Ona göre sanayi sevrimi temelde hızın devrimidir yani dromoloji devrimidir. Virilio bu durumu şu şekilde açıklamıştır: “Öyle görünüyor ki gerçeği kabullenmemin zamanı geldi: devrim harekettir ama hareket devrim değildir. Siyaset bir vites kutusundan başka bir şey değildir, devrim ise bu kutunun beşinci vitesinden başka bir şey değildir” (Virilio, 1998, s. 24). İnsan yaşamında insanların, bireylerin yaptıklarının artık pek azı kendilerine ait gayeler ve arzular içermektedir. Virilio’ya göre bu küresel kapitalizm makinası içerisinde yaşamamızın sonuçlarından biridir. Arzularımız bizim değil, kapitalizmin arzularına dönüşmüştür. Bunda da “içselleştirilmiş kapitalizm”in (*internalized capitalism*) yani kapitalizmi içselleştirmemizin etkisi vardır. Modern insan gündelik hayatta sistemi devam ettirmek için hareket eden ve bu hız çılgınlığı içerisinde yaşamaya ya da dinlenmeye zaman bulamayan bir insan tipidir. Fakat gariptir ki insanlar bu hızı yabancılamak şöyle dursun, içselleştirmiş durumdadırlar. Küresel kapitalizm içinde hız ile tanımlanan bu durum yeni bir gündelik yaşam ve ona ait, onla uyumlu bir zaman tasarımı olan 7/24 zamansallık ve 7/24’e içkin yeni bir iş yönetimini gerektirmiştir. 7/24 zamansallığın içinde kitleler, hızın insan bedeni, zihni ve ruhu üzerindeki yıpratıcı etkilerini göremez ya da algılayamaz hale getirilmişlerdir. Virilio’nun dromoloji kavramı 7/24 zamansallığı kuran süreklilik ve hızı açıklamakta kullanacağımız en iyi kavramlardan biridir. 7/24 ile zaman üzerinde hakimiyet kurmanın ötesinde, insan bedeni ve insan yaşamı üzerinde zaman dolayımı ile sağlanacak tam bir hakimiyettir. Virilio’ya göre sanayi devriminden bu yana dünyanın

genel yasası “durmak ölümdür” ilkesidir (1998, s. 69). “İşte Batı, hiç durmaksızın Plutarkhos’un bu dersini yineler, ‘ne olduğunu bile bilmediği ama rüyasında ezbere okuyabileceği bir yasaya itaat eder’: *Durmak ölümdür* yasası bu yüzden gerçekten Dünyanın genel yasası gibi görünür” (Virilio, 1998, s. 69).

Virilio’nun dromolojik ilerleme olarak isimlendirdiği durum hız ve toplumsal ilerleme arasında zamansal bir noktada yaşanan karşılaşmayı anlatmaktadır. Bu karşılaşmanın şu anki sonucu modern kapitalist dünyanın ve toplumun 7/24 zamansallığıdır. Bu zamansallığın içinde sürekli hıza maruz kalıyor olmamız ve “hazır ol” durumunda yaşam sürüyor olmamız ise bunun yaşamsal karşılığıdır. Bugün hız dünyanın genel yasası olmuş durumdadır; hız zamanın ta kendisi olmuş ve hız 7/24 zamansallıkta cisim bulmuştur. Dromolojik kavrayışa göre, hızın yaşama hâkim olmasının, tarihsel kökleri sanayi devrimine ve hatta ondan da önceki çağlara değin takip edilebilecek karmaşık bir beden ve ruh kontrol mekânizmasına neden olmuştur. Bu ruh ve benden kontrolünün izlerini 16. yüzyıla değin sürülebilir. Tezin birinci bölümünde de açıkladığım gibi 16. yüzyılda dünya ölçeğinde yaşanan mekânsal ve zamansal kırılma yine aynı yüzyıl içinde bu kırılma ile eşzamanlılık gösteren ve kaygı içinde yaşana bir duygusal bükülmeye neden olmuştur. 16. yüzyılda mekân ve zaman kadar insan zihninin ve ruhunun da kapitalist düzenlemeye açıldığı yüzyıl olarak kabul edilmelidir. Bu kontrolün somutlaşmış halini zamansal olarak Crary’in 7/24 zamansallık dediği şeyin içindeki hazır olma durumun da bulunur.

3.6. İçselleştirilmiş Kapitalizm

Bu başlık altında kapitalizmin kendisini ve kapitalizmin zaman-mekân tasarımlarını nasıl doğallaştırdığımızı dair bir tartışma yapmaya çalıştım. Bunu yaparken de içselleştirilmiş kapitalizm kavramsallaştırmasından yararlandım. Kapitalizmi nasıl içselleştirdiğimizi bunu hangi söylemler ile yaptığımızı göstermeyi amaçladım. Bu tartışmaya ek olarak içselleştirilmiş kapitalim tartışmasıyla birlikte kapitalist ve esnek çalışma yaşamını da nasıl içselleştirdiğimizin cevaplarını aramaya çalıştım.

İçselleştirilmiş kapitalizm (*internalized capitalism*) kişisel değerinizin üretkenliğinize, finansal gelirinize, sosyal statünüze veya sahip olduğunuz (pahalı ya da ucuz) nesnelere dayanmasını ifade eden bir kavramdır. Kapitalizmin içselleştirilmesi kendimiz dışındaki diğer insanları da bu saydığımız maddelere göre

değerlendirmemize neden olmaktadır. “Hazır olma” (*hustle culture*) ve işkoliklik (*workaholism*) içselleştirilmiş kapitalizminin sonuçlarıdır.

Karın ve verimliliğin en üst düzeye çıkarılmasının temel motivasyon olduğu durumlarda bu motivasyona uygun belirli fikirlerle aşılırız. Bu bağlam içinde düşündüğümüz zaman içselleştirilmiş kapitalizm ve kapitalist gerçekçilik kulağa oldukça dramatik gelmektedir. Fakat bağımsız öznelerin üretim araçlarına özel olarak, mülkiyet temelli sahip olduğu ekonomik bir sistem olan kapitalizm dünyanın işleyişini doğrudan etkilemiştir. Kapitalizm üretimde verimliliği ve karı en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen bir ekonomik sistemdir. Dünyanın işleyişine hâkim olan ve kendini bir gerçeklik olarak hissettiren bu sistem gündelik yaşam içerisinde insanları evlerine hatta yatak odalarına ve rüyalarına dek takip etmektedir. Kapitalizm içselleştirilmiş haliyle bize musallat olan bir hayalet gibidir. Sonuç ise bireyselliğine, bağımsızlığına ve ekonomik hırslara çok değer veren bir toplumdur; kapitalist toplum. Bu durum küreselleşmenin etkisiyle daha da güçlenmiştir. Ekonomik rekabet modern bireylerde stres ve kaygıya neden olmaktadır. Genele bakıldığında zaman bu kapitalist rekabet ruhunun modern insanlar tarafından içselleştirildiği rahatlıkla görülebilir. Ağır ve esnek çalışma koşullarının benimsenmesi, kaygı ve stres gibi duyguların normalleştirilmesi kapitalizmin içselleştirilmesinin sonucudur. Bu iddiamız sadece bir varsayım değil; her geçen gün büyümeye ve yoğunlaşmaya devam eden kapitalizm modern bireylerin mevcut zihinsel ve ruhsal durumu ve davranış biçimlerini doğrudan etkilemektedir. Daha genç kuşaktaki insanlar daha yaşlı kuşaktaki insanlara kıyasla daha fazla çalışıyorlar. Amerikan Koleji Sağlık Derneği'nin (American College Health Association) yaptığı bir araştırmaya göre³⁸ 2013 yılından 2018 yılına değin gençler arasındaki kaygı ve depresyon yüzde 10 artmış durumdadır. Genelde stres ve kaygı duygu-durum bozukluklarının tedavi sürecinde tek başına suçlanan duygular oluyor. Kapitalizm bu sürece dahil edilmiyor. Daha korkutucu olan ise mevcut rakamların gerçeğe dönüştüğünü görmektir. Genç işsizlik ve genel işsizlik oranlarındaki artış ve çalışma sürelerinde esnek çalışma koşulları sonucunda ortaya çıkan dengesizlik araştırmalar sonucu elde edilen rakamları elle tutulabilir bir boyuta taşıyor. Özellikle genç kuşak üniversiteden mezun olduktan sonra girecekleri ilk işin sadece kariyerlerini

³⁸https://www.acha.org/documents/ncha/NCHAII_Fall_2018_Reference_Group_Executive_Summary.pdf

değil yaşamlarının tümü için kişisel değerlerini belirleyeceğini düşünmektedir. Çok çalışmanın daha iyi bir yaşamı elde etmek için tek yol olduğu söylemi sadece Amerikalılara ya da Avrupalılara satılmadı. Bu söylem ya da telkin Amerikalılara, Avrupalılara, ırk, dil, din fark etmeksizin dünyadaki tüm insanlara satıldı. Amerikan rüyası sadece beyaz Amerikalılara satılan bir söylem değildir. Ben vaat edilenlerin alınıp alınmadığı ile ilgilenmiyorum. Buradaki asıl mesele bir sömürü meselesidir. Mekânın, zamanın, tarihin, ruhun ve zihnin sömürüsü. Ve bu doğrudan kapitalizmle ilgili bir konudur. İşçiler kapitalist tarih içinde hep sömürüldüler, fakat daha önce de bahsetmeye çalıştığımız gibi çalışma ve çalışma karşılığı alınan ücret ve kişisel zaman boşluğu ile belirlenen sömürü arasındaki oran yıllar içinde katlanarak açılmaya devam etmektedir.

Kapitalist gerçekçilik ve kapitalist toplum içindeki nihai amaç varolan kapitalist toplumu ve kapitalist gerçekçiliği hayatta tutmaktır. “Amerikan rüyası” (*american dream*) denen şey; kişinin sadece sıkı çalışma ile toplumsal ve finansal başarı ve mutluluğa ulaşabileceği fikri bu konuya dair mükemmel bir örnektir. Yeterince üretken olmadığımız zamanlarda kendimizi kötü hissederiz böyle hissettiğimizde, alışveriş yoluyla rahatlamaya çalıştığımız ya da evsiz ve işsiz insanları “neden çalışmıyorlar?” diyerek yargıladığımız zamanlarda bizim yerimize eyleyen, hisseden ve konuşan şeyin içselleştirdiğimiz kapitalizm olduğunu bilmeliyiz. Kapitalizm insanları kişisel değerlerinin üretkenliklerine ve ekonomik gelirlerine bağlı olduğu fikriyle aşılacaktır. Bu da insanları yaşamın sağlıklı ve toksik sınırlarına itmektir. Kişisel değerinin çalışmaya, çalışma etkinliğindeki performansına bağlı olduğuna inandırılan insanlar üretkenliklerini arttırmaya odaklanırlar. Üretkenliklerini ve çalışma zamanı içindeki performanslarını artırmak ya da daha fazla çalışmak için kişisel zamanlarından feragat ederler. Aşırı çalışma sonucu yoğunlaşan stres ve kaygı insanların ruhsal ve zihinsel bozukluklar yaşamasına, intihar etmesine ve hatta ölmesine neden olmaktadır. Amerikan rüyasına benzer telkin içerikli söylemler kapitalist toplumu ve kapitalist dünyayı canlı tutar.

Japonya'nın çalışma yaşamı ve çalışma kültürü o kadar yoğundur ki 1970'lerde insanlar “aşırı çalışma nedeniyle ölme” anlamına gelen “karoshi” kelimesini icat etme gereği duymuşlardır. Karoshi uzun ve yoğun çalışma koşulları nedeniyle intihar eden, felç geçiren veya kalp yetmezliği sebebiyle ölen çalışanların ölümünü anlatmak için kullanılan bir kelimedir. Japon devleti karoshi vakalarını azaltmak için birçok

düzenleme yapmış olsa da bu konu üzerine yapılan araştırmalar bugün dahi bu vakaların azalmadığı hatta arttığını göstermektedir.

Tabi ki kapitalizmden kaçamayız kapitalist bir dünyada yaşıyoruz. Bu durum mevcut anti-kapitalist hareketler içinde temel bir eleştiri noktası olmaktadır. Kapitalizmden kaçamasak bile gündelik yaşamdaki kararlarımızı, yaşadığımız hayatı ve gerçekleri sorgulayabiliriz. Yeterince iyi ve üretken çalışmadığımız gerekçesiyle işten atılmayı kabul etmemeli ve 7/24 stres ve kaygı hissetmeyi normalleştirmemeliyiz. Hedef daima kapitalizmden başka ve daha iyi bir sistem bulmak olmalıdır. Bu bağlamda anti-kapitalist hareketler içinde nihai amaç sistem değişikliği olmalıdır. Bu bize kendimize dikkat etmenin, dinlenmenin ve uyumanın, sağlıklı ve dengeli bir yaşam için gerekli olduğunu hatırlatmalıdır. Kapitalist üretim biçiminin hakimiyetinden önceki çağlarda geleneksel toplumlarda insanlar gün içinde üç ila dört kez şekerleme yapabiliyorlardı. Uyku çevrimleri de 4 + 4'lük ikili çevrimlerden oluşuyordu. Fakat bugün 21. yüzyılda herhangi biri gün içinde üçten fazla şekerleme yaptığında ya da en iyi ihtimalle çalışırken uyukladığında o kişiyi toplumsal olarak ayıplar ve tembel veya aylak olarak damgalarız. Bu kapitalizmin içselleştirilmiş halidir. Öz-bakım ya da kişisel bakım kapitalist dünyada sınıfsal bir mesele ve ayrıcalıktır.

3.7. İçselleştirilmiş Kapitalizm ve 7/24 Zamansallık

Bir önceki başlıkta kapitalizme ve onu nasıl içselleştirdiğimizi açıklamaya çalışmıştım. Bu başlık altında da yine bir önceki başlık altındaki tartışmayla bağlantılı olarak kapitalist bir zamansallık olarak tanımladığım 7/24 zamansallığı nasıl doğallaştırdığımızı ve içselleştirilmiş kapitalizmin burada hangi noktada durduğunu açıklamak istedim.

Servet iktisadi faaliyet sonucu ortaya çıktığı gibi yeniliklerin, keşiflerin ve yeni ortaklıklardan dolayı da ortaya çıkabilir. Yeni dünyanın keşfi, yeni mekânın ve zamanın üretimi toplumsal üretime içsel konulardır.

En temelde sanayi kapitalizmi varlığını tekrara dayalı emeğin kontrol altına alınması üzerine inşa etmiştir; modern çağda esnek çalışmanın geçerli olduğu zamanlarda ise bu kendini tekrara dayalı zamana bağlamıştır. 7/24 zamansallık mekanik tekrarı ile yaratıcı ve farklı olan etkinlikleri şimdiye indirger. Şans ya da rastlantı faktörü bu tekrar ile kontrol altına alınır. Çalışmak ve emek meselelerinde zaman sorunu

merkezidir. Genelde de tekrar meselesi üzerinden tartışılmaktadır. Karl Marx'ın emek ve meta analizinde geliştirdiği “değer” kavramı da tekrar üzerine inşa edilmiştir. Marx bir metanın değerinin, o metanın üretiminde kullanılan zaman ile ölçülerek sabitlendiği söylemiştir. Fakat üretimin fabrika içinden fabrika dışına, esnek çalışma ve üretim koşullarına taşınmasıyla bu değer kavramsallaştırması da görece anlamını yitirmiştir. Üretim sanayi üretimin ve fabrika üretiminin dışına çıkarıldıkça ve çalışma 7/24 zamansallığın hizmet alanına kaydıkça Marx'ın değer tanımı da geçerliliğini yitirmiştir.

Hizmet sektöründe üretilen meta yani hizmet zamanın sabitlenebileceği bir ürün veya meta değildir. İşçinin ürettiği meta üzerindeki iradesi sanayi üretiminde dahi kısıtlıyken, çalışmanın fabrika dışına ve hizmet sektörü gibi akışkan bir alana kaymasıyla bu irade hepten kaybedilmiştir. Zaman 7/24 zamansallık, hizmet sektörünün yeni zamansallığı olarak tanımlanabilir. Emeğin zamansal karşılığının ölçülemiyor oluşu emek-zaman arasındaki ilişkiyi de belirsizleştirmektedir. Sanayi üretiminde metada sabitlenen ve metanın değerini belirleyen zaman, 7/24 zamansallık ile belirsizleşir; çalışma ve emek arasındaki ilişki de bu şekilde bozulmuş olur. 7/24 zamansallık emek için eşit koşullar yaratmaz, homojen bir şekilde genişleyerek emeği tek bir anlama sabitler ve çalışmayı aşğılar.

Üretim sürecinde emeğin toplumsal değerini sabitleyen zamanın kaybolması, çalışmanın 7/24 zamansallık içinde zamandan azade bir etkinliğe dönüşmesi temelde emek sürecinde yaşanan bir irade kaybına neden olmuştur. 7/24 zamansallık bir irade bükülmesine neden olur. Çalışma sürecinde esnek çalışma koşulları içinde emeğinin ürününe hepten yabancılaşan birey bu yabancılaşmayı duygu-durum bozuklukları olarak deneyimler. Foucault'un da dediği gibi “...aklın gerçekten bozuk olup olmadığını bilmenin önemi yoktur; akıl eğer gerçekten bozursa ve böylece onun kullanımı engellendiyse, bu öncelikle irade sonuç düzleminde yer almadığı için, tamamen masum olması mümkün değildir” (2017, s. 220). Bu bağlamda iradenin zihinsel bozukluklar içinde düşülmesi, elbette bariz bir durum değildir. Hatta bu durum kimi okuyucunun kulağına bir aşırı yorum gibi de gelebilir, ama biz 16. yüzyıldan bu yana mekân-zaman kırılması ve bunlarla eşzamanlı olarak ortaya çıkan duygusal bükülmenin bahsedilen bu süreçle ilgili olabileceğini söylüyorum.

Duygularımızın, mekânın, zamanın ve tarihin birbiriyle eşzamanlı olarak üretilmiş olması ve kapitalizmin tüm yaşamı kontrol eden bir sisteme dönüşmesi kapitalizmin

içselleştirilmesi ile olmuştur. Duygu-durum bozukluklarına neden olan kaygı ve stresin kökleri tarihe özellikle kapitalizmin ve modernitenin tarihine değin inmektedir. Çalışma zamanı duyguları ve hisleri üretim sürecindeki akışkanlığın bir parçası olarak soğurduğunda duyguların üretimi, üretim sürecinin ve çalışmanın bir parçası haline getirilmiştir. Bu, satılan Amerikan rüyası ile sağlanmaktadır. Böylece duyguların üretimi mekân ve zamanın üretimi gibi toplumsal alan içinde düzenlenmiş ekonomik anlamda bir meta gibi değerlendirilmiştir.

Marx daha Kapital'in başlangıç sayfalarında çalışma ve yaşam arasında bir ayrım koymuştur. Ama bugün modern çağda çalışma ve yaşam arasındaki ayrımı belirlemek imkansızlaşmıştır. Bunun nedeni de çalışmanın geçirdiği dönüşümdür; fordist üretimden post-fordist üretime geçiş çalışma zamanı ve yaşam zamanı arasındaki ayrımı fes etmiştir. Çalışma insan yaşamının özü haline gelmiştir. Çalışma zamanı yani üretim süresi esnekliğin aktif kullanımı ile çalışma dışında yaşamın tümüne yayılmıştır.

Mekân, zaman, tarih ve gerçekliğin kendisini yeniden tesis eden kapitalizm karşısında gösterilen uyum bilinç düzeyinde belirli bir baskıya neden olmaktadır. Bu baskı duygu-durum bozukluklarının ortaya çıkışına neden olur. Esnek çalışma sürecine uyum sağlamak için biyolojik zamanımızdan feragat ederiz. Kapitalizm ve onun bilimi olan psikanaliz, kaygı ve stres sonucu ortaya çıkan duygu-durum bozukluklarımızın sorumluluğunu tamamen bizim omuzlarımıza yüklemektedir.

Ekonomik yaşam içinde "failin" başarısız olma durumu tamamen reddedilir. Hata ve bu hatadan kaynaklanan kaygı, stres ve mutsuzluk psikolojik alana psikanalizin araştırma alanına devredilir. Psikanaliz de kaygı, stres ve mutsuzluğu kişiselleştirerek açıklayarak bu durumlar sonucu ortaya çıkan duygu-durumsal bozukluklarının sorumluluğunu kişilerin omuzlarına yükler.

Kapitalist gerçekçiliğin diğer boyutunda duygu-durum bozukluklarının tedavisinde kullanılan anti-depresan benzeri ilaçların kullanımı vardır. Meselenin bu boyutu genelde çok konuşulmaz hatta yer yer yok sayılır ve önemsizleştirilir. Fakat bu ilaçların kullanımı ile oluşan dev ilaç endüstrisinin tartışılmasının bu konu dahilinde önemli olduğu açıktır. Anti-depresan ilaçlar ya da uyuşturucu içerikli illegal maddelerin olmadığı bir dünyada modern insan yaşamına devam edebilir mi? Her

eczaneden ya da şehirlerin arka sokaklarındaki satıcılardan temin edilebilecek bu maddeler ve ilaçlara olan talep bu sorunun cevabı olarak kabul edilebilir.

Esneklik ve 7/24 zamansallık toplumsal dünyanın zamansallığı haline geldikçe toplumsal yaşam içinde sık sık rastlamaya başladığımız duygu-durum bozuklukları ve kaygı vb. duygular da normalleşmektedir. Esnekliğin ve 7/24 zamansallığın zamansal belirsizliğinin duygu-durum bozukluklarının oluşumu ve artışı için gerekli koşulları sağladığı söylenebilir.

3.8. İnsan Yaşamının Yeni Yönetimsel Modeli: 7/24 ve Hazır Olma

Crary’ye göre 7/24 zamansallık kişide her zaman “tetikte olma” haline neden olmaktadır. Zamanın tüketilebilir bir şey olması, esnek çalışma bizi sürekli hazır ol durumunda tutmaktadır. Crary’nin tetikte olma durumu olarak nitelendirdiği durumu ben, “hazır olma” olarak isimlendirmeyi seçtim.

Çalışma geleneksel toplumlarda olduğu gibi gündelik yaşama içkin ve sezgisel bir eylem olmaktan çıkmıştır. Çalışma belirli bir uzmanlaşmaya dayanan bir zorunluluk olmuştur. Çalışmanın zorunluluk halini alıştı tüketimle birlikte gerçekleşmiştir. Çalışmayan tüketemez de. Çalışmak daha fazla boş zaman erişiminin ve dolayısıyla da daha fazla tüketim imkanına erişimin yani “daha iyi bir yaşama” ulaşmanın anahtarı olmuştur.

Hazır olma durumuyla 7/24 zamansallık arasında organik bir ilişki vardır. Modern dünyadaki pek çok kurum yıllardır 7/24 hizmet prensibiyle çalışmaktadır. Bedenin ve zihnin daima üretime ve tüketime hazır olma durumu içinde olması, modern kurumlarda rastlanılan 7/24 çalışma mantığına uygun bir “beden yapım” ile ilişkilidir. Crary’ye göre “7/24 pazarlar ile kesintisiz çalışmaya ve tüketime yönelik bir küresel alt yapı yerleşik hale geldi, şimdi de bunlara daha iyi uyan bir insan özne yapım aşamasında”yız (2015, s. 15).

Sermaye bu bağlamda 7/24’ün tüketime yönelik işleyişine uygun şekilde bedenin ve gündelik hayatın zamanının üstünde yükselir. Bu ilişkinin kurucu motivasyonu ve asli söylemi “hazır olmak” tır. Modern birey nerede, günün hangi saatinde olursa olsun çalışmaya ve tüketmeye hazır olmalıdır. 7/24 zamansallık kendi anlamı ve içeriğiyle bu hazır olma durumu için gerekli motivasyonunu sağlamaktadır. Bahsi geçen tüketimi salt maddi tüketim ürünlerinin tüketimi algılamayın, 7/24 zamansallık içinde işleyen

ağlar bilginin tüketimi ve üretimini de içermektedir. Kapitalizmin 7/24 zamansallık içinde sattığı en önemli bilgi de doğrudan zamanın tüketilebilir bir şey olduğu bilgisidir. 7/24 “...kesintisiz işleyiş ilkesiyle tanımlanan fasılasız sürenin üzerine, insan hayatının genel olarak nakşedilmesi şeklinde nitelendirilir. Artık geçmeyen bir zamandır bu, saat zamanının ötesindedir” (Crary, 2015, s. 19).

Modern çağda, çağdaş kapitalizm içindeki sirkülasyonda sürekli diyalog halinde ya da eylem halinde olan ve çevresindeki dünyaya tepki veren ya da onu hızla dönüştürmeye çalışan bireylerin bu eylemlerin canlı tutan bir etken vardır. Bu etken tüketim zamanı, çalışma zamanı ve pazarlama zamanı vb. zamansallıklar arasındaki sınırların yok olması mekânsal sınırlılıklar gibi zamansal engellerin de önemsizleşmesidir. Çalışma zamanı, tüketim zamanı ya da pazarlama zamanının bunların herhangi birinin nerede başlayıp bittiği belirsizdir. Bu belirsizlik modern bireyin sürekli hazır ol durumunda tutulmasını sağlamaktadır.

Modern insan her zaman bir şeylerle meşgul olmalı, bir şeyler yapıyor, eylem halinde ya da tüketim halinde aktif halde olmalıdır; bu hazır olma hali, eylemsizliğe karşı eylemde olmak, toplumsal zaman bağlamında insanları diğer insanlardan ayıran bir nitelik kazanmıştır. Aktif olan zamanını iyi kullanan ve hesaplayan oyunu kazanır ve kariyer basamaklarını daha hızlı kat eder.

Hazır olmayı çağdaş kapitalizmin yeni ve çağdaş iş yönetim biçimi olarak ele alırsak bu yeni model, tarihsel süreçte karşımıza çıkan diğer pek çok çalışma/iş yönetim modelinden farklı bir model olarak tanımlanabilir. Bu yeni model ile kapitalizm, kapitalist gerçekçilik doğrudan 7/24 zamansallığı kullanarak insan yaşamı üzerinde salt üretim dışında, tüketim ve yaşam alanlarının tümünde tam hakimiyet sağlama amacıyla hareket etme imkânı bulmuştur.

Kapitalist gerçekçiliğin hâkim olduğu evrende “...insanın dinlenmesi için gereken zaman günümüz kapitalizminde yapısal bakımdan mümkün olmayacak kadar pahalıdır artık” (Crary, 2015, s. 24). Tam burada Teresa Brennan’ın *Globalization and Its Terrors: Daily Life in the West* (2003) isimli kitabında sıkça yer verdiği “biyo-deregülasyon”³⁹ kavramından yararlanılacaktır. Brennan’a göre devlet ya da iktidar var olan mevcut ekonomiyi devam ettirmek için insan yaşamından fedakârlık yapar ve

³⁹ Biyoderegülasyon: *Bioderegulation*. Kavramın orijinali için bkz: *Globalization and Its Terrors: Daily Life in the West* (Brennan, 2003, s. 19).

bunu biyo-dergölasyon ile gerçekleştirir.⁴⁰ Deregölasyon devlet denetiminin piyasa-Pazar ve mevcut ekonomi üzerinden tamamen kalkması durumunu anlatmak için kullanılır. Deregölasyonun bu bağlamda özgürleştirici bir sesi olduğu söylenebilir. Ancak bu özgürleşme Brennan'a göre kurumlar ve özel sektörün özgürleştirilmesinden farklı olarak insanlar ve diğer türler için tam tersi bir etki yaratmaktadır. Piyasa içerisinde gerçekleşen deregölasyon yani özgürleşme, insanı piyasa ve dış etkilere karşı koruyan iç kısıtlamaları aşındırır. Brennan'a göre bu deregölasyon insan yaşamından zamanı çalar.⁴¹ Zamanın çalınması, bireyin mekânsal ve zamansal olarak sıkışması zihnin ve ruhun içsel dengesini bozmaktadır.

Crary'nin aktardığı gibi Brennan "devlet denetiminin kalktığı, deregölasyona tabi pazarların zamansal işleyişi ile insanların bu taleplere uymaları için gereken içsel fiziksel sınırlamaları arasındaki korkunç uyumsuzlukları anlatmak için "biyo-deregölasyon" terimini türetmiştir. (2015, s. 24-25)

Biyο-deregölasyon, insan yaşamının kontrolü amacıyla bedenin piyasa içindeki deregölasyona uyumlu hale getirilmeye, eğitilmeye ve terbiye edilmeye çalışılmasının biyolojik adımıdır. Kapitalizm modern bilimin evrensel gücünü kullanarak psikanaliz ile zihin ve ruhu kapitalist etkinliğe açmış ve piyasanın bir parçası haline getirmiştir.

İnsanın zamanının çalınmasıyla birlikte insanda genel olarak yorgunluk, depresyon, kaygı bozukluğu, yalnızlık ve stres durumları ortaya çıkmaktadır. Çağdaş kapitalizmin çalışmayı yönetmeye yönelik yeni dokunuşları insan yaşamında kendisini duygusal ve zihinsel yıpranma, duygu-durum bozuklukları şeklinde dışa vurmaktadır. Bu yeni model dahilinde sürekli hazır olma durumu, insan yaşamındaki kaygıyı ve stresi artırmaktadır. Bu sürecin stresi ve kaygıyı nasıl ürettiğinin cevabı biyolojik zaman ve 7/24 zamansallık arasındaki sınırın yok olmasında gizlenir. Biyolojik zaman ve kapitalist zaman yani 7/24 zamansallık arasında üretilen zamansal kopukluklar zaman ufkuumuzun daralmasına, kaygıya ve strese neden olmaktadır.

⁴⁰ (The ruling economy requies sacrifice of human life in order to feel buyont, and it obtains it though what I am terming "bioderegulation"). Cümleinin orijinali için bkz: *Globalization and Its Terrors: Daily Life in the West* (Brennan, 2003, s. 19).

⁴¹ (Deregulation has a liberating sound to it. But its effects are precisely the reverse for human beings and other species as distinct from corporations. The deregulation of biology, bioderegulation, erodes the internal constraints protecting the body at the same time as deregulation in the legal sense steals human time in the name of market freedom). Cümleinin orijinali için bkz: *Globalization and Its Terrors: Daily Life in the West* (Brennan, 2003, s. 19).

İnsan yaşamı içinde yoğunlaşmış olan kaygı ve stres bugün her eczaneden kolaylıkla ve ufak meblağlara temin edilebilen antidepresanlar ile bastırılmaya çalışılıyor. Crary'nin sağlık hizmetleri üzerine söyledikleri baz aldığımızda, sağlık hizmetlerinin çözüm odaklı yaklaşımlarda işlevsiz kaldığı yorumu yapılabilir. Kaygı ve stresin neden olduğu duygu-durum bozukluklarında çözüm odaklı olmak yerine mevcut durum ötelenip bastırılıyor ve çarkların her durumda ne olursa olsun dönmesi sağlanıyor. Çağdaş kapitalizmin çalışma alanındaki yeni dokunuşu olan hazır olma durumu, 7/24 zamansallıkla birlikte özellikle insan yaşamının tümüne entegre olarak insan yaşamını ve biyolojik zamanı bloke ediyor.

İnsan yaşamak için çalışır, insan çalışma zamanını çok iyi bilmelidir, bunu bir adım daha ileriye taşırsak; insan zamanın kendisi kadar düzenli, hızlı ve mekanik olmalıdır, denebilir.

Mekanik zaman tıpkı çalışma gibi bedene içkin hale gelir. Çalışmayı ve boş zamanı içselleştirerek kapitalist modern zaman algısıyla onu yabancılardan yaşarız ve yeniden üretiriz. Bunun tam tersi, biyolojik zamanımızı, bedenimizin zamanını, bedenimizin talep ettiği biyolojik ihtiyaçları (uyumak ve dinlenme gibi) yabancılar, bedenin periyodik döngülerini ve ritimlerini geciktirip engellemeye çalışırız. Zamanın kendisi, çalışmanın kendisi gibi ideolojik ve iktisadi tüketime dönük bir şeye indirgenir.

Modern zamanı, 7/24 zamansallığı içselleştirip, doğallaştırarak deneyimlememizin altında, en temelde mekânı ve zamanı üreten aynı mantık iş başındadır.

4. KAPİTALİST GERÇEKÇİLİK: KAYGININ ÜRETİMİ ve UYKU BOZUKLUĞU

Tezin son bölümü olan dördüncü bölümde bu noktaya kadar tartışmaya ve açıklamaya çalıştığım her şeyi kapsayan bir kapitalizm anlatısıyla paralel ilerleyen bir anlatı kurarak kapitalizmin tarihsel olarak kaygıyı ve kaygının neden olduğu duygu-durum bozukluklarından biri olan uyku bozukluğunun tarihini okumaya çalıştım. Bu bölümde genel olarak 16. Yüzyıldan itibaren yükselen kapitalist faaliyetle birlikte ortaya çıkan mekân-zaman kırılması ve duygusal bükülmenin neden olduğu kaygı bükülmesiyle birlikte uyku bozukluğunu ortaya çıkararak ve bu kırılma ve bükülmelerle eşzamanlı olan tarihsel gelişmeleri bulacaksınız. Uyku bozukluğunun ve uyku bozukluğunun tarihinin modern çağda akıl hastalıkları ve duygu-durum bozukluklarına neden olan kaygı üretimi ve kapitalizmle olan bağlantısını gösterdim. Tezin bu bölümünde yapmaya çalıştığım şey; uyku bozukluğunun bireysel ya da kişisel bir sorun ya da hastalık olmadığını, bunun tam tersine sosyo-ekonomik bir semptom olduğunu göstermektir. Uyku bozukluğunun tarihsel olarak duygusal, mekânsal ve zamansal değişimlerin bir birikimi, kapitalist gerçekçiliğin arzu düzenine özgü işleyişinin örülür bir noktasında somutluk kazanan bir sosyo-ekonomik semptom olduğunu göstermeye çalıştım. Ve bu doğrultuda kapitalist gerçekçiliğe dair ve depresyon ya da stres gibi kişiselleştirilen sorunları politikleştirme çabasını takdir ettiğim bir ismin, Mark Fisher’in kapitalist gerçekçilik analizlerinden yararlandım. Uyku bozukluğunun 16. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan kapitalist faaliyetin neden olduğu mekân-zaman kırılması ve kaygı içinde yaşanan bükülmeyle olan organik ilişkisi tarihsel verilerden yararlanılarak açıklanmıştır. Uyku bozukluğuna neden olan kültürel, ekonomik ve sosyal nedenler dört madde altında toplanmaya çalışılmıştır.

Mark Fisher, Fredric Jameson’ın “kapitalizmin kültürel mantığı” olarak isimlendirdiği postmodern durum tanımlaması, “kapitalist gerçekçilik” kavramsallaştırmasını kullanmayı tercih etmiştir. Fisher’in ifadesine göre kapitalist gerçekçilik,

postmodernizmden farklıdır. Fisher kapitalist gerçekliği, modern olandan diğer tüm sosyo-ekonomik sistemlerin gerçekçilik modellerinden ayırarak kullanır. Fisher'a göre kapitalist gerçekçiliği modern olandan ayıran özelliği şu şekildedir: "...kapitalist gerçekçiliğin gücü, kısmen kapitalizmin tüm önceki tarihi kapsama ve tüketme tarzından geliyor: İster dinsel ikonografya, ister pornografi, ister *Das Kapital* olsun, onun tüm kültürel nesnelere özgülediği 'eşdeğerlik sistemi' nin bir etkisi, parasal bir değerdir" (2011, s. 10). Fisher'ın perspektifinden zamanın üretimi meselesine bakıldığında eşdeğerlik sisteminin zamanın üretiminde de işleyen bir sistem olduğu söylenebilir. Zamanın 'vakit nakittir' vb. söylemlerle bir değer olarak kurulması, zamanın eşdeğerlik sisteminden etkilendiğinin bir göstergesidir.

Kapitalist gerçekçilik ile yapılan Benedict Anderson'ın mekân-zaman kırılması ve Michel Foucault'nun kaygı bükülmesiyle göstermeye çalıştıkları temel durum; eski olanın yeni olan tarafından içerilmesi ve içerilen eskinin üstüne yeni olanın inşa edilmesidir. Eski kültürlerin, geleneksel toplumların; eski mekânın, eski zamanın ve eski duyguların kendisi, yeni olan tarafından içerimlenerek eskitilir ve ironize edilir. Yeni olan, ironize edilen ve eskitilen formların üzerinde yükselir. Bu nedenle Fisher için kapitalist gerçekçilik özgül ya da özgün bir gerçeklik değildir. Fisher için kapitalist gerçekçilik "...daha çok kendi içinde gerçekçiliktir" (2011, s. 10). Kapitalist gerçekçilik yitip gittiğinde "...inançlar, ritüeller ve simgeler incelik düzeyinde çöktüğü zaman geriye kalan şeydir ve kalan tek şey, harabeler ve kutsal emanetler arasında tökezleyerek yürümeye çalışan tüketici-seyircidir" (Fisher, 2011, s. 11). Kapitalizm Fisher tarafından analiz edilirken Marx'dan bu yana tüm toplumsal ve sosyal insani sistemlere "musallat" olan, onlara dadanan bir tür hayalet gibi tasvir edilir.

Kapitalizm insan yaşamına ve toplumsal sistemlere musallat olduğunda, toplumsal sistem içinde kültürel alana ait olan tüm öğeleri de ezip geçmektedir. Kapitalizmin toplumsal yaşama gelişinin etkilerini Fisher şu şekilde anlatmıştır: "Bu, artık herhangi üstün Hukuk'un hâkim olmadığı bir sistemdir; tam tersine, bunun gibi tüm kuralları söküp atar, hem de sadece onları *ad hoc* bir temelde yeniden yerleştirmek için" (2011, s. 12). Kapitalizmin toplumsal yaşam ve insan yaşamı içindeki ilerleyişi sınır tanımaz; hudutlar ancak ekonomik yani ticari faaliyeti maksimize edecek şekilde rasyonel olarak tanımlanabilir. Bahsedilen şey, dokunduğu her yüzeyi parçalayarak içerimleyen ve öğüten "...canavarımsı, sınırsızca plastik bir varlık" (Fisher, 2011, s. 12).

Tek bir gücün hâkim olduğu bir dünya, düşünsel ve duygusal çoraklığın, kısırlığın dünyasıdır. Fakat Fisher’a göre bu postmodern çağa ait yeni bir durum değil. Fisher’a göre “[b]u sıkıntı, yeni hiçbir şey olmadığı duygusu, kendi başına yeni bir şey değil elbette. Burada kendimizi, Berlin Duvar’ın çöküşünün ardından Francis Fukuyama tarafından ilan edilen şu dile düşmüş ‘tarihin sonu’ nda buluyoruz” (2011, s. 12). Tarihin sonu ya da Rifkin gibi düşünürlerin çalışmanın sonunu ilan etmeleri gibi sürekli bir şeylerin biteceği hissine kapılıyoruz. Oysaki biten ya da son bulan görüntüler ve imgelerden başka bir şey değildir. Bu görüntüler ve imgelerin arkasında işlemekte olan kapitalist gerçekçilik varlığını sürdürüyor, değişen sadece imgeler oluyor. Fisher’ın kapitalist gerçekçiliği, Jameson’ın postmodern dönem için kullandığı “geç dönem kapitalizmin kültürel mantığı” yerine kullandığını daha önceki paragraflarda da söylemiştik. Fisher’ın kapitalist gerçekçilik terimini, Jameson’ın önerdiği postmodernizm kavramına tercih etmesinin üç temel sebebi vardır.

Bu sebeplerden ilki; bize gerçeklik hissi veren, kendisini bir gerçeklik olarak deneyimleyen kapitalist gerçekçiliğin kültürel kurumlar, kültürel ürünler ve insan yaşamı üzerindeki ilerlemesiyle ilgilidir. İnsan yaşamını bir kapitalist üretim dünyası olarak kuran-yeniden üreten ve kapitalizmi doğal dünyaya içkin bir gerçeklik olarak deneyimlememizi sağlayan kapitalist gerçekçilik tıpkı görünmez bir el gibi insan yaşamı üzerinde hareket etmektedir. Fisher şu an içinde bulunduğumuz çağa hâkim olan kültürel ve siyasal çoraklığı-kısırlığı daha derinlerde yaşadığımızı söyler⁴². Bugünün dünyasında hâkim olan bu kültürel ve düşünsel çoraklığa neden olan etkiler, sebepler tarihin daha eski çağlarına değin takip edilebilir. Fisher’a göre Jameson’ın postmodernizm kavramsallaştırmasını kullandığı 80’li yıllarda, dünyaya hâkim olan kapitalizme karşı sunulabilecek çok farklı siyasal alternatif vardı.

80’lerde ‘Gerçekten Varolan Sosyalizm’, çöküşünün son evresinde olmasına karşın, hala direniyordu. İngiltere’de sınıf çatışmalarının fay hatları, 1984-85 Madenciler Grevi gibi bir olayda alabildiğine açığa çıkmıştı ve madencilerin yenilgisi, kapitalist gerçekçiliğin gelişmesinde, simgesel boyutunda olduğu kadar pratik etkilerinde de en az düzeyde olmak üzere, önemli bir an oluşturdu. Kuyuların kapatılması, tastamam bunları açık tutmanın ‘ekonomik olarak gerçekçi’ olmayacağı gerekçesiyle savunuldu

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz: *Kapitalist Gerçekçilik: Başka Alternatif Yok Mu?* (Fisher, 2011, s. 13).

ve madencilere yok oluşa mahkûm bir proleter romansında son oyuncuların rolü verildi. 80'ler kapitalist gerçekçilik için savaşım verilen ve Margaret Thatcher'ın - kapitalist gerçekçiliğin umut edebileceğiniz kadar özlü bir sloganı olarak- ileri sürdüğü 'başka alternatif yok' doktrininin zalimce kendini gerçekleştiren bir kehanet olduğu zaman, yerleştirildiği dönem oldu. (Fisher, 2011, s. 14)

Oysa bugün 80'li yıllardan farklı olarak kapitalizme karşı sunulabilecek tutarlı bir siyasal alternatif yok. Bu Fisher'ın postmodernizm kavramına karşı kapitalist gerçekçiliği tercih etmesinin ilk sebebidir.

İkinci sebep ise daha kültürel bir alandan gelir; Fisher'a göre 80'li yıllarda hala daha postmodernizm ve modernizm arasında, farklılıkları tanıyan bir düşünce ortaklığı ve ilişkisi bulunuyordu. Özgül, farklı kültürel formlar ve kültürel alanlar kapitalizm tarafından içerimlenerek, eşdeğerlik sisteminin etkisiyle metalaştırılır, "...yukarıdan aşağı kültür modeli- 'farklılık', 'çeşitlilik' ve 'çoğulluk' adına meydan okunarak reddedildi" (Fisher, 2011, s. 14). Böylelikle kapitalist gerçekçilik, modern öncesi ya da modern olan tüm öğeleri, analiz edilmesi gereken eski veri parçalarına dönüştürmüş olur. Modern ya da modern öncesi olan her şey eski şeyler olarak incelenirken, tarih ve insan yaşamı bir araştırma nesnesi olarak katılaştırılır; bu katılaştırmayla birlikte kültürel, zihinsel, ruhsal, mekânsal ve zamansal olan da donuklaştırılır.

Üçüncü sebep ise daha politik bir yerden gelir:

...Berlin Duvarı'nın yıkılışının üzerinden tam bir kuşak geçti. 1960'lar ve 1970'lerde, kapitalizm dışarıdan enerjileri nasıl sınırlandırıp soğuracağı sorunuyla yüzleşmek zorunda kalmıştı. Şimdiyse, aslında, sorunun bunun tam tersi; dışsallığı, olanca başarıyla eklememiş olarak, kolonize edip sahiplenebileceği bir dışarısı olmaksızın nasıl işlev görebilecek? Avrupa ve Kuzey Amerika'daki yaşı yirminin altındakilerin çoğu için, kapitalizme alternatifin yokluğu artık bir mesele bile değil. (Fisher, 2011, s. 14)

Kapitalizm ekonomik bir sistem olmasının ötesinde, tüm bu saydığımız sebeplerle birlikte insan yaşamında üretim alanı yanı sıra hayal edilebilir bir geleceği de işgal etmektedir. Kapitalizmin kapitalist gerçekçilik ile dünya ölçeğinde hayata geçirdiği şey temelde, sistemi parçalayabilecek ve yıkabilecek olan unsurların mevcut sisteme zarar verdikten sonra sisteme dahil edilmesi veya tanınmasından çok, ilk ortaya çıktıkları anda sisteme kabul edilmelerini sağlamaktır. Fisher için bu "...arzuların,

özlemlerin ve umutların kapitalist kültür eliyle önceden formatlanması ve şekillendirilmesi” (2011, s. 15) dir.

Fisher kapitalist gerçekçiliği reddetmiyor ya da onu yalanlamıyor; küreselleşmiş dünyanın hâkim gerçeklik biçimi olarak onu kabul ediyor ve kapitalist gerçeklik hissini yaratan kültürel, sosyal ve politik arka plana bakıyor.

Fisher için bugün farklı ya da marjinal olarak tanımlanan hiçbir şey kapitalist gerçekliğin dışında değildir⁴³. Fisher’ın perspektifinden bakıldığında mevcut koşullar içinde dünyaya dair gerçeğin kendisine ulaşmak, Hobbes’cu bir durmaktadır. Fisher, Hobbes’cu bir nokta olarak ifade ettiğimiz durumu Simon Reynolds’un şu ifadesiyle açıklar “...gerçeğe ulaşmak, köpeklerin köpekleri yediği, sizin ya bir kazanan ya da kaybeden olduğunuz ve pek çoklarının da kaybeden olacağı bir doğa durumuyla yüz yüze gelmektedir” (2011, s. 16). Fisher’ın perspektifinden içinde olduğumuz duruma baktığımızda, mevcut koşullar ışığında yeni dünya’dan “yeni-kara bir dünyaya”⁴⁴ geçiş yaptığımız söylenebilir. Benedict Anderson’da da karşımıza çıkan “yeni” temasının kullanımı ve uyanış/ aydınlanma söylemiyle kurulan ve meşrulaştıran yeni mekân, yeni zaman ve yeni dünyadan; farklılıkların, bağımsızlığın ve alternatiflerin birer yanılısamadan ibaret olduğu karanlık bir dünyaya geçildi. Fisher’a göre bugün dünya üzerinde “...gölgeler bırakacak kadar bile ışık kalmamıştır...” (2011, s. 17). Düşünsel ve duygusal bakımdan çoraklaşan ve kısırlaşan insan yaşamında: “...artık öfke, hatta ilgi bile uyandırmakta başarısız olan, süper-doygunluğa ulaşmış bir yozlaşma...” (2011, s. 17) yı deneyimliyoruz. “Gene de, tam da bu duyarsızlaştırmanın kendisi, kapitalist gerçekçilik için bir işlev görür...” durumdadır (Fisher, 2011, s. 17). Dünyaya karşı duyarsızlaşmayı yaratan etken kapitalist gerçekçiliğin kendisinden başka bir şey değildir.

4.1. Kapitalist Gerçekçilik: Boyun Eğmeden Aktif Katılma Geçiş

Meta alanına ve piyasaya dahil edilen kültürel unsurlar, resim ve müzik örnekleri üzerinden şu çok rahat söylenebilir ki postmodern dönemde kültürel alana ait unsurlar, kapitalist gerçekçilik ve sermayenin kendisiyle özdeşleşmiş durumdadır. Kapitalizmi

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz: *Kapitalist Gerçekçilik: Başka Alternatif Yok Mu?* (Fisher, 2011, s. 15).

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: *Kapitalist Gerçekçilik: Başka Alternatif Yok Mu?* (Fisher, 2011, s. 17).

yeren, taşıyan ve eleştiren sanat unsurları dahi bu özdeşleşme ilişkisinden muaf değildir. Bugün "...kapitalist gerçekçilik belirli bir anti-kapitalizmi dışlamaktan çok uzaktır" (Fisher, 2011, s. 19). Kapitalizm, kendi varlığına karşı olan "anti"lerin tümünü ortaya çıktıkları ilk andan itibaren ontolojik olarak içerimlemektedir.

Gelişmiş iletişim ve ulaşım teknolojileri, küreselleşen mekân-zaman ve küreselleşen çalışma yaşamı iletişimsel anlamda kapitalist gerçekliği desteklenmektedir. Küreselleşmiş dünyada "...boyun eğme artık dışsal bir hayalete teslim olma biçimini almaz, daha çok bizi etkileşmeye ve katılmaya davet eder" (Fisher, 2011, s. 20). Anti-kapitalist olarak tanımladığımız hareketlerin içindeki ironilerin ve taşlamaların çoğu kapitalist gerçekçiliğe karşı bir duruş oluşturmaktan çok bu gerçekliğin yeniden üretiminde kullanılmaktadır.

Temelde kapitalist gerçekçiliği kuran kapitalist ideolojinin yaptığı şey, herhangi bir şeye karşı bir söylem kurmak vs. değil; mevcut işlemekte olan sistemin öznel ya da sınıfsal hiçbir insan grubuna ya da sermayenin kendisine ait çıkarlara dayanmadığını, yapay olduğu gerçeğini onu kendi içine alarak saklamaktır. Herhangi siyasal bir ideolojiyi, karşı-devrimci söylemler olmadan anlamak imkansızdır ama anti-kapitalist hareketlerin ve söylemlerin içerimlenmesiyle "...kapitalizm hiç kimsenin onu savunmasına gerek kalmadan kusursuzca ilerleyebilir" (Fisher, 2011, s. 20). Kapitalizm bu şekilde kendisini anlaşılabilir ve kavranamaz bir noktada tutmaya devam eder.

Kapitalist ideoloji, anlamsız, boş bulduğumuz şeyler üzerinde hareket eder. Örneğin kâğıt ya da metalden yapılan küçük, cılız bir nesne olan parayı düşünelim; paranın doğal durumda herhangi bir değeri olmayan basit bir nesne olduğunu sezeriz fakat toplumsal yaşamda parayı, gerçek bir değeri varmış gibi kullanılır. Kısacası eylem ile teori birbiriyle örtüşmez. Bir önceki cümle de açıkladığım "...bu davranış tastamam önceki inkara dayanır -parayı eylemlerimizde fetişleştirmeyi, ancak kafalarımızda paraya karşı ironik bir mesafe koymamız nedeniyle başarırız" (Fisher, 2011, s. 21).. Fisher'ın kapitalist gerçekçilik okumasına bu noktadan bakıldığında anti-kapitalist hareketler, alternatif gerçekçilikler vb. anti hareketlerin tümü kapitalizme ve kapitalist gerçekliğe ait parçaları gibi görünmektedir.

Bugün politikleşmiş pek çok konu da kent hakkı, insan hakları, hayvan hakları, toplumsal cinsiyet meseleleri ve ekolojik meseleler etrafında süren giden eylemler,

protestolar ya da işçi grevleri içinde kapitalizme karşı bütüncül bir karşı alternatif, politik ve ekonomik model oluşturulamadığından hala daha kapitalizme karşı başka bir alternatif de düşünemiyoruz. Fisher'ın ifadesiyle tüm bu eylemlilik halleri, “[p]rotestolar kapitalist gerçekliğe, bir tür karnavalımsı fon gürültüsü oluşturmaktan...” öteye gitmemektedir (Fisher, 2011, s. 21).

4.2. Kapitalizm ve Gerçek

“Kapitalist gerçekçilik” ne benim ne de Fisher'ın ilk defa kullandığı bir terim değildir.

Kapitalist gerçekçilik benim icat ettiğim özgün bir terim değil. 1970'lerde bir grup Alman Pop sanatçısı tarafından olduğu gibi, Michael Schudson tarafından 1984'te çıkan *Advertising, The Uneasy Persuasion* başlıklı kitabında da kullanıldı; gerek Alman sanatçılar gerek Schudson, sosyalist gerçekçiliğe parodik göndermeler yapıyorlardı. Benim bu terimi kullanmamda yeni olan husus, benim ona atfettiğim anlamın daha kapsamlı -hatta fahiş- olması. Benim anladığım haliyle kapitalist gerçekçilik, sanata veya reklamcılığın işlediği yarı-propagandist yöntemle sınırlanamaz. Daha çok, yalnız kültürün üretimini değil aynı zamanda iş ve eğitimin düzenlenmesini koşullayan ve düşünce ve eylemi kısıtlayan bir çeşit görünmez engel gibi hareket eden yayılğan bir *atmosfere* benzetilebilir. (Fisher, 2011, s. 25)

Kapitalist gerçekçilik önceki başlıklar altında aktarmaya çalıştığım gibi her şeyi kuşatabilen çok güçlü bir sistemse ve içinde olduğumuz durum çoraklık-kısırlık vb. kelimelerle tanımlanacak bir noktadaysa ve anti-kapitalist hareketler, söylemler işe yaramazken, bugün mevcut sisteme karşı oluşturulacak bir direniş nasıl mümkün olacaktır?

Fisher'a göre “[k]apitalist gerçekçilik, ancak bir şekilde tutarsız veya çürük olduğunun gösterilmesi halinde tehdit altında kalacaktır; başka bir deyişle, kapitalizmin görünüşteki ‘gerçekliğinin’ hiç de öyle olmadığı ortaya çıkarılırsa” (Fisher, 2011, s. 26). Bugün gerçek olarak algılanan şeyler; toplumsal cinsiyet rolleri, sınıflar vb. şeyler, tarihsel arka plana sahip bir dizi politik ve ekonomik yaptırımın varlığıyla oluşturulmuştur. Gerçek olarak sorgulamadan kabul ettiğimiz şeyler ve yadırgamadan içine dahil olduğumuz sosyal süreçler gerçeklik düzeyinde “[i]deolojik bir konum, benimseninceye değin asla gerçekten başarılı olamaz ve bir olgudan çok bir değer olarak görüldüğü sürece benimsenmesi de mümkün değildir” (Fisher, 2011, s. 26). 1970'ten bu yana kapitalist gerçekçilik insan yaşamında politik olarak hâkim olan tek

gerçekçiliktir ve insan yaşamına ait tüm kurumları, (kapitalist iş-çalışma yöntemine uygun şekilde), kapitalist gerçekçiliğin yeniden üretimini sağlayacak şekilde düzenlemektedir. Fisher'a göre "[s]on otuz yılı aşkın zamandır, kapitalist gerçekçilik, sağlık ve eğitim de dahil, toplumdaki her şeyin bir şirket gibi yönetilmesi gerektiğinin apaçık olduğu bir 'iş ontolojisi' başarıyla yerleştirdi" (2011, s. 26). Bu gerçekçiliğin hakimiyeti son otuz yılın çok daha ötesine mekânın, zamanın ve duyguların yeniden üretildiği 16. yüzyıla değin götürülebilir. Fisher'ın dediği gibi 1970'li yıllar kapitalist gerçekliğin özellikle yoğunlaştığı yıllar olarak ele alınabilir ama bu gerçekçiliğin varlığı burjuvazinin 16. yüzyılda yoğunlaşan ekonomik faaliyetiyle bu faaliyetin ve faaliyet sonucu elde edilen servetin meşrulaştırılmasıyla ilişkilidir.

Fisher'ın bahsettiği iş ontolojisi, kapitalist gerçekçiliğe aittir; bu ontoloji insan yaşamını ve insanın ontolojik varlığını hedef alan bir yöntemdir. Kapitalist gerçekçiliğin, gerçekliğinin temelinde yatan dinamik insan yaşamının bir gerçeklik olarak, kapitalist sistemi yeniden üretecek şekilde düzenlenmesidir. Kapitalist üretim biçiminin nihai hedeflerinden biri sahip olunan, elde tutulan ekonomik öğelerden maksimum verim sağlamaktır. Bu bağlamda da ekonomik öğelerin tümü her ne olursa olsun hesaplanabilir ve ölçülebilir bir şeye dönüştürülür. Mekân ve zaman bunların en başında gelmektedir. Bu öğelerin içinde mekân ve zamanın dışında insan bedeni de vardır. Beden de zihinsel ve ruhsal tüm katmanlarıyla tıpkı mekân ve zaman gibi kapitalist verimliliği maksimize edecek şekilde düzenlemektedir.

Gerçekliğin kendisi, dünyanın kendisiyle doğal olarak ilişkilendirebileceğimiz bir şey değildir. Gerçeklik ideolojiktir. Gerçeklik olarak kabul edilen, algılanan ve aktarılan şey kendisini ideolojik bir yolla aktarıp devam ettirir. Gerçeklik bu aktarım esnasında karşımıza, ekonomik, sosyal ve politik vb. zorunluluklar olarak çıkabilir. Karşımıza ekonomik, sosyal, politik ve biyolojik vb. zorunlu ve genel geçer şeyler olarak çıkan kapitalist gerçeklik, kendisi dışındaki tüm gerçekliklerin rafa kaldırılması ile kendisini insan yaşamının tek geçerli gerçekliği olarak kurar. Buradaki rafa kaldırma şiddetli bir ele geçirme ve üstün olma ilişkisini ifade ediyor. Gerçeğin kendisi bu şiddet ile oluşturulmaktadır. Fisher için "[g]erçek, bir betimlenemez X, ancak görünür gerçeklik alanında parçalar ve tutarsızlıklar halinde şöyle bir görünebilecek travmatik bir boşluktur. Bu yüzden kapitalist gerçekliğe karşı bir strateji, kapitalizmin bize sunduğu gerçekliğin altında yatan Gerçek(leri) çağırma'yı gerektirir" (Fisher, 2011, s. 27).

Kapitalist gerçekliğe karşı oluşturmaya çalıştığım stratejide, tezimin başlangıcından bu yana mevcut düzen içinde sorgulanamaz, doğal gerçekler olarak sunulan gerçekliklerin altında yatan asıl tarihsel gerçekleri, yani iki temel insani kategori olan mekân ve zamana dair gerçekleri çağırarak işe başladım. 7/24 de Fisher'ın bahsettiği “gerçekler” dendir.

Ekolojik meseleler, toplumsal cinsiyet, hayvan hakları ve insan hakları meseleleri bir noktaya kadar kapitalizm içerisinde metalaştırılan kültürel alanda “...‘betimlenemez boşluklar’ olmaktan çok uzak gibi görünebilir” (Fisher, 2011, s. 27). Ekolojik sorunlar ya da soykırım suçları vb. örnekler hala daha medya ya da piyasaya dahil edilebilecek düzeyde sistem tarafından absorbe edilmedi. Ama ekolojik sorunlar ya da insan hakları vb. sorunlar tamamen absorbe edilmeseler de sessizleştirilip, bastırılmaya devam ediyor. Bu meseleler eksenindeki sorunlara gelen çözüm önerileri anti-kapitalist hareketlerin taleplerinin dışında, sorunun geçiştirilmesi ile sınırlı kalmaktadır. Örneğin termik santrallerin bacalarından çıkan zararlı gazlarla havayı ve çevreyi zehirlenmesine yönelik sorunda çözüm, termik santralin kapatılması ve doğayla barışık alternatiflere geçiş yapmak olması gerekirken, bu durum bacalara filtre takılmasıyla sınırlı kalmaktadır. “Çevresel felaketin bu şekilde ele alınması, kapitalist gerçekliğin dayandığı fantezi yapısını örnekler: Kaynakların sonsuz olduğu, yeryüzünün kendisinin sadece sermayenin belirli bir noktada tıpkı ölü bir deri gibi silkip atabileceği bir kabuk olduğu ve piyasa tarafından her türlü problemin çözülebileceği varsayımına...” dayanmaktadır (Fisher, 2011, s. 27).

Ekolojik sorunlar, iklim krizi ya da soykırım meseleleri kapitalist kültürel alan dahilinde gerçekliğin yerine ikame edilen birer yüzey haline gelmişlerdir, bu sorunları sadece yüzeysel olarak görmemize müsaade edilir, çünkü sorunlarla gerçeklik düzeyinde yüzleşilmesi sistem için “...sisteme özümsemeyecek kadar travmatik” etkiler yaratacaktır (Fisher, 2011, s. 28).

Önceki cümlelerde saydığımız ekolojik meseleler, hayvan hakları ve insan hakları, kent hakkı vb. meselelerin tümü şu an politikleşme savaşımının sürdüğü konulardır. Fakat 21. yüzyılda hala daha bu meseleler kadar politikleşmeyen iki meseleye dikkat çekmek istiyoruz: Kaygı bozukluğu temelli oluşan duygu-durum bozuklarından biri olan uyku bozukluğu ve 7/24 zamansallık.

Duygu-durum bozuklukları içinde özellikle uyku bozukluğu/uykusuzluk meselesini tartışacağım. “Kapitalist gerçekçilik, zihinsel sağlığı sanki doğal bir gerçekmiş gibi, hava gibi tedavi etmek ister (ama aslında hava da artık siyasal-ekonomik bir etki kadar doğal bir gerçek değildir)” (Fisher, 2011, s. 28). Özellikle 1960 ile 70’li yıllar arasında sosyal bilimler alanında çalışan ünlü teorisyenler, akıl hastalığını (delilik, şizofreni vb.) politikleştirme meselesi etrafında birleşmişlerdi. Bu konuda çalışmış isimlerden en bilinenleri Gilles Deleuze ve Felix Guattari’dir. Deleuze ve Guattari özellikle şizofreni meselesi üzerinde yoğunlaşmışlardır. Şizofreni ve kapitalizm arasındaki ilişki üzerinden yaptıkları okumada Foucault’yla ve onun delilikle ilgili analizlerine benzer analizler üretmişlerdir.

Mark Fisher’ da daha yakın bir tarihte depresyon meselesi üzerine çalışmıştır. Fisher depresyonun bireyselliğine ve kişisel bir sorun olarak algılanmasına yönelik eleştirel bir okuma yapmıştır. Fisher depresyonun ve diğer psikolojik bozuklukların ve tabii stresin kişiselleştirilmesinin “iç ses” ile sağlandığını ve pekiştirildiğini söylemiştir. Fisher’ın iç ses dediği şey, mevcut ve reel toplumsal dinamiklerin bireyselleştirilmiş, içselleştirilmiş halidir. Fisher, bu iç sesin en temelde kişisel olan ile siyasal-politik olan arasındaki ilişkiyi reddetme üzerinden inşa edilen bir ses olduğunu söylemiştir⁴⁵.

Temel argümanım uyku bozukluğu/uykusuzluk ve 7/24 zamansallığın da delilik, şizofreni ve depresyon gibi kapitalist gerçekçilikle birlikte okunması gereken kişisel ya da doğal değil, politik meseleler olduklarıdır. Aynı zamanda uyku bozukluğunun, 16. yüzyılda yaşanan mekân-zaman kırılması ve duygusal bükülmeye de doğrudan ilgili olduğunu düşünüyorum.

Kapitalist gerçekliğin zaman-mekân ve duygular üzerindeki gücü kendisini tarihsel olarak ilk defa 16. yüzyılda zamanı-mekânı ve kaygı duygusunu bu gerçekliğe uygun şekliyle yeniden ürettiği çağda göstermiştir. Kapitalist gerçekliğin arzu düzeni, kapitalizmden önceki tüm tarihi yeniden üretme faaliyetinde kendisini açığa çıkartıyor: Tarih, mekân, beden, duygular, kültür ya da zaman kapitalist gerçekliğin dünyaya uyguladığı eşdeğerlik sisteminden kaçamamaktadır. Kapitalizme dışsal olan

⁴⁵ “Writing about one’s own depression is difficult. Depression is partly constituted by a sneering ‘inner’ voice which accuses you of self-indulgence – you aren’t depressed, you’re just feeling sorry for yourself, pull yourself together – and this voice is liable to be triggered by going public about the condition. Of course, this voice isn’t an ‘inner’ voice at all – it is the internalised expression of actual social forces, some of which have a vested interest in denying any connection between depression and politics” Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://theoccupiedtimes.org/?p=12841>

ya da “eski” olarak tanımlanan her şey modern bilimin araştırma nesnesi haline getirilmektedir. Modern çağın yaygın rahatsızlıklarından olan psikolojik rahatsızlıkların çoğu bu bağlamda kapitalizmden soyutlanarak modern bilimin araştırma nesnesi haline getirilmektedir.

4.3. 7/24 ve Kapitalist Gerçekçilik

Tezin ikinci bölümünde tartışmaya çalıştığımız boş zaman ve boş zaman eylemlerinde, bu zaman ve eylemlerin “boş”luğunun ötesinde daha fazlasının var olduğunu düşündüğümüzü söylemiştik. Boş zamanın kapitalizm tarafından işgal edilmesinde de böyle bir “fazla”nın neden olduğu bir şey vardır. Boş zamana dair analizler yalnızca boş zaman faaliyetlerine dönük değil, çalışma zamanı ve onunla birlikte emeğin tarihsel durumuna dair açıklamaların da anahtarıdır. Boş zaman analizlerinde çalışma zamanı, emek ve zamanın kendisine dair tarihsel bilgiler bulunabilir. Evrensel bir boş zaman fikrinin var oluşu, (yani herkeste çalışma zamanı dışında boş zaman olarak algılanan bir alanın ve zamansallığın var oluşu) çalışma zamanı ve emeğin evrensel durumunu hakkında bilgi vermektedir.

Boş zaman ve çalışma zamanının paradoksu bu ortaklaşmada kurulur: Bu dünyaya ait iki zamansal algı da modern zamanın kuruluşu ile ilgili temel soruları çözmenin anahtarını vermektedir. Dünyada kesintisiz üretim ve tüketimi sağlayan ve bu iki etkinliği birbirine bağlayan, evrensel geçerliliği olan bir zaman yani 7/24 zamansallık nasıl mümkün olabilir?

Doğayı ve onun hareketlerinin kavranmasını sağlayan soyutlama etkinliği, toplumsal etkinliklerin tümünde zaten vardır ve modern zamanın ve dolayısıyla kapitalist gerçekçiliğin ortaya çıkmasında da iş başında olan budur. Zaman, bugünkü haliyle 7/24'lük katıksız soyutlama haline ulaşmadan çok önce bu soyutlama zaten piyasanın toplumsal etkinlik olarak üretimi, mekânın ve zamanın eşzamanlı üretimi ve düzenlenmesinde işbaşındaydı.

Zamanın soyutlanması ikili soyutlama faaliyetine dayanır: Zamanın deneyimlenmesi esnasında zamansal algıların değişebilir özelliği kullanılarak yapılan soyutlama ve zamanın soyut olarak ölçülebilir bir şey olarak karakterize edilmesinden doğan bir başka soyutlama.

Zamanın ölçülmesinde, doğanın zamandaki karşılığı hesaba katılmaz; zaman doğanın ritminden kopartılır, doğa ve doğanın hareketleri, doğadan bağımsız olarak, zamanın ölçüldüğü mekanik aygıt olan saatin sahip olduğu soyut bir kendiliğe indirgenir. Zamanın moderniteyle birlikte nicel, somut ve ölçülebilir bir şeye dönüşmesinde önce bu durum yani nicelik ve sayılabilirlik özellikler parada çoktan vardı. Daha açık bir anlatımla ifade edecek olursak; para, bir meta ve değer olarak zamandan çok daha önce tüm öteki metaların, şeylerin değerini ölçmeye yarayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştı; meta olarak para zamandan daha önce vardı.

Doğanın karşısında, modernitenin bilimi olan fizik tüm varlıklar için nitel özelliklerinden bağımsız geometrik bir uzamda seyreden soyut bir “hareket” kavramını hayatımıza dahil etmeden önce, bu hareket doğada vardır; hareket halindeki doğa, güneşin batışı-doğuşu, ayın hareketleri ve yağmurların seyri ile bu hareket çoktan gerçekleşmekteydi. Fakat doğanın ritminde Newton’cu bilim anlayışındaki “nedensellik” ilkesinin var olmadığı, doğanın ritminin keyfi ve belirsiz olduğu savunulur. Para gibi katıksız niceliğe sahip somut bir kıyas metasının kendisi gibi bir hareketliliğe ihtiyacı vardır; böylelikle tikel özellikleri ne olursa olsun tüm öteki metaların, nesnelerin değerini birbirleriyle kıyaslamak mümkün olacaktır. Varsayılan bu belirsizlik, keyfilik doğal süreçlerin tamamında vardır. Bu sebeple doğanın ritminden bağımsız soyut bir harekete ve zamana ihtiyaç duyulmuştur. 7/24 zamansallığın dayandığı, ölçülebilir mekanik saat zamanının doğuşu, dış dünyaya ve mübadele ilişkilerine dayalı bir sürecin/işlemler ilişkisinin ihtiyacı sonucu ortaya çıkmıştır; formel eğitim sürecinde bizlere öğretilenlere bakacak olursak (modern bilimin ve modern eğitim müfredatının öğretileri) zamanın ölçülebilir bir şey olarak icat edilmiş olması saçma bir imkansızlıktır, çünkü modern insanın algı dünyasında zaman, daima ölçülebilir bir hareket olarak her türlü sapma ve belirsizlikten uzak ve her şeyin ölçütü olan yegane şeydir. Zamanın tarihin bir noktasında üretilmiş bir şey olduğu bilgisi, modernitenin, kapitalizmin ve kapitalist gerçekçiliğin kendini ezeli-ebedi gibi gösteren köksüz karakterinin tam tersi yönde hareket eden bir gerçekliğin bilgisidir. Bu gerçekliğin bilgisinin gün yüzüne çıkması, modern dünya açısından bir skandaldır. Mekânın ve zamanın hatta duygularımızın, ruh hallerimizin tarihin bir noktasında burjuvanın ekonomik faaliyetinin ve bu faaliyet sonucu elde ettiği servetinin meşrulaştırılması için üretilmiş olduğu bilgisi sistemin özümseyemeyeceği kadar travmatik etkiler yaratacaktır. Çünkü ölçülebilir zamanın ezeli-ebedi olmadığı

ya da ruh hallerimizin doğal ve bize ait olmadığı tarihsel bir ilişkisellik sonucu ortaya çıktıkları bilgisi, kapitalizmin ve modernitenin kendini ve tüm öğelerini ezeli-ebedi doğal şeyler olarak gösterdiği gerçekçiliğin sorgulanması bakımından tahammül edilemez bir bilgidir. 7/24 zamansallık ile yapılan zamansal soyutlama modern dünyayı, kapitalist gerçekçiliği kuran temel güçlerden biridir. Kapitalizm ve kapitalist gerçekçilik, köksüz ve tarihsiz, nesnel ve evrensel bir dünya algısı üzerinde yükselmektedir.

Zaman kendiliğinden bir “değer” içermez; zaman “ölçülebilir” ve “hesaplanabilir”, kısacası belirlenebilir bir dizi özelliğe kendiliğinden sahip olduğu şekliyle bir “değer” içermez. 7/24 zamansallıkta kendiliğinden kapitalist gerçekçiliğin var olmasını sağlayan ve onunla iş birliği içinde olan bir işbirlikçi değildir. 7/24 zamansallık yaşamın ve üretimin zamansal olarak düzenlenmesinde kullanılmaktadır. Bildiğimiz anlamı dışında zaman, belirli tarihsellikler ve toplumsal ilişkiler mübadele ilişkileri sonucunda bugünkü ölçülebilir olma vb. özelliklerini kazanmıştır. Temelde burada örtük de olsa belirli bir ‘sanki’ süreci işletilmektedir: Birey zamanın deneyimlenmesi sırasında, 7/24 zamansallığı ve zamanın bizzat kendisini sanki doğal ve tarihten azade bir şey olarak deneyimler; ama bilinç düzeyinde bireyler, bu durumun pek de bu şekilde olmadığını sezerler. Açıklamaya çalıştığımız bu durumu yakalamanın en iyi yolu, zamanın ölçülebilirliği ve hesaplanabilirliği karşısında nasıl davrandığımızı yani deneyimlerimizi düşünmektir. Tüm somut, maddi şeyler gibi zamanın kendisi de tarihsel ve toplumsal değişimler ve dönüşümlerden etkilenmiştir. Ama modernitenin ve kapitalizmin toplumsallığı içinde bizler; zamanı ve 7/24 zamansallığı ezeli-ebedi bir şeymiş, bir tözmüş gibi algılarız. Dünya üzerinde 7/24 hizmet veren kurumların tümü tarihin her noktasında bu şekilde çalışıyormuş gibi düşünürüz ya da en kötü ihtimalle birçoğumuz bunun tam tersine bu işleyiş üstüne hiç düşünmeyebilir. Zamanın tarihselliği ve ne’liği üstüne çok fazla kafa yormayız. Burada Zizek’in fetişist tekzip formülünü hatırlatmak şart oldu: [‘gayet iyi biliyorum, ama yine de ...’ Bu formülün güncel örneklerinde (‘Annemin fallusu olmadığını biliyorum, ama yine de...[olduğuna inanıyorum];’ (2011, s. 452) veya Zizek’in daha somut nesnel bir örnek üzerinden örneklemediği şekliyle “Paranın da sıradan bir maddi nesne olduğunu biliyorum, ama yine de...”) (2011, s. 452); Zizek’in bu formülü ışığında, (zamanın da bir başlangıcı olduğunu biliyorum, ama yine de) sanki zamanın başlangıcı yokmuş gibi, onu ezeli-ebedi bir şeymiş gibi algılıyorum”, şeklinde bir formül oluşturulabilir.

7/24 zamansallık toplumsal yaşamda doğal ve evrensel bir zamansal hareket gibi deneyimlenirken bireylerde bilinç düzeyinde gerçekleşen sezme işlemi bu şekilde gerçekleşmektedir. Sosyal failer 7/24'ün deneyimlenmesi esnasında onu doğal bir gerçek olarak deneyimler ama bilinç düzeyinde mevcut durumun pek de bu şekilde olmadığını sezerler.

Nihayetinde zamanın somut ve maddi bir deneyime dönüşmesi sorununa gelmiş olduk: temelde zamanı ölçülebilir bir şey haline getiren mekanik saat değildir, maddi olanın ötesinde yani mekanik saatin olmadığı yerde ve durumda bile zamanın bizim üstümüzde, hesaplanan, ölçülen, uyulması gereken ve bizi baskılayan bir gerçeklik olarak kendini sürdürmesini mümkün kılan algı ve deneyim burada asıl söz edeceğim şey olacaktır. Modern zaman ve onun şu an ki en bilinen biçimi 7/24 zamansallık mekanik saatten azade, insan bedenine bağlı, bedene içkin bir zamansallığa dönüşmüştür. Zaman toplumsal ilişkiler bağlamında bir değer ve çalışmayı belirleyen yegâne şey olarak bugünkü bedene içkin 7/24 zaman biçimini almıştır. Zamanın ve 7/24 zamansallığın tarihselliği ve toplumsallığı, onunla bağlantılı olan çalışma, iş deneyimleri ve süreçleri, üretim ve tüketim süreçleriyle baskılanmaktadır. 7/24'ü kuran “süreklilik” ve “hız” ilkeleri en temelde kapitalist toplumsal ilişkilerin, kapitalizmin ve modernitenin kurucu ilkeleridir. Zamanın kendisine ait olmayan hesaplanabilirlik ve ölçülebilirlik gibi özellikler, onun gerçeklik düzeyindeki temel özellikleriyle ilgili değildir. Zamana dair bu soyutlamaları düşünen özneye ait bir tasarım olarak anmakta yanlıştır. Zamanı ölçülebilir bir şeye dönüştüren soyutlamaların tümü, piyasaya, mübadele ilişkilerine ve en önemlisi de kapitalizmin kendisine kapitalist faaliyete aittir ve bu soyutlamalar birey ve zamana dışsaldır. Ölçülebilir ve hesaplanabilir zamanın kendi özellikleri olmasa da bir şekilde zamanın biçimine sahiptir. Burada 7/24 zamansallık ile ilgili ilginç başka bir şeyle daha karşılaşılır: 7/24 ontolojik olarak zamanın özelliklerine sahip olmayan bir zamansallıktır. 7/24, zamanın kendisine dışsal bir zamansallık biçimidir.

Bu aslında tam bir kargaşadır. Ve bu kargaşaya neden olan şey; zamanın deneyimlenmesi ve deneyimin kendisiyle, tanımı arasındaki uyumsuzlıktan kaynaklanmaktadır. Temelde dünyanın, bedenin ve biyolojik zamanın gerçekliği ile kapitalist gerçekçilik arasındaki uyumsuzlıktan bahsediyoruz. Modern zaman formal eğitim sürecinde bize öğretilenlere göre daima hesaplanabilir ve ölçülebilir bir şey olarak insana ve doğaya dışsal bir şeydir ve her şeyin belirleyicisi ve ölçütüdür. Bunun

dışında bir bilgi ile karşılaşmak modern birey için katlanılamaz bir şeydir, çünkü modern birey bu bilgi dışında kalan bir bilgiye yabancıdır. Modern zamanı ve onun en popüler ve yaygın biçimi olan 7/24 zamansallık, modern zaman deneyimini ve algısını kapitalist gerçekçiliğin bu anlamlandırma sistemi dağıtmadan anlaşılamaz.

Gündelik hayatta bireyler, zamanın deneyimlenmesi ve deneyimin bireysel yani kişisel olduğu fikriyle birlikte ideolojik gerçeklik düzeyinde deneyimi, dolayısıyla da zamansal deneyimlerin ne'liğini, işlevini ve kapitalist gerçekçiliğin kendisini yanlış tanırlar: Kapitalizmin ve modernitenin zaman aracılığıyla yeni bir toplumsallaşma ve ilişkisellik için kullandığı bir gerçeklik düzeyidir bu. Bu bağlamda zamanı deneyimleyen bireyler için zamanın deneyimlenmesi bireysel/kişisel bir deneyim olmanın ötesine geçmez. Bu “yanlış tanıma” (Zizek, 2013, s. 455) modernitenin ve kapitalist gerçekçiliğin kendini devam ettirmesinin (zamansal bağlamda) en önemli şartlarından biridir.

Yanlış tanıma süreci gündelik hayat içinde, zamanın deneyimlenmesinde, zamanın “pratik” ve “teorik” olarak ayrışmasına neden olur: Gündelik hayatta zamansal deneyimini biricik olarak algılayan kişi, zamanı bireysel bir zaman algısına sahip biri gibi algılar ve en nihayetinde zamanın ve tabii deneyimin herkeste var olan toplumsallığını ıskalayarak onu bireylerin kişisel deneyimine indirger.

Zamanın bu farklı algılanışı aynı zamanda onun bir parçasıdır. Kapitalist gerçekçilik, onu deneyimleyenlerin belirli mekânsal ve zamansal bilgisizliğini gerektiren bir gerçeklik düzeyidir.

Bu bağlamda olur da bilmemiz gerekenden çok şey bilir, algılamamız gerekenden çok şey algılasak yani kapitalist gerçekçiliğin imgeler bulutunun ardını görebilsek, bizi saran dünyayı ve bizzat kendi varlığımızı politikleştirebilirsek modernitenin ve kapitalizmin kendisini inşa ettiği toplumsal gerçeklik düzeylerinin tümü dağılacaktır. Bu mekânı ve zamanı tarihin bir noktasında birbirine eşzamanlı olarak üreten tüm dinamiklerinde alt üst olması demektir.

Kapitalizm, illüzyonlar ürettiği bu illüzyonlar üzerinden gerçeklik düzeyleri tasarlamaz, kapitalizm bunun ötesinde bir yaşam biçimi olarak kavranması ve deneyimlenmesi gereken, gerçekliğin ta kendisi olarak kendisini özneye dikte eder. 7/24 zamansallığın yeniden üretilmesi, gündelik hayat içinde bireylerin/sosyal faillerin ne yaptıklarını, nasıl yaptıklarını ve hatta nerede ve ne zaman yaptıklarını

bilmemelerini sağlayan toplumsal bir gerçeklik düzeyini yani kapitalist gerçekçiliğin kendisini gerektirmektedir. Gündelik hayat içinde bireyler tüketime, alışverişin, sonsuz sürekliliğin ve 7/24 ulaşılabilirliğin keyfini ancak kapitalist gerçekçiliğin ezici baskısını gözden kaçırdıkları kadar ıkartabilirler.

4.4. Kapitalist Gerçekçilik ve Uyku Bozukluğu

Bugün en başta söylediğim gibi pek çok mesele kentsel meseleler, hayvan hakları, toplumsal cinsiyet meseleleri vb. konular kadar politikleşmemiş meseleler vardır. 7/24 zamansallık, zamanın kendisi ve zaman algımız bunların ilkiydi. İkincisi duygu-durum bozukluklarımızdır. Bu ikili hala daha pek çok mesele kadar politikleşmedi, bunlardan ilki olan zaman meselesini kapitalist gerçeklik bağlamında tartışmaya çalıştım, şimdi ise sıra ikinci nokta olan duygu-durum bozukluklarında.

Byung-Chul Han, 21. yüzyılı, sinirsel hastalıkların hâkim olduğu bir ağ olarak tanımlar. Han’a göre,

Her ağın nevi şahsına münhasır hastalıkları vardır. Nihai olarak antibiyotiğin keşfiyle sona eren bakteriyel hastalıklar ağı gibi. Gribal salgın karşısında duyulan muazzam endişeye rağmen bizler bugün viral bir çağda yaşamıyoruz. Bağışıklık tekniği sayesinde o ağı çoktan geride bıraktık. Hastalık vehesinden bakılacak olursa, başlamakta olan 21. yüzyıl ne bakteriyel ne de viral; bilakis sinirsel [neural] olarak hemahenkendir. Depresyon, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu [DEHB], sınırdaki kişilik bozukluğu [SKB] veya Tükenmişlik Sendromu [TS] gibi sinirsel hastalıklar başlamakta olan 21. yüzyılın patolojik manzarasını tayin etmektedir. (Han, 2015, s. 7)

Han’ın 21. yüzyılı tanımlarken kullandığı sinirsel hastalıkları, Fisher, “zihinsel sağlık” olarak genelleşmiştir. Fisher’a göre “...zihinsel sağlık, kapitalist gerçekçiliğin işleyişinin bir paradigma örneğidir” (Fisher, 2011, s. 28). Zihinsel sağlık ya da duygu-durum bozuklukları, adına ne dersek diyelim, ortaya çıkışı itibariyle kapitalist gerçekçiliğin tarihselliğiyle ilgilidir. Kapitalist gerçekçilik ve dünyanın kendi gerçekliği arasındaki çatışma ve uyuşmazlık kendini en bariz insan yaşamında zihin ve ruh sağlığı üzerinde açığa vurmaktadır. Zihinsel sorunların, depresyon, anksiyete, stres, uyku bozukluğu vb. bozuklukların ve bu bozukluklara neden olan stres ve kaygı duygularının modern tıbbın tedavi etmesi gereken hastalıklar ve duygular olarak tanımlanması, kapitalist gerçekçilikle ilgilidir. İnsan zihninin modern tıp içinde,

özellikle psikiyatriye ait bir araştırma nesnesine dönüştürülmesi, kapitalist gerçekçiliğin varlığı ve kapitalizmin ticari faaliyeti sonucu ortaya çıkan kaygı ve stres gibi sorunların meşrulaştırılması meseleleriyle bağlantılıdır. Önceki satırlarda da özellikle üstünde durmaya çalıştığımız gibi kapitalizm, modern ve modern öncesi olarak ya da kendisine dışsal olan, varlığını tehdit eden şeyleri “yabancı” ve “eski” olarak tanımlayarak onları modern bilimin araştırma nesnesine dönüştürmektedir.

İnsan zihninin psikiyatriye ait bir araştırma nesnesi olarak tanımlanması ve kaygı temelli zihinsel sorunların tedavi edilmesi gereken “bozukluklar” olarak tanımlanması, kapitalist gerçekçiliğin, modern öncesi ve modern döneme ait olan tüm öğeleri analiz edilebilir veri parçalarına dönüştürme stratejisinin bir parçasıdır. İnsan zihni ve ruhu psikolojik bozukluklarla birlikte tedavi edilmesi gereken bir şey olarak incelenirken, insan yaşamı ve duyguları da bir araştırma nesnesi olarak katılaştırılmıştır.

Fisher zihinsel sağlığın, kapitalist gerçekçilikle olan ilişkisini şu şekilde açıklamıştır:

Kapitalist gerçekçilik, zihinsel sağlığı sanki doğal bir gerçekmiş gibi, hava gibi tedavi etmek ister (ama aslında hava da artık siyasal–ekonomik bir etki kadar doğal bir gerçek değildir). 1960 ve 1970’lerde, radikal kuram ve siyaset (Lading, Foucault, Deleuze ve Guattari, vb.) şizofreni gibi uç zihinsel durumlar çerçevesinde birleşerek, sözgelimi, deliliğin doğal değil, siyasal bir kategori olduğunu ileri sürdüler. (2011, s. 28)

Foucault’nun delilik üzerine yazdığı metinleri duygusal bükülmeyi açıklamak için analiz etmişim. 15. yüzyıldan sonra özellikle Batı’daki ölüm temasında yoğunlaşmış olan kaygının, toprak mülkiyetli savaş vb. durumların ortadan kalkmasıyla delilik temasına aktarıldığını da belirtmişim. Foucault’ya benzer şekilde Deleuze ve Guattari’de şizofreni üzerine olan okumalarında delilik, akıl hastalığı ve şizofreni kavramlarının kültürle olan ilişkisi üzerine yoğunlaşarak, bu bozuklukların politik meseleler olduklarını göstermeye çalışmışlardır.

Ego kaybının aşkınsal deneyimi yaşayan birey, dengesini farklı tarzlarda yitirebilir ya da yitirmez. Öyleyse ona deli olarak da bakılabilir. Ancak deli olmakla ille de hasta olunmaz; bizim kültürümüzde bu iki terim birbirini tamamlıyorsa da... Bizim sahte zihinsel sağlığımızdan hareket edildiğinde her şey belirsizdir. Bu sağlık hakiki bir sağlık değildir. Hastalarımızın deliliği, bizlerin ve onların kendi kendilerine sebep olduğu yıkımın bir ürünüdür. Hiç kimse hakiki delilikle karşılaştığımızı da, akıl sağlığımızın yerinde olduğunu da zannetmesin. Hastalarda meşgul olduğumuz delilik,

şu yabancı bütünlemenin doğal yoldan iyileştirilmesinin incelsiz bir taklidi, tuhaf bir karikatürü, bir kurnazlıktır. Hakiki zihinsel sağlık, normal egonun şöyle veya böyle bir çözümünü zorunlu kılar. (Deleuze & Guattari, 2017, s. 197)

Deleuze ve Guattari, şizofreninin kökenine dair yaptıkları analizlerinde Fisher'ın ve Foucault'nun görüşünü destekler nitelikte; şizofreninin doğal bir zihinsel bozukluk gibi tedavi edilmeye çalışıldığını söylemişlerdir. Foucault, Deleuze ve Guattari gibi isimlerin; delilik, şizofreni, akıl hastalıkları, duygu-durum bozukluklarına dair yaptıkları politikleştirme, bugün modern çağda "...çok daha yaygın bozuklukların siyasallaştırılması..." için kullanılması gereken bakış açıdır (Fisher, 2011, s. 28).

Amerikan Psikoloji Derneği'ne göre her yıl 30 milyon Amerikalı uyku bozukluğundan şikâyet ediyor.⁴⁶ Uykusuzluk problemi ancak bir aydan uzun sürdüğünde kronik bir rahatsızlık olarak kabul edilip tedavi edilmeye başlanıyor. Modern tıp uykusuzluk problemini ve uyku bozukluğunu, kişisel bir sorun olarak stres ve kaygı gibi duyguların yoğunlaşmasına dayandırarak açıklıyor. Yine ABD'ndeki Ulusal Uyku Vakfı'na göre uykusuzluk bugün ulusal sağlığı obezite, kanser vb./hastalıklar kadar tehdit eden bir hastalıktır.⁴⁷

Uyku bozukluğuna neden olan kaygının varlığı kapitalist gerçekçiliğin varlığıyla eşzamanlı olan, sosyo-ekonomik bir semptomdur. 16. yüzyılda dünya üzerinde yaşanan mekân-zaman kırılması ve kaygı içerisinde gerçekleşen duygusal bükülme kapitalist ekonominin yoğunlaşmasıyla birlikte zihinsel ve ruhsal bozukluklara neden olan kaygının da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Zihin ve ruh içinde yoğunlaşan bu kaygı uyku bozukluğu gibi pek çok bozukluğun temel oluşum sebebi olarak gösterilmektedir. Uyku bozukluğu, kişinin sahip olduğu stres ve kaygının ötesinde, tarihsel bağlam içinde yaşanan duygusal ve sosyo-ekonomik yoğunlaşmanın ve bu yoğunlaşma sonucu artan kaygının sebep olduğu kapitalist gerçekçiliğin arzu düzenine ait işleyişinin görülür bir noktasında, bedende somutluk kazanan bir duygu-durum bozukluğudur.

⁴⁶ Amerikan Psikoloji Derneği'nin konuyla ilgili ayrıntılı raporuna şu adres üzerinden ulaşabilirsiniz: <https://www.apa.org/news/press/releases/stress/2013/sleep>

⁴⁷ Amerikan Ulusal Uyku Vakfı'nın konuyla ilgili yazısına şu adres üzerinden ulaşabilirsiniz: <https://www.sleepfoundation.org/articles/non-24-hour-sleep-wake-disorder-associations-depression>

Bugün uyku bozukluğu milyonlarca insanı olumsuz etkileyen bir hastalık olarak tanımlanmaktadır. İnsan yaşamını olumsuz etkileyen bu bozukluğun varlığı, dünya nüfusu içinde gün geçtikçe artmaya devam ediyor. Buradaki önemli nokta şu ki insanlar arasında, kültür ya da coğrafya vs. fark etmeksizin rastlanan uyku bozukluğu, modern tıbbın, tıbbi tanı prosedürü içinde, oluşumu itibariyle hastaların kişisel, öznel sorunları, stres ve kaygı durumlarıyla açıklanmaktadır. Kültür ya da coğrafya fark etmeksizin dünya üzerindeki tüm insanları olumsuz etkileyen bir hastalık olan uyku bozukluğu, nasıl olur da salt hastaların kişisel sorunlarıyla açıklanabilir?

Kendi psikolojik sıkıntılarına çözüm bulma sorumluluğunu bireylere yükleyerek tedavi etmek yerine, yani son otuz yıldır gerçekleşen *stresin* geniş çaplı *özelleştirilmesi* yerine şunu sormamız gerekir: Bu kadar çok kişinin, özellikle bu kadar çok gencin hasta olması nasıl olur da kabul edilir hale gelebildi?. (Fisher, 2011, s. 28)

Kapitalist toplumların tümünde, kültür ya da coğrafya fark etmeksizin rastlanılan “psikolojik bozuklukların” kişiselleştirilip kapitalizmden soyutlanmasını, psikolojik rahatsızlıklar üzerinden insan zihninin “...işleyen tek toplumsal sistem olmak yerine, kapitalizmin özü gereği işlevsiz olduğunu ve işliyor gibi görünmesinin bedelinin çok ağır olduğunu düşündürüyor” (Fisher, 2011, s. 29). Yine burada 7/24 zamansallıkta karşılaşılan “yanlış tanıma” iş başındadır. Psikolojik bozukluklara neden olan kaygının yoğunlaşmasına da neden olan sebepler, yanlış tanıma ile asıl kaynağından saptırılıyor. Buradaki temel sorun Fisher’a göre “bu yaygınlığın kendisidir” (2011, s. 28). Bugün dünyada istatistiksel olarak yükselen zihinsel hastalıklar ve bozukluk olarak tanımlanan psikolojik sorunların rakamları ile dünyaya hâkim olan küresel kapitalizm, yani neoliberalizm arasında bir ilişki vardır. Mark Fisher aracılığıyla çalışmalarına eriştiğim Oliver James, *The Selfish Capitalist: Origins of Affluenza* (2008) isimli kitabında, 1970’lerde “selfish capitalism” yani “bencil kapitalizm” olarak isimlendirdiği şeyin ortaya çıkışının, insan yaşamında duygusal sorunların artmasına sebep olduğunu söyler.⁴⁸ James, bencil kapitalizm olarak isimlendirdiği kapitalizmin, maddiyatçı olduğunu ve insanı para-nesne vb. şeylere değer vermeye ve mutluluğu maddi nesnelere aramaya ittiğini söyler. Mutluluğun, materyallerde arandığı ve onlara sahip olmakla tanımlandığı sürecin kendisi kapitalizm için karlı bir yanılsamaya

⁴⁸ “Selfish capitalism led to a massive increase in the wealth on the wealthy, with no rise in average wages and there has been a substantial increase in emotional distress since tje 1970s” *The Selfh Capitaist: Origins of Affluenza* (James, 2008, s. 4).

dönüşmüştür. Son zamanlarda alışveriş, aşırı tüketim gibi şeyler zihinsel, ruhsal tedavi-rahatlama ve terapi söylemiyle birlikte anılmaya başlanmıştır. James bilişsel rahatlama ve tedavi söylemleri ile kurulan tüketim faaliyetlerini, sosyal yaşamın daha derinlerine yayılmış olan ve kapitalist toplumsallığı kuran daha büyük dinamiklere, anlatılara bağlanmaktadır. Fisher'a göre "Oliver James inandırıcı bir şekilde yükselen zihinsel sıkıntı oranları ile İngiltere, ABD ve Avustralya gibi ülkelerde uygulanan neoliberal kapitalizm arasında bir bağlantıyı ortaya koydu" (Fisher, 2011, s. 28). James, toplumda yaygın olan ama kaynağı belli olmayan psikolojik bozuklukların, kişisel ya da kalıtsal nedenlere bağlanmasından çok, toplumsal maddi nedenlere dayanan hastalıklar, bozukluklar olarak değerlendirilmesi ve tedavi edilmesi gerektiğini söylemiştir. Fisher'da "James'in iddialarıyla aynı doğrultuda, ben de kapitalist toplumlarda gittikçe büyüyen stres (ve sıkıntı) sorununu yeniden çerçevelemek gerektiğini ileri sürmek istiyorum", diyerek, James'in psikoloji alanında temellendirdiği analizlerini desteklemiştir (2011, s. 28).

Bu tezin argümanı uykusuzluğun kapitalist gerçekçilikten kaynaklanan bir bozukluk olduğudur. Bu bozukluğun arkasında politikleştirilmeyi bekleyen bir "kaygı" vardır. Fisher ile aynı doğrultuda modern toplumda her geçen gün büyüyen kaygı durumunu kapitalist gerçekçilik ile eşzamanlı okuyarak yeniden çerçevelemek gerektiğini düşünüyorum.

Uyku bozukluğu da tıpkı diğer (delilik, şizofreni, depresyon) zihinsel ve ruhsal sorunlar gibi kapitalizmin servet biriktirme ve büyüme arzusuna özgü işleyişinin duygusal ve ekonomik bir sonucudur.

Fisher'a göre bugün, modern dünyada "[z]amanın eski disiplinci bölünmesi artık bozuluyor" (2011, s. 33). Zaman Harvey'in dediği gibi insani yaşamın en önemli kategorilerinden biri olmaktan çıkartılmış vaziyettedir. Fisher'ın bozulma olarak ifade ettiği durum salt zamansal bir bozulmayla ya da Harvey'in zaman-mekân sıkışması dediği durumun ortaya çıkmasıyla sınırlı kalmıyor; insan yaşamının tümünü etkileyen kaygının da yoğunlaşmasına neden oluyor. Mekân ve zaman kapitalist etkinliği ve bu etkinlik sonucu biriken serveti maksimize edecek şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme mekânın ve zamanın tarihin bir noktasında yeniden üretilmesi insanların zihinsel ve ruhsal varlıklarının da etkilenmesine neden olmuştur.

Zamanın disiplinci bölünmesinin bozulması gibi modern toplum da artık Foucault'un, tımarhane, fabrika ve hapishane vb. kurumlardan oluştuğunu söylediği disiplin toplumu değil. Gerek zamandaki gerekse toplumsal kurumlardaki bozulma 21. yüzyıl toplumunun bir disiplin toplumu olmadığını gösterir.

Kapitalist gerçekçiliğin kendini, mekânın ve zamanın eşzamanlı üretiminde gösterdiği 16. yüzyıl, dünya ticaretinde büyük hareketliliklerin yaşandığı yüzyıl olmuştur. O dönem “Hollanda, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılda deniz ticaretinin merkeziydi; bu talihli konumundan ötürü, ‘ki kuşak içinde bir dünya imparatorluğu’ haline gelmişti” (Summer-Bremner, 2009, s. 82). Özellikle Hollanda gerçekleştirdiği büyük deniz ticaretleriyle “dünyanın ilk uluslararası ekonomisinin kurucusu” olmuştur (Summers-Bremner, 2009, s. 84). Denizaşırı ticaret ile biriken zenginlik ve servet beraberinde Avrupa’da kaygı ve stresin birikmesine de neden olmuştur. Bremner’a göre denizaşırı ticaretler Avrupa’yı sadece zenginliğin ve refahın biriktiği bir yer, servetin “...merkezi haline getirmekle kalmıyor; aynı zamanda, doğrudan uykusuzluğun yapısı ve belirtileriyle örtüşebilecek çok hızlı bir artış biçiminin ortasına yerleştiriyordu” (Summers-Bremner, 2009, s. 84).

Hollanda dışında Büyük Britanya’da da durum benzer şekilde ilerlemiştir. Denizaşırı ticaret ile zenginleşen imparatorluk, ticaret sonucunda çok farklı coğrafyalarda kendi hakimiyetini kurarak yeni keşfedilen toprakları sömürgeleştirerek kahve, çay, şeker ve tütün gibi İngiltere’de ve Avrupa’da mevcut olmayan tüketim maddelerini ülkeye taşımıştır. Denizaşırı ticaretle birlikte bu maddelerin İngiltere’ye akışı:

Hem kahve, hem şeker, yükselmekte olan Britanya İmparatorluğu’nun kolaylaştırdığı biçimiyle uluslararası ticaretteki rollerini yansıtan etkiler üretirler bedende. İngiltere’de, ‘17. yüzyılın ortasında,’ Barbados’taki şeker ekim alanları sayesinde, ‘kölelerin ürettiği şeker, efsanevi zenginliğin kaynağı olarak halkın ve tüccarların imgelemine girmişti’ ve tütünle birlikte ‘kısa sürede’ yoksulların günlük olarak satın alabildikleri bir ürün ‘niteliği edinmişti’. (Summers-Bremner, 2009, s. 88-89)

Özellikle 17. yüzyılda denizaşırı ticaret ile ülkede depolanan ve sürekli yenilenmeye devam eden tütün, kahve ve şeker gibi uyarıcı maddelerin kullanımı sınıf aşırı bir boyuta yükselmiştir.

Ülkede depolanan uyarıcı maddeler içerisinde özellikle kahve uyku ile ilişkisi dahilinde özel bir yere sahiptir. Kahve, insan zihnini enteresan şekilde uyarıcı ve etkileyen güçlü doğal bir uyarıcıdır; kahve algıları hızlandırıp performansı artırır ve

beyindeki sinirleri uyararak onları çalışır durumda tutar, aynı zamanda uykuyu engelleyerek daha fazla çalışmanın da önünü açar.

Bu açıdan kahve ilginç bir tüketim nesnesidir; çünkü kahve, daha hızlı düşünmeyi ve spekülâtif imparatorluğa özgü karanlık süreçlere öykünmeyi teşvik etmesinin yanı sıra, bilinçli olarak aklı başındalığı, dolayısıyla günün değişken beğenilerinin etkisine *kapılmayan* hesabını bilir işadâmi olarak tüccar figürünü çağrıştırıyordu. (Summers-Bremner, 2009, s. 94)

Kahve o yıllarda iki yönlü kullanılmaktaymış, hem içimi ve tadıyla insanlara lezzetli bir tüketim maddesi olarak sunuluyor hem de kapitalist çalışmaya faydalı olacak şekilde gündelik yaşamda insanları ayık ve zinde tutmak için kullanılmış. Avrupa’da özellikle de İngiltere’de yoğunlaşan kahve tüketimiyle birlikte, ülkede 1650’li yıllarda ilk kahveler açılmaya başlamıştır. Bremner’dan öğrendiğimize göre “[o]n yedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, İngiltere’de binlerce kahve vardı...” (2009, s. 95).

Uykuyu ve uykusuzluğu, 16. yüzyıldan bu yana yaşanan tarihsel, mekânsal-zamansal ve duygusal kırılmalarla birlikte düşündüğümüzde tarihsel koşullardan azade doğal bir bozukluk olarak ele almamız imkânsızlaşmaktadır. Özellikle kapitalist faaliyet sonucunda ülkede biriken kahve gibi uyarıcı maddelerin halk tarafından yoğun kullanımı ve değişen mekân-zaman algıları bu tezi desteklemektedir. Bu doğrultuda bugün pek çok zihinsel, sinirsel hastalığın, psikolojik bozukluğun ortak sebebi olan stresi ve kaygıyı da doğal bir durum olarak ele almayız; stresin ve kaygının modern coğrafyalardaki hakimiyetinin, yaygınlığının temelleri 16. yüzyıla, deniz ticaretine yani burjuvanın ticari faaliyetlerine değin götürülebilir.

Anderson’ın verileri yardımıyla 16. yüzyıla tarihlendirdiğim mekân-zaman kırılması, salt ekonomik ya da kültürel alanlarda yankı bulmamış; Avrupa’da ölüm temasından delilik temasına geçiş yani duygusal bükülmenin yaşanmasına da neden olmuştu. Duygusal bükülme olarak tanımladığımız kaygı içinde gerçekleşen bükülme, mekânsal-zamansal kırılmayla eşzamanlılık göstermektedir. Mekân-zaman kırılmasının yaşandığı, mekânın ve zamanın eşzamanlı olarak üretildiği yıllar Avrupa’da kaygı içinde de tarihsel bir bükülmenin yaşandığı yıllardır. Denizaşırı ticaretini, ekonomik faaliyetini ve bu faaliyet sonucu biriktirdiği serveti, yeni keşfedilen topraklara yayılma ve sömürgeleştirme faaliyetlerini meşrulaştırmaya çalışan burjuvazi salt mekânı, zamanı ve tarihin kendisini bu faaliyetleri meşrulaştırmak için üretmekle kalmamıştı, bu kırılmalarla eşzamanlı olarak, yine bu

değişimler nedeniyle oluşan bir duygusal bükülmeye de sebep olmuştur. Görünen o ki Marx burjuvaziye devrimci olarak nitelendirirken hiç de haksız değilmiş. Kapitalizm mekânı ve zamanı ürettiği gibi, ruh hallerimizi de üretmiştir. Modern coğrafyalardan denizaşırı ticaret ile taşınan servet ve zenginlikle birlikte yine bu servet ve zenginlikten kaynaklanan bir kaygı da taşınmıştır.

Avrupa kentlerinde denizaşırı ticaret sonucunda biriken serveti korumak, savunmak ve saklamak servetin kendisine özdeş bir kaygı yaratmıştır. Bu kaygı, 15. yüzyıldaki ölüm kaygısından çok farklıdır. 15. yüzyılda ölüm kaygısına neden olan şey toprak mülkiyeti temelli savaşlarken 16. yüzyılda karşılaşılan kaygı bundan çok farklıdır. 16. yüzyıl da ortaya çıkan kaygı servetle, yani hareket halindeki zenginlikle ilişkilidir; bu toprak mülkiyetindeki gibi katı bir kaygı değildir. Kaygıya neden olan kaygı nesnesi değişmiştir. Feodal servetin göstergesi olan toprak 15. yüzyıla değin hâkim olan ölüm kaygısının kaygı nesnesiydi. 16. yüzyıl ile birlikte değişen ekonomik faaliyet kaygı nesnesini daha akışkan bir şeye “kapitalist servete” dönüştürmüştür. Servetin birikimiyle ortaya çıkan kaygı, fazlasıyla sınıfsaldır. Moliere’in Cimri oyunundaki burjuva Harpagon karakterini hatırlayalım. Cimri sahip olduğu serveti canı pahasına koruyan bir tiplemedir; Harpagon’un tek gayesi servetini korumaktır. Servetini herkesten saklayan Harpagon’un bir gün tüm parası çalınır, bunun üzerine çevresindeki herkesten şüphe eden cimri tiplemesi, oyunda, deliliğin kıyılarında yüzen gülünç bir karakter olarak sunulur. Moliere’in cimrisi bahsetmeye çalıştığımız servet birikimi sonucu ortaya çıkan kaygı durumunun görülebileceği bir karakterdir. 17. yüzyıla ait bu tipleme dönemin ruhsal durumu hakkındaki tespitlerimizin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Avrupa’da denizaşırı ticaret ile kasabaların ve şehirlerin öneminin artması ve servetin bu kentlerde birikmesi geceleri şehirlerin sokaklarının daha dikkatle izlenmesine neden olmuştur: Uzun süre şehirde tehlike yaratabilecek insanlar şehir kapılarının dışında tutulmuş ve şehirlerde birikmekte olan zenginlik ve servet bu şekilde korunmaya çalışılmıştır. Servetin tehlike altında olması, korunması ve güvende tutulması belirli bir kaygı ve huzursuzluğa neden olmuştur. Yeni ticaret ilişkileri insanları birbirine daha bağlı hale getirdikçe, sınırlar ve kısıtlamalar da sorun haline gelmeye başlamıştır.

16. yüzyılda yaşanan tarihsel, mekânsal ve zamansal kırılma, Foucault’un bahsettiği kaygı içindeki duygusal bükülmeye “...belirmekte olan uluslararası ekonomi ile

uykusuzluğun tek ortak noktası, döngüsellik ve artış değildir. Uykusuzluk, tarihsel neden ile de kendine özgü bir ilişkiyi paylaşıyor; bu noktada, nedenin yol açtığı etkinlik, onun nasıl çözülebileceğini görmeyi olanaksız hale getiriyor” (Summers-Bremner, 2009, s. 85).

Uyku bozukluğunun Avrupa’da 16.yüzyıl itibari ile yoğunlaşmasına neden olan koşulları kapitalizm ile bağlantılı olarak madde madde incelenecektir.

16. yüzyıldan sonra da hızla devam eden deniz aşırı ticaretle Avrupa kentlerinde biriken kahve, tütün ve şeker gibi uyarıcı maddelerin kullanımının zaman geçtikçe sınıf aşırı bir noktaya ulaştığını söylemişim; bu durum kaygının ve kaygıyla bağlantılı olarak uyku bozukluğunun Avrupa’da yoğunlaşması için gerekli maddi koşulların ilkinin oluşturmaktadır.

İkinci koşul ise elektriğin gündelik yaşamlarımıza girmesiyle oluşacaktır. Yapay olarak geceleri gökyüzünü ve sokakları aydınlatmak daha uygun hale geldikçe, insan yaşamı ve uyku alışkanlıklarımızda değişmiştir. Elektrik gündelik yaşamda yaygın şekilde kullanılmadan önce şehirlerin sokakları hayvansal yağın yakıldı fenerlerle aydınlatılıyordu.

1700’lü yıllarda ise Avrupa’da pek çok şehir, belediyelerin vergi destekleriyle sağlanmış olan sokak aydınlatmaları ile aydınlatılıyordu. Özellikler 1700’lü yıllarda Avrupa şehirlerinin pek çoğu fener aydınlatmasından elektrikli sokak aydınlatmalarına geçmeye başlamıştı. Bu aydınlatma teknolojisi ilkin, toplumun daha üst sınıflarının olduğu bölgelerde kullanılmaya başlanmıştır. Bundan önceki çağlarda gece ve gece karanlığı, kentlerde yer alan fahişelerin, suçluların ve diğer şüphelilerin dünyasıyla özdeşleşmiş durumdaydı. Çoğu insan tarafından gece, günün bir parçası olması dışında, kentlilerin korkup dışladığı karakterlere ait, kötülüğün ve suçun mekânı olarak kabul ediliyordu.

İngiliz tarihçi E. Roger Ekirch *At Day’s Close: Night in Times Past* (2006) isimli kitabında özellikle sanayi öncesi dönemde geceye dair algılara odaklanmıştır. Ekirch’a göre sanayi öncesinde gece ve gece karanlığı, salt rahatsız edici değil, içinde yangın, hırsızlık ve daha pek çok tehlikeleri barındırmasıyla şehirli insanlar için tehlikeliydi. Ekirch’in aktardığına göre Thomas Hobbes, ne karanlıktan ne de onun içinde

bulundurduğu şeytanlardan korkmaz; ama bir gece 5-10 sterlin için kafasından vurulup ölmekten korkmuş.⁴⁹

Gece ve gece karanlığı sokak aydınlatmalarının kullanımının yayılmasıyla günün en tehlikeli zamanı olmaktan çıkartılıp, kamuya açık ve kent içinde güvenle hareket edilebilecek sosyal bir alana dönüştürülmüştür. Bremner'a göre:

Sanayi şehirlerinde, alt kesimler hem 'karanlık' işlerle -lağımlarda ve isli işliklerde çalışma-, hem başakları uyurken sürdürülen gözlerden uzak etkinliklerle bağlantılı görülürler: Yalnızca fahişelik değil, aynı zamanda fabrikanın görece güvenli ve sağlıklı ortamından uzak, düşük ücretli ve kayıtdışı işler. Aydınlatma, orta sınıf şehirlielerin kendi şehirlerinde geceleri yeraltı dünyalarında olup bitenlere ilgilerini azaltmamış arttırmıştır. (Summers-Bremner, 2009, s. 149)

Geceleri karanlıkta iyi şeylerin olmayacağı ve karanlığın daima tehlikeyle özdeş olduğu algısı çağlarda o kadar yaygındı ki,⁵⁰ yapay sokak aydınlatmaları kentlerin sokaklarını aydınlatmaya başlamadan önce, kentlerde yaşayan insanlar genellikle karanlık bastırdıktan sonra işeme kaplarını dahi sokağa çıkmadan pencerelerden sokaklara boşaltırlardı. Bremner'a göre, Orta Çağ Avrupa'sında geceleri uyumamak, geceleri kentlerde kol gezen kundakçılar, hırsızlar ve hatta şeytana karşı kullanılan bir uyanıklık tehlikeden korunma yöntemi olarak yaygınlaşmış bir durumdu. Sokak aydınlatmalarının kullanımı o çağlardaki bu uykusuzluk halini hepten pekiştirmiştir. Gecenin gebe olduğu kötülükler ve tehlikeler nedeniyle uyumayan insanlar sokakların elektrikli yapay aydınlatmalar ile aydınlatılmaya başlamasıyla yani gecenin günün bir bölümü olarak kamuya açılmasıyla hepten uyumamaya başlamışlardır.

1816'da Amerika Birleşik Devletleri'nde gaz ile yanan yapay sokak aydınlatmalarının kullanıldığı ilk şehir Baltimore'dur. Bundan tam bir yüzyıl sonra ise kentlerin sokaklarında özellikle şehrin üst sınıfın yaşadığı bölümlerinde sık sık elektrikli yapay aydınlatmalarla karşılaşılmaktaydı. Elektrikli yapay aydınlatmalar geceleri uykuya

⁴⁹ Alıntının orijinali için bkz: "neither evil spirits nor natural misfortune give rise to the chronic fear bred by human malevolence. Thomas Hobbes who dreaded lying alone at night, claimed not to be "afraid of sprights, but afraid of being knockt on the head for 5 or 10 pounds" *At Day's Close: Night in Times Past* (Ekirch, 2006, s. 31).

⁵⁰ "Ortaçağ Fransız bağlamlarında şeytani görüntüler, bu tür olayları anlatanların ya uyandıkları, ya uykuya daldıkları noktada meydana gelir" *Uykusuzluk: Kültürel Bir Tarih* (Summers-Bremner, 2011, s. 48).

dalmayı dikte eden karanlığı ve doğal zamanı işlevsizleştirmiştir. Geceleri kent içerisinde gezinmek, dışarı çıkmak, bu aydınlatmaların şehir içinde sağladığı güvenlik duygusuyla birlikte dönenim modasına uygun bir eğlence haline gelmiş.

Özellikle sanayi dönemi kentleri, fabrika üretimi etrafında kurulan kentlerdi; sanayi üretimi çevresinde iş günleri, gündelik yaşam ve üretim yeniden düzenleniyor ve yapılandırılıyordu. Geceleri, işgünü yani gündüz saatleri hariç kentlerde dolaşılacak saatler tembellik ile ilişkilendirilmeye başlanmıştı; bu nedenle işgünü, gün ve gündelik yaşam, üretimde sürekliliğin ve büyümenin sağlanması için yeniden tasarlanmak durumundaydı. Kapitalist gerçekçilik, kendisini bu yıllarda en bariz günün ve çalışmanın süresinin düzenlenmesinde gösteriyordu. İşgünü ve çalışma saatlerinin düzenlenmeye başlandığı bu dönemde, uyku çevrimlerimizde de köklü bir değişim yaşandı; iki parçalı⁵¹ uyku çevriminden tek parçalı 8 saatlik uyku çevrimine geçildi. 8 saatlik uyku çevriminin toplumsal olarak kabul edilmesini sağlayan asıl etken ise sanayileşme olmuştur. Kapitalist gerçekçilik, kendisini bu yıllarda günün, çalışmanın ve uykunun süresinin düzenlenmesinde bariz şekilde gösteriyordu; çalışma, uyku ve gün kapitalist çalışmadaki verimliliği sağlayacak şekilde düzenlenmekteydi ve bu yeni tasarım kapitalist gerçekliğe ait olan gün, uyku ve çalışma süresi gündelik yaşamda kapitalist üretimin ve kapitalist çalışmanın yaygınlaşmasıyla birlikte bir norm haline gelmiştir. Sanayi üretimi; dinç, enerjik ve uykusunu almış işçilere ihtiyaç duyar. Elektriğin kullanımı, uyku bozukluğunun Avrupa'da yoğunlaşmasına sebep olan ikinci maddi koşuldur.

Kaygıyla bağlantılı olarak uyku bozukluğunun Avrupa'da yoğunlaşmasını sağlayan üçüncü maddi koşul ise zamanı ölçmek için kullanılan mekanik saatlerin yaygınlaşmasında karşımıza çıkmaktadır.

Saat, çok eski çağlardan bu yana günü ölçmek için kullanılmaktadır. Mekanik saatlerin ilk kullanımı ise 14. yüzyıla tarihlendirilir. 1787'de özellikle iş ve çalışma alanlarında, bu alanları harekete geçirmek için kullanılacak mekanik çalar saatler tasarlanmaya başlanmıştır. Bu saatler, çalışma zamanı ve boş zaman arasındaki ilişkiyi kapitalist üretimdeki verimliliği göz önüne alarak, kapitalist gerçekliğin kendisine göre yeniden

⁵¹ Bremner, uykunun zamansal olarak birbirine yakın iki çevrime ayrılmasından bahseder. Özellikle bu tip iki parçalı uyku modeli Sanayi Devrimi öncesi yıllara hâkim olan modeldir. Bremner'a göre pek çok kaynakta, çeşitli kültürlerde bu tür bir uyku modeline sıkça rastlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Uykusuzluk: Kültürel Bir Tarih* (Summers-Bremner, 2009, s. 46).

tesis etmiştir. Tarihçi Eluned Summers-Bremner bu durumu E. P. Thompson'un betimlemesi üzerinden şu şekilde özetler; "E. P. Thompson'ın ünlü betimlemesiyle, daha önceki "iş yönelimli" -ve işçi yönelimli- bir zaman deneyiminden, işverenin ölçtüğü bir zaman deneyimine geçmiş bir dünyadır bu" (2009, s. 107). Bundan yarım yüzyıl sonra Seth Thomas⁵² bu saatlerin seri üretimine başlamıştır. Thomas saat üretiminde seri üretimin öncüsü ismidir. Thomas bu süreçte mekanik saatlerin seri üretimine geçerek aslında, biyolojik ritimlerin, endüstriyel zamana-saate göre düzenlendiği ve ayarlandığı yeni bir zamansallığın yayılmasına da öncülük etmiş ve toplum tarafından benimsenen mekanik saat ve ölçülebilir zaman algısının da popülerleşmesini sağlamıştır.

Zamanın, çalışmayı ölçen bir şey olarak kullanılmaya ve bir değer olarak algılanmaya başlaması, parça başına iş vb. üretimde zamanı denetleyen çalışma biçimlerinin yaygınlaşması, endüstrinin ölçülebilir zamanının-saatinin biyolojik ritimlerin üstünde bir norm haline gelmesini sağlamıştır. Zaman bağlamında meseleyi düşündüğümüzde, kapitalist gerçeğin zaman üzerindeki etkisi şu şekilde açıklanabilir:

Gerhard Dohrn-Van Rossum, saatler ve modern zamansallık üzerine kitabında, göğü insanların gereksinimlerine hizmet etmek üzere tasarlanmış büyük kusursuz bir saat şeklinde betimleyen anonim bir 14. yüzyıl yazarından söz eder. Bu yazar saatin yardımıyla, şunu öne sürer: Bir zamanlar göğün yönettiği şehirler ve kasabalardaki insanları saatler yönetmez; daha çok, insanlar kendilerini yönetmek için saatleri kullanırlar, erken modern dönem şehirli iş bilincinin göstergesi olan bu yeni ölçülebilir zaman, 'vakit nakittir' deyişinin ilk belirtilerini sunar bize. (Summers-Bremner, 2009, s. 61)

Mekanik saatin kullanımı ile zamanın ölçülmeye başlaması çalışma zamanı ve biyolojik zaman – beden zamanı arasında bir gerilim yaratmıştır. Kapitalist çalışma süresine uyum sağlamak bu gelimi yaratan temel etkindir. Çalışma zamanına uymaya çalışan kişi biyolojik zamanından yani boş zamanından feragat etmektedir. bu da belli bir uykusuzluğa, biyolojik zamanın bozulmasıyla bağlantılı bir uyku bozukluğuna neden olmuştur.

Kaygıyla bağlantılı olarak uyku bozukluğunun Avrupa'da yoğunlaşmasına neden olan dördüncü maddi koşul ise, mekânsal mahremiyetin artması ile karşımıza çıkmaktadır.

⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz: [https://en.wikipedia.org/wiki/Seth_Thomas_\(clockmaker\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Seth_Thomas_(clockmaker))

Uykusuzluk mekânsal bağlamda yatak ve yatak odasının özel alan haline gelmesiyle birlikte patolojik bir sorun haline gelmiştir. Tabii bu durum istedikleri yerde uyuyabilen insanlar için geçerlidir.⁵³

Yatak odası, mahremiyet ve uyku arasındaki ilişki tarihsel olarak değişiklik göstermektedir. Bremner'a göre Feodal çağ, "...evlerinde, yatak odaları ile öteki odalar arasındaki ayırım net olarak belirlenmemişti ve çoğu zaman yataklar paylaşılıyordu" (2009, s. 45). Bu durum Bremner'a göre Orta Çağ'a dek devam etmiştir. İnsan soylu olsun ya da olmasın uyku Orta Çağ'da daima aynı oda içerisinde başka insanlarla birlikte paylaşılan bir deneyimdi. Soylular da uyku sürecinde uşakları yardımcıları ile aynı oda içerisinde uyumaktaydılar. Bremner'a göre "[g]eç Ortaçağ'a kadar Fransa'daki köylü evleri iki ana odadan oluşuyor, bunlardan birinde bir ocak bulunuyor, ikincisi ise yatak odası işlevi görüyordu. Haşere ve hayvan gürültüleri, uykuya doğru gece yolculuğunun bildik 'baş ağrıları'ydı" (Summers-Bremner, 2009, s. 45). Bremner'ın aktardığı bu durumun benzerine Anadolu coğrafyası içinde de rastlanmaktadır.⁵⁴

Uyku 21. yüzyılın başlarında git gide daha fazla özel mülkiyet ve kamusal kaygının meselesi haline gelmeye başlamıştır. Uyku tartışmalarında psikolojiye ve zihnin/bilincin mahremiyet duygusuna yapılan vurguda bunu desteklemektedir. Uykunun bölünmesi genelde sessizliğin, mahremiyetin askıya alındığı durumlarda gerçekleşir. Fakat iyi ve kaliteli bir uykunun ön koşulları olarak öne çıkan mahremiyet, sessizlik ve yalnızlıkta yer yer uyku üzerinde baskı yaratabilmektedir. Bu koşulların sağlanması için uğraşmak ya da düşünmek uykuyu etkilemektedir. Tarihsel olarak bakıldığında uyku koşullarının çok değişken olduğu söylenebilir.

Modern çağda uykusuzluğun artışının mekânsal olarak yatak ve yatak odasının artan mahremiyetiyle doğru orantılı olduğunu söylemiştik: Mahremiyet arttıkça, uykusuzluk

⁵³ Emile Zola'nın ünlü romanı *Germinal*'de *soğumayan yataklar*la karşılaşırız. İşçi sınıfı aileleri sanayi sonrasında dahi hala aynı oda ve vardiyalı çalışma sistemiyle birlikte günün farklı saatlerinde aynı yatağı paylaşmaktaymış. "O gece çalışıp gündüz uyuduğu için yatak soğumaz, içinde daima horlayan birisi bulunurdu" (Zola, 2014, s. 20).

⁵⁴ Bu durumun bir benzerine Anadolu'da da rastlarız. Anadolu köyleri ve kasabalarındaki eski evleri incelediğimizde, evlerin altında bulunan büyük odaların hayvanlara ayrıldığını, üstündeki tek parçalı odayı da insanların yatak odası olarak kullandıklarını görürüz; bu düzenlemenin temel prensibi hayvanların vücut sıcaklıklarının üstteki yatak odasını ısıtması şeklindedir.

artar; mahremiyet kaygısı uyku süreci içerisinde baskı yaratmaktadır. Uykusuzluk insanı pek çok kaygı alanına yöneltir. Uyku bozukluğu, kaygı yaratırken aynı zamanda kaygı nedeniyle de oluşan bir bozukluktur.⁵⁵ Uykusuzluk, uyku bozukluğu çok fazla düşünmenize, kaygılanmanıza ve daha fazla kaygılanmanıza stres olmanıza neden olurken; uyuyamamaktan dolayı acı çeken ve ağrıyan bedeniniz hakkında ağır bir farkındalık durumu yaşamanıza da neden olur.

İlginçtir ki modern insanın uyku mekânı olan yatak ve yatak odası, sağlıklı bir uyku deneyimi için huzurun, mutluluğun ve doyumun vaat edildiği bir yer olarak sunuluyor; kötü bir uyku deneyiminde de umutsuzluğu, acıyı ve huzursuzluğu çağrıştıran bir mekâna dönüşebiliyor. Bu iki anlam birbirine çok çabuk dönüşebilir. Uyuyamama durumu, uyku bozukluğu hem kişisel varlığınız ile hem de dünyadaki yerinizle ilgili düşüncelerinizi ve bağlarınızı kaybetmenize neden olabilir. Uykusuzluk kendisini en bariz şekilde bedenli varlığa acı vererek göstermektedir.

Uykusuzluğun tarihini Orta Çağ çileciliğine, sert yataklar ve dindarlık gibi ibadet söylemleriyle kurulmuş bir uyanıklık durumuna değin götürülebilir. Fakat şu an meydana gelen zaman-mekân sıkışmasını ve bu sıkışmanın insan yaşamında yarattığı kaygıyı anlamak için zamanın ve mekânın üretildiği tarihi yani 16. yüzyılı başlangıç noktası olarak ele alıp bu işe başladık. Uykusuzluğa neden olan soyut ve somut nedenlere bakmaya çalıştım. 16. yüzyılda gerçekleşen mekân-zaman kırılması ve kaygı içinde yaşanan duygusal bükülme ve 17. yüzyılda neredeyse her eve giren kahve, tütün ve şeker gibi uyarıcı maddeleri ve mahremiyet söylemi ile özel alan olarak kurulan yatak odası ve kişisel bir deneyim olarak kurulan uykunun mekânsal olarak eşleştirilmesi, gecenin karanlığının yapay aydınlatmalarla aydınlatılması ve mekanik saat zamanının yaygınlaşmasıyla, uyku bozukluğunun psikolojik bir bozukluk bir hastalık haline getirildiğini göstermeye çalıştım.

4.5. Hiçbir Şeye Bağlanma

Sanayileşmeyle birlikte fabrika üretiminin artması, üretimde verimliliği arttırmak için pek çok iş yönetim modeli geliştirilmesine neden olmuştur. Fordizm ve Taylorizm de eşzamanlı olarak ortaya çıkan iki iş yönetim modelidir. Bu iki model de katı şekilde

⁵⁵ İnsomnia ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/uykusuzluk-insomnia/#nedenleri>

örgütledikleri çalışma yaşamı içinde çalışanlarda tek bir şey de uzmanlaşma ve o üretilen şeyin en iyi şekilde üretmesi becerisinin geliştirilmesi için kullanılmıştır.

Üretim bandında edinilen uzmanlaşma bugün 21. yüzyılda çalışma yaşamında yoğun şekilde kullanılmaya başlayan esnek çalışma modeliyle birlikte eski geçerliliğini yitirmiştir. Şimdilerde çalışanlar ve işçiler akışkan bir çalışma yaşamı içinde kurumdan kuruma, bir işten başka bir işe geçmektedirler.

‘Esneklik’ (*flexibility*) sözcüğü İngilizce ’ye 15. yüzyılda girdi. Sözcüğün asıl anlamını, rüzgârda eğilen ağaç dallarının tekrar eski konumunu aldığı şeklindeki basit gözlemden alıyordu. ‘Esneklik’ kelimesi ağacın ezilip düzelmeye gücünü, ağacın formunun rüzgârda sınınanmasını ve eski haline dönmesini ifade eder. İdeal olarak esnek insan davranışının da aynı elastik güce sahip olması, yani değişen koşullara uyum sağlayarak, onlardan zarar görmemesi gerekir. (Sennet, 2017, s. 49)

Christian Marazzi, insan yaşamını etkisi altına alan stres ve kaygı gibi duygu-durum bozukluklarının esneklikle ilişkili olduğunu söylemiştir. Marazzi esnekliğin çalışma yaşamında yürürlüğe girdiği tarihi de belirtir: “...6 Ekim 1979. Bu, ABD Merkez Bankası’nın faiz oranlarını 20 puan artırarak, şu anda ağına yakalandığımız ‘ekonomik gerçekçiliği’ oluşturan üretimin önündeki tüm engelleri kaldırmaya dayanan ekonominin yolunu döşediği tarihi” (Fisher, 2011, s. 43).

Marazzi’ye göre faiz oranlarında yaşanan bu yükseliş, ekonomi içinde enflasyonu etkilemekle kalmamıştır; ekonomik alanda yaşanan bu dönüşüm, üretim ve tüketim alanlarında da ses bulmuştur. 6 Ekim 1979 tarihinde yaşanan ekonomik değişimle, çalışma yaşamının yeniden düzenlenmesini mümkün kılan esneklik, çalışma yaşamına aktif şekilde dahil edilmiştir.

Fordist üretim bandının ‘katılığı’ yerini yeni bir ‘esnekliğe’, bugün her çalışanın belkemiğinde hissettiği ürpertiye yaratan o sözcüğe bıraktı. Bu esnekliği, rastlantısallaşmış işgücü (gittikçe artan sayıda işçinin geçici bir temelde istihdam edilmesi) ile birlikte, Sermaye ve emeğin deregülasyonu (kuralsızlaştırılması) ve taşeronlaştırılması tanımlıyordu. (Fisher, 2011, s. 43)

Fordist üretimin gerçekleştiği üretim mekânı, fabrika çok farklı emek biçimlerinin bir arada bulunduğu bir yerdir. Esnekliğin çalışma yaşamında aktif kullanımıyla eski dönemlerdeki üretim bandının katılığı terk edildi. Montaj hattında etkinleşen esneklik, bu hattı bir bilgi hattına çevirmiştir.

Esnekliğin çalışma yaşamındaki aktif kullanımıyla iş ve yaşam birbirinden ayrılmayan tek bir şeye dönüştürüldü. “Sermaye, düş görürken bile peşinizi bırakmaz. Üretim ve dağıtımın yeniden yapılandırılması gibi sinir sistemi öyledir. Tam-zamanında üretimin bir bileşeni olarak etkili işlev görmek için, öngörülmemiş olaylara tepki gösterme kapasitesi geliştirmemiz...” (Fisher, 2011, s. 44) gereklidir.

Fisher’ın Marksist iktisatçı Marazzi’nin konuşmacı olduğu bir konferansta dinlediklerine göre; Marazzi, esnekliğin çalışma yaşamında bu kadar aktif kullanılabilmesinin nedenini şu şekilde açıklar: “...istikrarlı çalışma kalıplarının çözünmesinin kısmen çalışanların arzularıyla güdülendiğine işaret eder...” (Fisher, 2011, s. 44). Bir işçi, aynı üretim mekânında ömür boyu çalışmak istemeye bilir. Fisher’ın iddiasına göre,

Pek çok yönden sol, Sermaye’nin Fordist rutinden özgürleşme arzusunu mobilize ve metabolize etmesiyle bozulan dengesine bir daha asla kavuşmadı. Özellikle İngiltere’de, işçi sınıfının geleneksel temsilcileri -sendikalar ve işçi liderleri- Fordizmi fazlasıyla kafa dengi buluyorlardı; uzlaşmaz çelişkisinin istikrarı, onlara garantili bir rol veriyordu. Fakat bu, post-Fordist Sermaye taraftarlarının kendilerini statükonun muhalifleri olarak sunarak, sendika liderleri ve siyasetçilerin amaçlarına hizmet eden, ancak, temsil ettikleri iddiasında oldukları sınıfın umutlarını gerçekleştirmekte pek az işe yarayan kısır bir ideolojik uzlaşmazlığa ‘anlamsızca’ bağlanmış atıl bir örgütlü emeğe cesurca direnmesinin kolay olacağı anlamına geliyordu. (Fisher, 2011, s. 44)

Taraflar arasındaki çatışma, üretimde esnekliğin aktif kullanıldığı post-Fordist dönemde sınıfa dışsal olan ve sınıflar arasındaki çatışma noktalarında değil, “...içsel olarak, bir işçi olarak eski usul sınıf çatışmasıyla ilgilenen, ama emeklilik fonuna sahip biri olarak aynı zamanda yatırımlarının getirisinin azamileştirilmesiyle de ilgilenen işçinin psikolojisinde yerleşiktir” (Fisher, 2011, s. 45). Bu noktadan sonra işaret edilebilen bir baş düşmanın ya da bir ezeli düşmanın varlığından söz edilemez. Çalışanlar, Fordist dönemde düşmanlarını görebiliyorlardı, emeklerini sömürenler belliydi. Fakat post-Fordist dönemde çalışma da kullanılan esneklik modeliyle bu daha karmaşıklaştı, düşman belirsizleşti.

Yaşamın ve çalışmanın tüm katmanlarına yayılan esnekliğin, esnek çalışmanın bir şekilde insan psikolojisinde sorunlara neden olacağı açıktır. Esnekliğin, her zaman hazır olma durumunun, küresel kapitalizmin hızının insan yaşamındaki aktif kullanımıyla, kaygı, insan yaşamının tümüne yayılır.

Psikolojik bozukluklar, kapitalist gerçekçiliğin uçlarına yayılmış bozukluklardır. Uyku bozukluğu ise kapitalist gerçekçiliğin tümüne, içine yayılmış bir bozukluktur. Çalışma zamanı ve dinlenme zamanının birbirine karışmış olması, hangisinin nerede başlayıp bittiğinin belirsizleşmesi buna neden olmuştur. Uyku bozukluğu ve diğer duygu-durum bozuklukları bu karmaşanın bir sonucudur. Dinlenme zamanının çalışma zamanı ve kişisel arzuların kapitalist arzu düzeni tarafından tahrip edilmesi sonucu depresyon, şizofreni ve uyku bozukluğu gibi duygu-durum bozuklukları olarak tanımlanan hastalıklar meydana çıkmaktadır. Dinlenme zamanının çalışma zamanının maksimize edilmesi için tahrip edilmesi bireyde kaygı yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Bu kaygı kendisini depresyon, anksiyete vb. bozukluklarda ve uyku bozukluğunda gösterir. Özel olarak uykuyu mekânsak ve zamansal anlamı içinde düşündüğümüz de değişen mekân ve zamanın da bu bozukluğun oluşumundaki etkisini göz ardı edilemez. Sermaye, düşlerinizde, rüyalarınızda bile sizinledir. Zihninize musallat olur.

Kapitalist iş yönetimi, "...ruhsal hastalığın toplumsal bir neden-sonuç ilişkisine dair her türlü olasılığı yadsır" (Fisher, 2011, s. 47). Psikolojik bozuklukların kişiselleştirilmesi kapitalizm için karlıdır. Bu kişiselleştirme ile hastalarda, "ilkın, Sermaye'nin atomlaştırılmış bireyselleşme dürtüsü..." pekiştirilir (Fisher, 2011, s. 47). Bu pekiştirmeye ek olarak, medya ve ilaç endüstrisinin aktif ve agresif satış teknikleriyle satışa sundukları ilaçlar, tedavi adı altında pazarlanıp devasa bir ilaç piyasasının tesis edilmesinde kullanılır. Nörolojik aksaklıklardan kaynaklanan pek çok zihinsel hastalık olabilir ama bunun dışında, modern tıp bu hastalıklara neden olan birey dışı nedenlere dair tutarlı hiçbir açıklama sunmaz. Uykusuzluğun, uyku bozukluğunun, kahve vb. uyarıcı maddelerin fazla kullanımıyla ortaya çıktığı geçerli bir bilgiyse, yine de niçin bazı insanların kahve vb. uyarıcı maddeleri diğer insanlara kıyasla çok fazla tükettikleri hala açıklanmaya muhtaç bir durumdur.

Bu durum en temelde psikolojik açıklamalarla birlikte, toplumsal, tarihsel ve politik açıklama gerektirmektedir; eğer hala daha kapitalizme ve kapitalist gerçekçiliğe karşı direnmek istiyorsak, psikolojik bozuklukları ve kaygıyı yeniden siyasallaştırmalıyız.

Uyku bozukluğu ne kadar tedavi edilmeye çalışılan bir bozukluk gibi ele alınıyor olsa da kapitalist gerçekçiliğin bir parçasıdır. Uyku bozukluğu "...anomalilerimizi ve çelişkilerimiz öreten bir boşluk doldurucu tutarlılık üretmektedir" (Fisher, 2011, s. 69). Uyku bozukluğuyla ile üretilen en temelde kapitalist gerçekçiliğin kendisidir. Kaygı

bozukluğu nedeniyle oluşan uyku bozukluğu, kapitalist gerçekçiliğin bir ürünüdür. Uykusuz kişi, rüyalarını uykuda görmez, ayakta düş görür. Wendy Brown, "...iktidar biçimlerini anlamının en iyi modelinin, düpedüz ayakta hayal kurmak olduğunu..." söylemiştir (Fisher, 2011, s. 69). Brown, küreselleşen sermayenin, şekillendirdiği neoliberalizm ile kaygı arasındaki ilişkiye dair analizler yapmıştır. Brown, belli bir ahlak söylemi ve ahlak alanı içinde değerlendirilemeyeceğini söylediği kapitalizm ile ilgili şu soruyu sormuştur: Kapitalizm insan yaşamının anlamını nasıl boşaltabiliyor?⁵⁶ Brown'un bu soruya cevabı Foucault'cu bir yerden gelir. Brown, 21. yüzyılda siyasal mevcut düzene ve kapitalist gerçekçilik dediğim şeye uygun bir özne yapım aşamasına geldiğimizi ifade eder⁵⁷. Kaygı ve stres hem kamusal hem de kişisel alanda gün geçtikçe artarken, zihinsel, ruhsal ve psikolojik bozukluklara neden olan faktörleri hala kişiselleştirerek, öznel nedenlerle açıklamak, yararlı bir yaklaşım değildir. Modern çağda bu kadar çok insanın benzer bozukluklardan, stresten ve kaygıdan şikayetçi olması, bende şu soruyu sorma ihtiyacını doğuruyor; tüm bu duygu-durum bozukluklarını nasıl oluyor da kişilerin kendi kaygı ve stres duyguları üzerinden açıklamaya devam edebiliyoruz?

⁵⁶ "We begin with a set of formal concerns about the relation between a neoliberalism contoured by globalized capital but given a particular twist in each local context where it dwells, and a distinctly American neoconservatism that also has cousins in other fundamentalist and religiously inflected responses to late modernity but is homegrown and internally diverse even in the American context. How does a rationality that is expressly amoral at the level of both ends and means (neoliberalism) intersect with one that is expressly moral and regulatory (neoconservatism)?⁵ How does a project that empties the world of meaning, that cheapens and deracinates life and openly exploits desire, intersect one centered on fixing and enforcing meanings, conserving certain ways of life, and repressing and regulating desire? How does support for governance modeled on the firm and a normative social fabric of self-interest marry or jostle against support for governance modeled on church authority and a normative social fabric of self-sacrifice and long-term filial loyalty, the very fabric shredded by unbridled capitalism?" (Brown, 2006, s. 692).

⁵⁷ "Frankfurt school intellectuals and, before them, Plato theorized the open compatibility between individual choice and political domination, and depicted democratic subjects who are available to political tyranny or authoritarianism precisely because they are absorbed in a province of choice and need-satisfaction that they mistake for freedom.³" From a different angle, Foucault theorized a subject at once required to make its own life and heavily regulated in this making-this is what biopower and discipline together accomplish, and what neoliberal governmentality achieves" (Brown, 2006, s. 705).

5. SONUÇ

Duygularımız ve davranışlarımız salt soyut şeyleri ifade etmez. Zihni ve ruhu sosyolojinin çalışma nesnesi veya konusu haline getirmek demek, toplumsal aklı, toplumsalın üretiminde tek kaynak olmaktan çıkartmak anlamına gelmektedir. Duygularımız ve eylemlerimiz toplumsal dünyayı kuşatan duygulanımsal güçlerin varlığına işaret etmektedir. En genel anlamıyla kapitalist gerçekçilik bir gerçeklik inşasıdır. Bu kapitalizm bir gerçeklik olarak ikame edilmesidir. Bu gerçekliğin oyun alanı ise insan yaşamıdır. Bu tezde kişisel, özel ve mahrem olarak kabul ettiğimiz duygularımızın kolektif olduğunu ve duygularımızın kapitalizm tarafından nasıl düzenlendiğini ve kapitalizmi nasıl içselleştirdiğimizi açıklamaya çalıştım. Toplumsal dünyamız son zamanlarda fazlasıyla karmaşık bir hal aldı. Bu karmaşaya kapitalizmin özellikle de küresel kapitalizmin kesintisiz işleyişi neden olmuştur. Kapitalist gerçekçilik toplumsal dünyanın ve dünyanın kendi gerçekliği olarak algılanmaktadır. Tüm bu karmaşaya rağmen toplumsal dünyamızın içine hafif bir ışık süzülüyor. Küresel boyutlara ulaşan toplumsal hareketlere baktığımız zaman kapitalist gerçekçiliğe karşı direnişin hala var olduğunu görebiliyoruz. Belki de toplumsal sorunların çözümü ve diğer her şey hâkim gerçekliğin yani kapitalist gerçekçiliğin çökmesiyle başlayacaktır. Hâkim olanın çökmesiyle kaygının ve stresin başlangıcına, kendi duygularımızın özüne ve duygularımızın mahrem olmanın dışında kolektif olduğunun bilgisine erişilebilir. Tezin ana konularından biri olan “uyku bozukluğu” bugün modern dünyada insanlar arasında sıklıkla rastlanan bir duygu-durum bozukluğuna dönüşmüş durumdadır.

Kapitalist gerçekçilik ile yaşamın tümü çalışma-iş pathos’una, kapitalizmin pathos’una uygun şekilde yeniden üretilmiştir. Yaşamımız kapitalizmin artı değer üretim sürecine uygun biçimde düzenlenmektedir. Marx Grundrisse’nin ilk kitabında paraya dair bir eğilimden, paranın dolaşım hızından bahsetmektedir. Para gibi akışkan ve soyut bir dolaşım maddesinin dünya içinde hızla dolaşması gerekir. Düşünce hızına yakın bir hızla tüm dünyayı dolaşabilen bir madde olan para kendisinden ayrılmadan

yine kendisine ulaşabilir. Bu durumda temelde zamansal ve mekânsal sınırların ortadan kaldırılmasına bağlıdır. Bu bağlamda mekânın zaman tarafından kat edilmesi yeni bir zamansallığa ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. 7/24 zamansallık da böyle bir ihtiyacın sonucudur. 7/24 zamansallık sermayenin kendisini kısıtlayan hiçbir engelle karşılaşmadan hareket etmesini sağlayacak bir zamansallıktır.

7/24 zamansallık sermayenin düşünce gibi hızla hareket etmesini sağlayan bir zamansallığı ifade etmektedir. Bu zamansallığın merkezinde kapitalizmin üretim hızı vardır. Bu bildiğimiz anlamdaki hız değildir. Kapitalist hızın hâkim olduğu toplumsal dünya ve insan yaşamı biyolojik zamanın ve ritminin farklılıklarında temellenen bir zamansallık ile yeniden üretilmektedir. Çalışma yaşamı gibi esnekleştirilmiş ve akışkanlaştırılmış bir yaşamda insan her zaman çalışmaya hazır durumda tutulur. Akıllı telefonlarımız yaşamın her anında uyurken ya da uyanırken bizimledir. 7/24 zamansallık daimî ulaşılabilirlik ve hazır olma halini temsil etmektedir. Modern çağda esnekliğin çalışma yaşamına hâkim olmasıyla çalışma ve yaşam iç içe geçirilmiştir. 21. yüzyılda çalışma zamanı ve yaşama zamanının nerede başlayıp bittiğini ayırt etmek mümkün değildir. Bu durum toplumsal yaşamda karmaşaya neden olmaktadır. Belirsizlik modern çağın yeni kanunu haline gelmiştir. 7/24 çalışmaya ve tüketmeye hazır olma bu çağın yeni yönetim modelidir. 1960'lı ve 70'li yıllarda işçi eylemlerinden, çalışmanın duyguların merkezi haline geldiği mekânın ve zamanın önemsizleştiği, değiştiği ve belirsizleştiği, psikolojik duygu-durum bozukluklarının yaygınlaştığı bu duruma nasıl geldik? İşin ve çalışmanın reddinden, çalışma yaşamının ve insan yaşamının tüm katmalarına yayıldığı ve çalışma zamanı ve boş zamanın birbirine karıştığı, kapitalizmin salt ekonomik bir sistem olmaktan çıkıp dünyanın kendi gerçekliği haline geldiği bu duruma nasıl geldik?

Marazzi'ye göre 1979'da bir şey oldu. Marazzi'nin aktardığı olay 6 Ekim 1979 tarihinde fordizmin katılığında post-fordizmin esnekliğine geçiştir. Aynı yıllar işin ve çalışmanın reddinin merkeze alındığı işçi mücadelelerinin terk edildiği yıllardır. O yıllarda bu hareketlerin temel motivasyonu işin ya da çalışmanın maddiliğinde değil, emek gücünü çalışma zamanından bağımsız ücretlendiren sistemin reddedilmesinden gelmekteydi.

Bu tezde özellikle mekânı, zamanı ve duyguları düzenleyen kapitalist gerçekçiliğe ve moderniteye odaklanılmıştır. Arzunun, ihtiyacın ve duygu-durumların kişisel olarak algılanır olmasının nedeni çalışmanın kolektif anlamını kaybetmesinde yatıyor

olabilir. Mekânın, zamanın, tarihin ve duyguların üretimini 1960-70'li yılların çok daha ötesinde 16. yüzyıla değin takip edilebilir. Duygularımız özellikle esnekliğin çalışma yamanı ve insan yaşamında işe koşulduğu yıllarda kapitalist gerçekçilikle bütünleşmiştir. Duyguların bu şekilde kontrol altına alınması, duyguların kapitalist üretime dahil edilmesi ilginç sonuçlara neden olmaktadır. Duyguların ve psikolojik sorunların kişiselleştirilmesi yaşamın bir fabrikaya dönüştürülmesinin bir sonucudur. Bu fabrikada işe koşulan şey soyut ya da kişisel bir şey değil; kapitalizmin ve kapitalist gerçekçiliğin 16. yüzyıldan bu yana devam eden yoğunlaşması sonucu ortaya çıkan psikolojik, zihinsel ve duygusal durumların toplamıdır. Biyolojik zaman ve çalışma zamanı arasındaki uyumsuzluk sonucu ortaya çıkan çatışma insani yaşamın ve insan varlığının tümüne yayılmıştır. Esnekliğin çalışma yaşamı dışında yaşamın tüm katmanlarına yayılması toplumsal dünyamızı bir fabrikaya dönüştürmüştür. Tezin hareket noktası mekânın ve zamanın üretimi tartışmalarıdır. Mekânın ve zamanın verili ve evrensel şeyler ve kategoriler olduğunun reddinin kabulü ile yola çıkılan bu tezde bu iki kategori tarihsel bağlarla birlikte yeniden okunmaya çalışılmıştır. Mekânın ve zamanın tarihin bir noktasında, 16. yüzyılda burjuvazi tarafından üretilmiş olduğu bilgisi duygu-durumsal bozukluklarının ve kapitalist gerçekçiliğin eleştirisi ve analizinde kullanılacak şekilde genişletilmiştir.

Modern çağ ve kapitalizmin içselleştirilmesi şeylerin yönetiminden duyguların ve davranışların yönetimine geçiş yapılmıştır. Modern bilimin, tıbbın ve psikanalizin terapi söylemi aracılığıyla kurulan tüketim kültürü, toplumun tümüne yayılmıştır. Modern çağda zihnin, ruhun ve duyguların işe koşulduğu kapitalist üretim sürecine kaygı ve stresin yoğunlaşmasına ve dolayısıyla da duygu-durum bozukluklarına neden olan süreçler olarak bakılabilir.

Fordist üretimden post-fordist üretime geçildikten sonra bu geçiş ile çalışmanın mantığı da değişmiştir. Post-fordist üretimde çalışmanın mantığı, metalar ve nesnelere üzerinden değer yaratmak değil, kişilik ve ruh halleri üretmektir. Fordizmden post-fordizme geçiş ile en sofistike biçimine erişen bu durumun öncülleri 16. yüzyıla değin takip edilebilir. Duygulanımsal mekânı (insan zihnini ve ruhunu) ve insan yaşamının zamanını yönetmek mekân-zaman kırılmasına ve duygusal bükülmeye dayanan bir süreçtir. Çalışma arzularımıza ve hayallerimize daha iyi bir yaşama ulaşmanın tek yolu olarak görüldükçe çalışma insan yaşamını kollamaktan çok kapitalizmle kurulan bir

bağımlılık ve feragat alanına dönüşmüştür. Bu feragat ile bağlantılı olarak bizler, feragat sonucu meydana gelen kaygıyı ve stresi normalleştirilir.

Duygu-durum bozukluklarına neden olan kaygı duygusu tarihin, mekânın ve zamanın üretimiyle kapitalist gerçekçilik ile dünyanın kendi gerçekleri arasındaki uyumsuzluktan doğmaktadır. Modern tıbbın ve psikanalizin öğretileri, huzurun ve mutluluğun kolay elde edilemediğini öğretmiştir; modern çağda mutlu olmak tüketime ve maddî mallara sahip olmayla ilişkilendirilmektedir. Mutlu olmak için yani tüketebilmek için çalışmamız gerekir ve çalışmak içinde zorunlu ihtiyaçlardan ve arzulara feragat edilir. Arzular ya da ihtiyaçlar tamamen ortadan kaldırılamaz fakat istenmeyen ve hoş olmayan bir şeye dönüştürülür. Arzularımızı ve ihtiyaçlarımızı tatmin ettiğimiz tüm anlar bize pişmanlık olarak geri döner. Modern çağda çalışma feragati zorunlu kılınsa bu durum elbette bir gün tersine dönme imkanına da sahiptir. Mekânı, zamanı, tarihi ve duyguları üreten kapitalizm üstüne düşünmemiz, kaygı ve stresi ve neden oldukları duygu-durum bozukluklarını kişiselleştirip, siyasallaştırmamıza yardımcı olabilir. Kaygıyı siyasallaştırabilirsek mevcut feragati de elbet bir varoluş farkındalığına çevrilebilir.

Mekânın, zamanın, tarihin ve duyguların tarihin bir noktasında iktisadi akıl aracılığıyla üretim araçlarının kontrolünü elde etmek için çabalayan insanlarca inşa edildiğinin ortaya çıkarılması, modern toplumda çalışmanın ve yaşamın anlamını da değiştirebilir. Modern çağda çalışma, modern insan için bir “feragat” durumuna dönüşmüştür. Çalışma arzu yönetiminin, kontrolünün yeni oyun alanı haline gelmiştir. Fakat esnek çalışma mutluluktan çok kaygı, stres, depresyon ve uyku bozukluğu gibi duygu-durum bozukluklarının üretilmesine neden olmaktadır.

Mevcut durumun aşılması için karşılığı hala çalışma zamanı ile ölçüldüğü iddia edilen emek kavrayışının terk edilmesi tek başına yeterli görünmemektedir; bakışımızı kendi üstümüze çevirmeli, mekân, zaman, tarih, duygular ve çalışma ile kurduğumuz ilişkileri sorgulamalıdır. Duygu-durum bozukluklarına neden olan kaygı ve stres gibi duyguların gerçekten de kişiselleştirilen sorunlar nedeniyle mi yoksa içselleştirilen kapitalizm nedeniyle mi meydana geldiği yeniden düşünülmelidir.

Kapitalizm arzular ile birleşerek kendi anti’lerini içselleştirmektedir. Bu içselleştirme mekânı, zamanı, tarihi ve duyguları düzenleyen bir gerçekliğe yani kapitalist gerçekçiliğe dönüşmüş durumdadır. Kapitalizm modern çağ ile yöntemsel bir

değişime gitti; kendisine karşı olan “anti-kapitalist” hareketleri ve söylemleri ortadan kaldırmak yerine onları içselleştirdi; dışlamak yerine içselleştirmek, damgalamak ve ötekileştirmek yerine de tedavi etmeyi seçmişti. Bu bağlamda mekâna, zamana ve diğer alanlara yöneltmeyi tavsiye ettiğim bakış kaygı ve strese ve neden oldukları duygu-durum bozukluklarına da yöneltilmelidir. Duygu-durum bozukluklarımızı kaygıyı ve stresi varlığımıza içkin ontolojik sorunlarımız gibi algılamak ve anlamlandırmaktan vazgeçip onları politikleştirmeliyiz. Kapitalist gerçekçiliği üreten 7/24 zamansallık ve onun tekrara dayalı ritmi yerine insan hayatının organik ritmini açığa çıkartacak yeni bir zamansallığa ihtiyacımız vardır. Bu belki insan için zorunlu bir ihtiyaç olan ve yokluğu ölümlle sonuçlanan ve kapitalizm tarafından asla tam olarak düzenlenemeyen uyku ve uyku zamanı üzerinden sağlanabilir. Hem mekânsal hem de zamansal bağlama ihtiyaç duyan uyku ve uyku zamanı insan yaşamının organik ritmine dayalı yani zamansallığın oluşturulması sürecinde merkez olarak alınabilir.

Psikolojik ve duygu-durum bozukluklarının tümü kişilerin kendi kişisel sorunlarından kaynaklanan hastalıklar olarak ele alınıyor. Psikolojik bozukluklarına çare bulma sorumluluğu da kişilerin omuzlarına bırakılıyor. Tedavi ise endüstrileşmiş ilaç firmaları ve psikanalize bırakılıyor. Kısacası kaygı ve stres modern yaşamda kişiselleştiriliyor. Kapitalist gerçekçiliğe ve kapitalizme yönelik yapılacak eleştirel bir hamle bu noktadan hareket ederek; modern yaşamın ve çağın tümüne, zamana, mekâna ve ruh hallerine yayılmış olan kaygı ve stresi politikleştirmelidir. Evet, kişisel olan elbette politiktir ama bu slogan bizce çoktan eskidi. Kapitalist gerçekçilik çoğu anti-kapitalist slogana yaptığı şeyi kişisel olanın politikleştirilmesine de yaptı ve sloganı içselleştirerek içeri boşalttı. Böyle bir durumda kapitalist gerçekçiliğe karşı kişisel olanın politik olduğunu savunmanın en iyi yolu bugün onu; “kişisel olmayan kişiliktir” şeklinde okumak olacaktır.

KAYNAKÇA

- Anderson, B. (2017). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Baudrillard, J. (2017). *Tüketim Toplumu: Söylenceler Yapılar*. (N. Tural ve F. Keskin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berman, M. (2013). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*. (Ü. Altuğ ve B. Peker, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Brennan, T. (2003). *Globalization and Its Terrors: Daily Life In The West*. New York: Routledge is an Imprint of The Taylor & Francis Group.
- Brown, W. (2006). *American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization*. *Polical Theory*. 34(6), 690-714.
- Cipallo, C. M. (2002). *Zaman Makinesi, Saat ve Toplum: 1300-1700*. (T. Altınova, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Crary, J. (2015). *7/24 Geç Kapitalizm ve Uykuların Sonu*. (N. Çatlı, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Debord, G. (2018). *Gösteri Toplumu*. (A. Ekmekçi ve O. Taşkent, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2017). *Anti-Ödipus: Kapitalizm ve Şizofreni I*. (F. Ege, H. Erdoğan, M. Yiğitalp, Çev.) Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Ekirch, E. R. (2006). *At Day's Close: Night in Times Past*. New York: W. W. Norton & Company.
- Fisher, M. (2011). *Kapitalist Gerçekçilik: Başka Alternatif Yok Mu?*. (G. Çağalı Güven, Çev.) İstanbul: Habitus Yayıncılık.
- Fleming, P. (2017). *Çalışmanın Mitolojisi: Kapitalizm Kendine Rağmen Nasıl Ayakta Kalıyor?* (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2017). *Klasik Çağda Deliliğin Tarihi: Akıl ve Akıl Bozukluğu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) İstanbul: İmge Kitapevi.
- Foucault, M. (2017). *Klasik Çağda Deliliğin Tarihi: Akıl ve Akıl Bozukluğu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) İstanbul: İmge Kitapevi.
- Gorz, A. (2014). *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*. (N. Tural, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Gorz, A. (2019). *İktisadi Aklın Eleştirisi: Çalışmanın Dönüşümleri – Anlam Arayışı*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Han, B. C. (2015). *Yorgunluk Toplumu*. (S. Yalçın, Çev.) İstanbul: Açılım Kitap.

- Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. (S. Savran, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- James, O. (2008). *The Selfish Capitalist: Origins of Affluenza*. Great Britain: Ebury Publishing a Random House Group Company.
- Kern, S. (2003). *Zaman ve Uzam Kültürü: 1880-1918*. (A. Selman, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kulak, Ö. (2011). *Karl Marx'ta Yabancılaşma, Meta Fetişizmi ve Şeyleşme Kavramları*. *Karl Marx. Doğu – Batı Dergisi*. Sayı: 55. Dizi: Kasım – Aralık- Ocak 2010 – 11.
- Lafargue, P. (2018). *Tembellik Hakkı: 1848 “Çalışma Hakkı”nın Çürütülmesi*. (İ. Kahraman, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Lefebvre, H. (2013). *Kentsel Devrim*. (S. Sezer, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015). *Gündelik Hayatın Eleştirisi I*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015). *Mekânın Üretimi*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015). *Ritim Analiz*. (A. Lucie Batur, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Marx, K. (2015). *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*.
- Marx, K. (2015). *Kapital I: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili*. (A. Bilgi, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2015). *Komünist Manifesto*. (C. Üster ve N. Deriş, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.
- Marx, K. (2016). *1844 El Yazmaları*. (M. Belge, Çev.) İstanbul: Birikim Yayınları.
- Mumford, L. (2019). *Tarih Boyunca Kent*. (G. Koca ve T. Tosun, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ogle, V. (2018). *Zamanın Küresel Dönüşümü: 1870 – 1950*. (D. Karakaya, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Rifkin, J. (1995). *The End of Work: The Decline Of The Global Labor Force And The Dawn Of The Post-Market Era*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Sennet, R. (2017). *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. (B. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sombart, W. (2011). *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*. (O. Adanır, Çev.) İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Summers-Bremner, E. (2009). *Uykusuzluk Kültürel Bir Tarih*. (K. Atakay, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Thompson, E. P. (2016). *Avam ve Görenek: İngiltere’de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.) İstanbul: Birikim Yayınevi.
- Tomsic, S. (2017). *Kapitalist Bilinçdışı: Marx ve Lacan*. (B. Engin Aksoy, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Virilio, P. (1998). *Hız ve Politika: Dromoloji Üzerine Bir Deneme*. (M. Cansever, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

- Virilio, P. (2003). *Enformasyon Bombası*. (K. Şahin, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Webster, F-Robins, K. (1989). *Plan and Control: Towards A Cultural History Of The Information Society*. New York: Theory and Society.
- Wittmann, M. (2019). *Hissedilen Zaman: Zamanı Nasıl Deneyimleriz?*. (Ö. D. Gürkan, Çev.) İstanbul: Metis Yatınları.
- Zizek, S. (2013). *İdeolojiyi Haritalamak*. (S. Kibar, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Zola, E. (2014). *Germinal*. (H. Varoğlu, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.

Elektronik Kaynaklar

- Acı Badem Hastanesi, [https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/uykusuzluk-
insomnia/#nedenleri](https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/uykusuzluk-
insomnia/#nedenleri), Erişim Tarihi: 08 Mart 2020
- American College Health Association, [https://www.acha.org/documents/ncha/NCHAII_Fall_2018_Reference_Group_Execu-
ve_Summary.pdf](https://www.acha.org/documents/ncha/NCHAII_Fall_2018_Reference_Group_Execu-
ve_Summary.pdf), Erişim Tarihi: 12 Nisan 2020
- American Psychological Association (APA), <https://www.apa.org/news/press/releases/stress/2013/sleep>, Erişim Tarihi: 10 Mart 2020
- Bülent Batuman, <https://psidiaantiocheiadangecerken.files.wordpress.com/2016/05/aylaklc4b1k.pdf>, Erişim Tarihi: 06 Kasım 2019
- Mark Fisher, <https://theoccupiedtimes.org/?p=12841>, Erişim Tarihi: 11 Nisan 2020
- National Sleep Foundation, [https://www.sleepfoundation.org/articles/non-24-hour-
sleep-wake-disorder-associations-depression](https://www.sleepfoundation.org/articles/non-24-hour-
sleep-wake-disorder-associations-depression), Erişim Tarihi: 10 Mart 2020
- Wikipedia, [https://en.wikipedia.org/wiki/Seth_Thomas_\(clockmaker\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Seth_Thomas_(clockmaker)), Erişim Tarihi: 05 Mayıs 2020

ÖZGEÇMİŞ

1995, Marmaris doğumlu. 2018’de Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü’nden mezun oldu. 2018 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Programına kabul edildi. Halen, yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.